Fordította

GYŐRI LÁSZLÓ

AZ ERŐSZAK TEREI

Jörg Baberowski

EURÓPA
KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2019

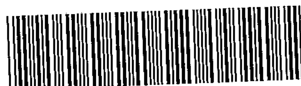
A fordító munkáját a Kunststiftung Nordrhein-Westfalen és az Europäisches Übersetzer-Kollegium támogatta.

The translation of this work was supported by a grant from the Goethe-Institut.
A mű fordítását a Goethe Intézet támogatta.

A SZERZŐTŐL AZ EURÓPA KÖNYVKIADÓNÁL MEGJELENT:
Felperzselt föld. Sztálin erőszakuralma

Dietrich Geyernek

Előszó

„Arthur Kruse a háború alkalmából tette ki a lábát először Hamburgból", olvassuk Uwe Timm regényében, „megjárta Lengyelországot, Oroszországot és Ukrajnát. Történeteit, kisebb és nagyobb élményeit már elfelejtettem, kivéve egyet, amely ezt a kissé egyszerű, velünk, tanoncokkal mindig barátságos férfit egyszer s mindenkorra félelmetessé tette a szememben. Egyszer két orosz foglyot kellett a frontról egy gyűjtőhelyre kísérnie. '43 nyara volt, forró júliusi nap. Tizenkét kilométer homokút oda, tizenkét kilométer vissza. Por mindenütt, de még mekkora. Egy óra múlva azt mondta: sztoj. A két fogoly hátrafordult, és nézte, ahogy iszik a kulacsából. Természetesen az oroszok is szomjasak voltak, ő pedig, látva, hogy bámulják őt, letette a kulacsot a földre, egy kőnek támasztva, hogy ne boruljon fel, három- vagy négylépésnyit hátrált, és intett nekik, igyanak, közben mindenesetre a karabélyát, ujjával a ravaszon, a hóna alatt tartotta. A két orosz tétovázott. Tűnés, takarodjatok. Intett nekik, ők pedig egy pillanat alatt elrohantak. Felemelte a karabélyát és lőtt. Kétszer egymás után. Jó lövész voltam, ki is tüntettek érte. Később, a fogolytáborban úgyis éhen haltak volna. Ezután visszafordult, útközben megpihent, leült, elfogyasztotta vajas kenyerét, hozzá szárazkolbászt evett, és kiitta kulacsából a maradék vizet. Aztán ment tovább, vissza az egységéhez, és jelentette: Foglyok szökés közben lelőve. Rendben, mondta a főtörzs."[1] Gyerekkoromban én is sok háborús történetet hallottam, olyan férfiaktól, akik ka-

tonaként csinálták végig a háborút. Sokan meséltek a velük megesett kalandokról, vicces esetekről, állatokról és a természetről. Ám nagyon ritkán esett szó a gyilkolás mesterségéről, bajtársaik haláláról pedig egyáltalán nem beszéltek. Ha viszont mégis, akkor mindig csak valami sablonos megfogalmazásban. Hallgatóságuknak hangtalan, zajtalan, színtelen és szagtalan történésekként kellett elképzelniük a háborút, minden más alighanem álmatlan éjszakákat okozott volna nekik. A történetek elbeszélői pontosan tudták, hogy abban a világban, amelyben e történeteket elmondják, mi az, ami elmesélhető és mi az, ami nem. Apám, aki harckocsivezetőként a nyugati fronton szolgált, egyszer felidézte, hogyan lőttek ki bajtársaival egy amerikai gépjármű-menetoszlopot. Az összecsapás 1945 elején, az Eifel-hegységben történt. Az amerikai menetoszlop a völgy aljáról egy keskeny úton haladt fölfelé. Jól lehetett látni őket, ahogy a harckocsik elfoglalták állásaikat. Az oszlop élén haladó gépjármű a harckocsilöveg egyetlen célzott lövésétől lángba borult. A következő lövéssel az utolsó gépjárművet semmisítették meg. Az amerikaiak mozgásképtelenné váltak, sem előre, sem hátra nem tudtak haladni. A Wehrmacht katonái pedig mintha „agyaggalambra" lövöldöznének, egyenként célba vették és kilőtték a beszorult amerikai járműveket. Az elmondott eset annak idején nekem sem okozott álmatlan éjszakákat. Egy magamfajta kisfiú szemében ebben a történetben senki sem halt meg, csak járművek semmisültek meg, egy menetoszlop, az is az ellenségé. Mindebből én mit sem tudtam elképzelni. A gondolat, hogy apám embereket ölt meg, hogy a kilőtt járművekben emberek égtek bent, csak később ötlött föl bennem, amikor már történészhallgatóként idéztem emlékezetembe a történetet. Azon tűnődtem, vajon mi játszódhatott

le apám fejében, mit gondolhatott az égő roncsokat látva, és a sebesültek kiáltásait hallva? Hozzászokott a látványhoz? Sokkolta? Netán elégtételt érzett, hogy bosszút állhat azokért a bajtársaiért, akiket az ellenséges katonák pusztítottak el? Nem tudom. Alapjában véve autoriter természetű, de Rajna-vidéki derűvel megáldott apámról alkotott képemet sehogy sem tudtam összeegyeztetni azzal, amilyennek egy harckocsizó katonát elképzeltem. Tagadjuk az erőszakot, végtére is békés emberek vagyunk, híján mindennemű gonoszságnak, el sem tudjuk képzelni magunkról, hogy képesek volnánk erőszakos cselekedetekre. És mégis, az erőszak mindenütt jelenvaló, jóllehet a Földet nem csupa rossz ember lakja. Az emberek mindenféle okból verekedhetnek és ölhetnek: indulatból, engedelmességből, megszokásból, élvezetből, vagy éppen az erőszak ellen védekezve. Nyilvánvalóan nem szándék és meggyőződés függvénye, lehetőségek és helyzetek következménye, hogy valaki erőszakot alkalmaz-e, és ha igen, hogyan. Az erőszak tere nem azonos a béke terével. Aki oda belép, idegen terepre lép, ahol ő maga is más emberré válik. Az erőszak senkit sem hagy közönyösen, kényszerei alól senki sem vonhatja ki magát. Az erőszak dinamikus, megváltoztatja az embert, és mindennemű társadalmi kapcsolatot a maga feltételeihez igazít. Több mint tizenöt évig foglalkoztam a sztálini erőszakuralom borzalmaival. Megtanultam, hogy az emberek mindenre képesek, ha olyan térben mozognak, amelyben az erőszak nem tiltott, hanem éppen ellenkezőleg, kötelező, mert megparancsolják. És ez a tapasztalat arról is meggyőzött, hogy az ember az erőszak hatásáról semmit sem tud meg, ha azt nem véres eseményként érzékeli. Igenis: az olvasó érezze magát rosszul, legyen csak rosszul, hogy megértse, az erőszak nem absztrakt, klinikai tisz-

taságú cselekedet, az erőszak sebeket üt, halált, fájdalmat, szenvedést okoz, vérrel és könnyekkel jár. Aki ezekről nem akar írni, jobban teszi, ha hallgat, és nem beszél az erőszakról. A szerző, ha az erőszakról ír, maga is megváltozik: pesszimistává válik, úgy érzi, védekeznie kell a mindenütt látott és érzékelt szörnyűségek ellen. És egy napon abba kell hagynia az erőszakkal való foglalkozást, mert az óhatatlanul megmérgezi az életét és komorrá teszi a kedélyét. Életem sok évét töltöttem azzal, hogy választ kerestem a kérdésre: mit tesznek az emberek az erőszakos helyzetekben, és hogyan formálja az erőszak az embert? Bármi történjék is, az erőszak, ahogy Jacques Sémelin írja, mindig is az „áthatolhatatlan sötétség" birodalma lesz, amelyet felmérhetünk ugyan, de teljesen megérteni sosem leszünk képesek.[2] Az erőszak, akárcsak a szerelem, hitetlenkedéssel és megdöbbenéssel tölt el bennünket. Csodálkozni azonban ki-ki a maga módján csodálkozik. Ezért különböznek a történészek által feltett kérdések is. Ebben a könyvben olyan kérdéseket tettem fel, amelyek engem izgatnak, és általam hitelesnek tartott válaszokat adtam rájuk. Aki más kérdéseket és más válaszokat keres, olvasson más könyvet. Barátaim és kollégáim segítsége nélkül aligha írhattam volna meg ezt a művemet. A kéziratot Robert Kindler, Felix Schnell és Christian Teichmann olvasta, megbírálva mindent, amivel nem értett egyet. Christian Teichmann arra figyelmeztetett, hogy a teljesség helyett inkább világosságra törekedjem. Köszönöm a tőlük kapott segítséget és barátságukat, amivel az elmúlt években kitüntettek. Köszönet illeti Tanja Homment, az S. Fischer Verlag szerkesztőjét, akinek kritikus véleménye sokat segített elhamarkodott ítéleteim korrigálásában. A történészeknek szép mondatokat kell írniuk. Gondolniuk kell olvasóikra, és a tárgyukhoz illő nyelvet kell használniuk. Dietrich Geyertől megtanultam, hogy a szöveg tartalma és stílusa elválaszthatatlan egymástól. Neki, minden történészek között a legjobb (és nem mellesleg 2015 decemberében nyolcvanhét éves) stilisztának ajánlom ezt a könyvet.

1

Mi az erőszak, és miként érthetjük meg?

„A gerillaháború a szűnni nem akaró esőben dél felé, a főváros irányában hömpölygött előre, de tulajdonképpen senki sem számított rá, hogy valaha is elér oda", írja Denis Johnson amerikai író, aki 1990 szeptemberében tanúja volt a libériai polgárháborúnak. „Aztán június végén hirtelen mégiscsak megérkezett. Taylor emberei elfoglalták a repülőteret. Johnson a másik irányból közeledett, megszállta a fővárost, székhelyén elszigetelte az elnököt, és a belváros mindössze néhány háztömbnyi területén a hadsereg nagy részét. (...) Az emberek kezdték elhagyni a várost. Távozott a brit diplomaták többsége. Elutazott az összes francia diplomata. Az Egyesült Államok nagykövetségén tucatnyi külügyes alkalmazott maradt, a tengerészgyalogosok pedig géppuskaállásokat létesítettek a nagykövetség körül. Monroviában megszűnt az áramszolgáltatás. Nem volt víz. Fogytán volt az élelmiszer is. A polgárháború irtózatos kegyetlenséggel tombolt. Abban, ahogy Taylor emberei a rablóportyáikon zsákmányolt menyasszonyi ruhákban és zuhanyzósapkákban harcoltak az elnöki palotáért, egyszerre volt valami rémületes és eszelős. Jó, a zuhanyzósapkák védelmet nyújtottak az eső ellen. De hogy az esküvői ruhák mire voltak jók, senki sem tudta. Johnson katonái eközben fejükön vörös baszk sapkával és parókakészítőktől zsákmányolt póthajjal, fölturbózott Mercedeseikkel, vadul lövöldözve száguldoz-

tak az utcákon. A brit nagykövetség környékén lakók végül összeszedték a bátorságukat és megkérték a Johnson vezette felkelőket, hogy áldozataik holttestét a bűz miatt ne az ő partszakaszukon rakják le. Persze, válaszolták a felkelők, rendben van. Libériában sok kilométeres partszakaszok vannak. (...) A menekülők többsége gyalogszerrel indult útnak, először át a Taylor által ellenőrzött területen, onnan pedig nyugati irányban, Libéria legjobb országútján Sierra Leone felé vonult a hatalmas embertömeg, mint valami futballmérkőzés után. Ez normális esetben ötnapos gyalogút, viszonylag sík terepen, a menetet azonban rendkívüli mértékben megnehezítették Taylor felkelői – a Gio és Mano törzsekhez tartozó, AK–47-es és M–16-os gépkarabélyokkal felfegyverkezett suhancok, többségük tizenegy és tizenöt év között –, akik azt vették a fejükbe, hogy megtalálják a tömegben az összes krahnt és mandinkát, valamint az elnök és a korábbi kormányzat hadseregének tagjait, és megölik őket. A menekülők körülbelül hatvan kilométer után, Klay városában értek az első ellenőrző ponthoz. »Érzitek a szagot?«, kérdezték a felkelők. A rothadó tetemek terjengő bűzére gondoltak. »Remélhetőleg tudjátok, kik vagytok«, mondták, »különben ti is ott végzitek, ahonnan a bűz jön«. Azt, aki nem a megfelelő dialektust beszélte, túlságosan jómódúnak vagy jól tápláltnak látszott, lelőtték, lefejezték, vagy leöntötték benzinnel és meggyújtották. Másokat belefojtottak a Mano folyóba. A Sierra Leonéba érkező menekültek olyan körülkerített ellenőrző pontokról számoltak be, amelyeken a kerítéscölöpökre levágott emberfejek voltak kitűzve. (...) A nemi erőszak, a fosztogatás és a gyilkolás voltaképpen nem volt iszonyúbb a polgárháborúkban szokásosnál; ám attól, hogy ennek a háborúnak a borzalmai a babonák révén bizonyos sö-

tét hatalmakkal kerültek összefüggésbe, az egész valahogy még értelmetlenebbnek és hátborzongatóbbnak tűnt."[1] Négy évtizeddel korábban, 1944 februárjában a frontszabadságát Duisburgban töltő Willy Peter Reese őrvezető papírra vetette, ami vele és bajtársaival néhány héttel azelőtt a keleti fronton történt. „Hirtelen rázendített a háború nagy szimfóniája, és hatalmas morajlással elhaladt felettünk. Hallottuk, ahogy az oroszok kilövik tüzérségi gránátjaikat, majd a visszhangot az ellenséges árkok mögötti dombok irányából. A lövedékek jóval a vonalak mögött csapódtak be. Mennydörgésszerűen visszhangzottak, és elemi erejű dübörgéssé álltak össze, az egész úgy szólt, mint valami szellemkórus. Aztán óriási robajjal a kiserdőben is becsapódtak az első lövedékek. A tüzérségi gránátok tompa és kemény hangon robbantak, a harckocsik és a páncéltörő ágyúk lövedékei sivítva röpültek, majd fülsiketítő robbanással értek célba. Az aknagránát hirtelen repeszekre tört. Az orosz géppuskasorozatok halálos hálót szőttek körénk. Megszólaltak az orosz sorozatvetők, a szüntelen süvítés, nyögés, fütyülés, zúgás, zakatolás orkánná dagadt és beleveszett a végtelen dübörgésbe. Már nem tudtuk megkülönböztetni a lövéseket a becsapódásoktól. Pergőtűz zúdult ránk. Ültünk a bunkerban, teljes harcfelszerelésben, kezünkben fegyverrel. Mindössze két gerenda és a ráhordott földréteg védelmében, és mégis úgy éreztük, megszabadultunk a bénultságtól és a fojtogató rostokolástól. Elkezdődött a csata, de maga az összecsapás már nem lehet félelmetesebb ennél a kezdetnél. A bunker ingott és remegett. Nyugodtan néztünk ki a tomboló harcba, a tűzbe, a levegőben mindenütt hatalmas rögök és füst. Meredeken szállt fel és szállt alá a fekete por. A bunker ajtaja elé repesz- és fagyott agyageső hullott. A szélben szürkésbarna,

sárgás, fekete és világos puskapor gomolygott. A szag marta a tüdőnket és a szemünket. De amilyen hirtelen kezdődött, olyan hirtelen el is múlt, a morajló lidércnyomás ismét a hátsó vonalakra tevődött át. A telefonvezetékek megrongálódtak, és egyetlen futár sem merészkedhetett ki, de tudtuk, az oroszok első hulláma most éppen az előttünk lévő árkokat rohamozza. Az aknavetőkhöz rohantunk és felállítottuk a géppuskákat. Láttuk, ahogy közelednek: fehér álcaruhában, csoportokban és sorokban. Védőtüzet zúdítottunk rájuk. Láttuk, ahogy elesnek, elakadnak és menekülnek. Így telt el egy óra. A német géppuskák, a tüzérségi fegyverek és az aknavetők tüzében a második hullám is összeomlott. Aztán szürkület ereszkedett a tájra. Messze előttünk halottak hevertek. Sebesültek kúsztak vissza. Az orvoshoz cipeltük a sebesültjeinket. Félelmetes csend volt, csak egy-két lövés dördült el, mintegy az egész nap lármáját visszhangozva. De a mesebeli erdő megváltozott. A hó már nem volt fehér. A feldúlt talajra fekete koromréteg rakódott le, a por repeszekkel, szilánkokkal és földdel keveredett, amitől a világos talaj kísértetiesen csillogott a kora esti fényben. A kiserdő úgy festett, mintha letarolták volna. Gyökerestül kitépett fák hevertek egymáson, egymást érték a bombatölcsérek, a gránátok valósággal lesöpörték a törzsről az ágakat. (...) A kiserdő szépsége és élete ugyanúgy áldozatul esett a háborúnak, mint a körös-körül heverő halottaké és sebesülteké. Mi, túlélők viszont szerettük a veszélyt, ami végre elűzte a gyilkos várakozást. Az anyagcsatában erősebbnek bizonyult az élet, a létezés vad öröme. A háború valami álomszerű világba vezetett bennünket, titkon még némely békés kedélyű bajtársunk is arra vágyott, hogy valami retteneteset kelljen tennie vagy elviselnie. Felébredt bennünk az ősember. Az ösztön pótolta a szellemet és az érzést, és valami transzcendens vitalitás lett úrrá rajtunk."[2] Egy évvel később, 1945. április 13-án, egy napfényes tavaszi napon, brit harckocsizók elérték a bergen-belseni koncentrációs tábort. Néhány nappal azelőtt a brit hadsereg tisztjei megállapodtak a Wehrmacht képviselőivel a tábor és környéke békés átadásáról. A megegyezés értelmében a tábort brit parancsnokság alá helyezték, a foglyok őrzését viszont az SS és a Wehrmacht kezében hagyták. A táborban ugyanis tífuszjárvány tört ki. A brit tisztek nyilván civilizált büntetés-végrehajtási intézménynek hitték a koncentrációs tábort. Ha tudják, mi várja őket ott, aligha mentek volna bele egy ilyen megállapodásba. A táborba lépő első brit katonák szeme elé rettenetes látvány tárult. „Nincs az a leírás és nincs az a fénykép", emlékezett vissza egy egészségügyi tiszt, amely tükrözhetné az ott látottakat. Pokoli bűz, a tábor területén és a barakkokban hullahegyek, a földön csonttá soványodott rabruhás alakok vonszolták magukat, valami ehető után kutatva. A tábor parancsnoka, Josef Kramer azonban szemlátomást észre sem vette, hogy a látottak mennyire sokkolják a felszabadítókat. Meg sem fordult a fejében, hogy megszökjön, amikor pedig már közeledett a vég. A kapuban fogadta a katonákat, és – ahogy egy angol tiszt visszaemlékezéséből tudjuk – „morzsányi szégyenérzet nélkül" és rezzenéstelen arccal kalauzolta őket végig a táboron. Mint az angol tiszt írja, senki sem értette, hogy Kramer mindazok után a gaztettek után, amiket elkövetett, nem próbál szökni. De az SS-őrök sem fogták föl, hogy a gyilkolás és a bántalmazás ideje lejárt. Amikor a foglyok körülvették a tábor konyháját, a kápók ütlegelni kezdték őket, az SS emberei pedig többeket is lelőttek közülük, jóllehet a táborban már ott voltak a britek. Lehetetlen fenntartani a rendet anélkül, hogy erősza-

kot alkalmaznának a foglyokkal szemben, válaszolta Kramer, amikor a tisztek kérdőre vonták, miért verik és lövik le még mindig a foglyokat. Amikor utasították, hozzon ki aktákat az irodájából, leült az íróasztalához, lábát széke karfáján hanyagul keresztülvetve. Változatlanul a tábor parancsnokának tartotta magát, és úgy beszélt a pokol igazgatásáról, mintha az a létező legtermészetesebb dolog volna. Évekig volt parancsnok, először Auschwitzban, aztán Bergen-Belsenben, és nem értette, hogy ennek most vége. Amikor a brit tisztek először arra kényszerítették, hogy egy sebesült foglyot a vállán vigyen a tábori kórházba, majd nem sokkal később meg is bilincselték, méltatlankodott. Képtelen volt felfogni, hogy őt, aki soha semmi rosszat nem tett, mindössze rendet tartott, egyszer csak letartóztatják.[3]

Az erőszak rejtélye

Az erőszak mindent megváltoztat, aki pedig ki van téve az erőszaknak, maga is más emberré lesz. Az erőszak élménye olyan, mint egy utazás egy ismeretlen, új világba, amelyben mások a szabályok és másfajta emberek élnek. Ebben a másik világban eltolódnak a normalitás mércéi; amit amúgy magától értetődőnek tartanánk, az erőszak fényében különösen idegennek, a rendkívüli pedig mindennaposnak látszik. Az erőszak terébe lépve az ember azt tapasztalja, hogy semmi sem olyan már, mint korábban volt. Soha, írja Willy Reese őrvezető, soha nem tudta elfelejteni az erőszaknak azt a tombolását, aminek tanújává lett. Az emberi lélek feneketlen mélyére látott, és teste minden idegszálával érezte a háború borzalmait. A béke és a

jólét birodalmából érkezett Oroszországba, és stigmatizáltként hagyta el az országot. Az érzékeny, finom lelkű Reese, a könyvek megszállottja, teljesen más emberként tért vissza, miután megjárta a poklot, asszonyokat és gyermekeket gyilkolt, és ellenséges katonákat kaszabolt le géppuskájával. Gépiesen és részvétlenül ölt, hogy túlélje a háborút, és megmentse saját életét. „De nem leltem többé nyugalmat", osztotta meg naplójával, „és nem találtam meg többé az utat magamhoz. Az emlékek fúriákként üldöztek. Újra és újra átéltem a téli hadjárat borzalmait, újra és újra hallottam a gránátok süvítését és a sebesültek jajkiáltásait, láttam katonákat rohamozni és meghalni, és láttam magam idegenként, sorsommal, ott a világ végén."[4] Ugyanezt élték át azok az angol katonák, akik soha nem tudták elfelejteni a Bergen-Belsenben látottakat, és akik megpróbálták megérteni, mi vihetett rá olyan embereket, mint Josef Kramer, hogy efféle, semmivel sem igazolható szörnyűségeket kövessenek el. Nem értették, jóllehet ők is megjárták a háborút, és megérezték a halál közelségét. Mennyivel érthetőbb lett volna, ha Auschwitz-Birkenau és Bergen-Belsen parancsnokáról, vagy ha Libéria elnökéről kiderül, hogy ösztönvezérelt, szadista, gyilkos szörnyeteg. De nem, ezekre az emberekre a legkevésbé sem illett ez a leírás, amit olyan gyakran szoktak az erőszak hátterének magyarázatául alkalmazni. Sem Taylor, sem Kramer nem volt pszichopata, egyiküket sem érte korábban diszkrimináció, és ők maguk sosem voltak semmiféle erőszak áldozatai. Ráadásul még csak a különböző politikai programok és ideológiák sem érdekelték őket. És mégis, egy ponton normálisnak érezték, ami még katonák körében is civilizációs törésnek számít. Hogyan gondolhatta Kramer és Taylor, aki tízezreket küldött a halálba, hogy igazságtalanul

tartóztatják le, és hogy amint sikerül tisztázni a tévedést, szabadon bocsátják majd? Vajon valóban nem is észlelték, hogy mi történik körülöttük? Az eset első látásra egyértelműnek tűnik. Az elkövetők nem látták, amit mások láttak, és úgy vélték, nincsen abban semmi szokatlan, ha embereket vernek és lőnek agyon, vagy ha emberek holttestét szemétre hajítják. Ám hogyan is érthetnénk meg ezeket az embereket, akik nyilvánvalóan semmit sem éreztek, miközben mi elborzadva hallunk a tetteikről? A szerelem és a szexuális kielégülés igénye magától értetődőnek számít, az ember olyan alapvető, veleszületett ösztönének, amiről úgy gondoljuk, hogy nem szorul magyarázatra, miközben az erőszakot olyan anomáliának tartjuk, amely nem tartozik az életünkhöz. Mi lehet ennek az oka? Az egyszerű megoldást keresve azt mondhatnánk: az, hogy az erőszak fájdalmat okoz és félelmet kelt, legalábbis azok körében, akik azt elszenvedni kényszerülnek, és az erőszak keltette vágy mások szenvedése nélkül nem kielégíthető. Mindez azonban csak fele az igazságnak, ha azt vizsgáljuk, miért irritálja az erőszak a békében élő embereket. Megbotránkoztat, ha olyan szörnyű tettekkel szembesülünk, amelyek környezetünkben nem fordulnak elő. Elvégre békés társadalomban élünk, amelyben a gyilkosság és emberölés kivétel, nem pedig szabály. Bizalommal vagyunk környezetünk iránt, bízunk benne, hogy nem válhatunk erőszak áldozatává, mert tudjuk, hogy az államhatalom az erőszakos cselekedetek elkövetőit féken tartja, és hogy a konfliktusok kimenetelét nem az összecsapásban alulmaradók halála dönti el. Bízunk az intézményekben és azok láthatatlan szabályaiban, így magától értetődőnek tartjuk, hogy nem ölnek meg bennünket, amikor reggelenként elhagyjuk otthonunkat.[5] Voltaképpen gondol-e még valaki is arra, hogy a béke csak akkor lehet tartós, ha léteznek olyan intézmények, amelyek mindenkor ki tudják azt kényszeríteni? Azoktól, akik a békén és a jóléten kívül semmit sem ismernek, olyan távol áll az erőszak, hogy zavaró eseményként élik meg, aminek nincs helye az életükben. Aligha véletlen, hogy Jürgen Habermas a kommunikatív cselekvésről alkotott – egyszersmind a posztheroikus világérzés tükröződéseként is felfogható – nagy hatású elméletében meg sem említi az erőszakot mint az emberek egymással szembeni helytállásának lehetőségét.[6] Abban a hitben élünk, hogy világunk azért erőszakmentes, mert békés. Ha pedig mégis olyasvalami találna történni, ami a civilizált társadalom mindennapjaiban előre nem látható, olyan okokat és indítékokat próbálunk elősorolni, amelyek nem rendítik meg az örök békébe vetett hitünket. Mivel az erőszakot nem zavaró tényezőként akarjuk elképzelni, olyan indokokat kell keresnünk, amelyek beleillenek a békés társadalom konvencióiba. És ebben a békés világban olyan otthonosan érezzük magunkat, hogy nem is értjük azokat az embereket, akik feszült, illetve harci helyzetekben élnek. A terapeuták a büszkeség, felháborodás, düh és harcra készség első jelére azt feltételezik, panaszolja Peter Sloterdijk, hogy aki dühöng, az valamiféle „neurotikus komplexus" áldozata.[7] Mert az a hit, miszerint az erőszak deviáns magatartás, segíti a békés társadalmakban élőket, hogy valóságukat olyan térként képzeljék el, amelyben az érv győzedelmeskedik az ököl felett. „Kódolt nyelven beszélünk a katasztrófáról", mondja Jan-Philipp Reemtsma, „hogy normalitásunkat ne folyamatos irritációként kelljen elképzelnünk".[8]

Okok és magyarázatok

A tettet az igazolás követi. Az erőszak lényegét maguk az elkövetők azzal szokták leplezni, hogy tetteiket olyan indokokkal próbálják alátámasztani, amelyek segítségével cselekedeteik egy békés társadalom magatartási logikájába illeszthetők. Amikor ugyanis elmúlik az az idő, amikor a nézeteltérések fizikai erővel történő rendezése, a nemi erőszak, a pogrom, vérfürdő és háború megengedettnek számít, és az erőszak ismét tiltás alá esik, ha nem akarjuk, hogy az elkövető és az áldozat egyaránt beleőrüljön a történtekbe, csak olyan magyarázat adható, amely az erőszakot átmeneti üzemzavarként tünteti fel. Az erőszak nyomán fellépő irritációk elkerülése érdekében a legkülönfélébb okokra szoktak hivatkozni: nemes indítékokra, szükségszerűségre és elkerülhetetlen kényszerekre. A tettes arra hivatkozik, hogy kényszer alatt, parancsra cselekedett, netán arra, hogy rá nézve halálos következményei lettek volna, ha történetesen ellenszegül a gyilkos parancsoknak. Akadnak, akik magasabb rendű értékekkel, vagy a becsülettel indokolják cselekedeteiket, mások pedig azzal, hogy az áldozatok ellenséges viszonyulása nem hagyott nekik választást. Racionalizálniuk kell maguk és mások előtt, amit áldozataikkal tettek, és amikor az erőszak végeztével felelősségre vonják őket, érthető okokkal próbálják magyarázni cselekedeteiket, hogy mindenki értse, nem tehettek másképp. Amikor az erőszak tombolása véget ér, és eljő a béke, az erőszakot már csak a szabály alóli kivételként lehet leírni. Ha valaki történetesen a bíróság előtt azzal próbálna védekezni, hogy közönyösségből, számításból, aljas indokból, vagy éppenséggel azért küldött embereket a halálba, mert örömét lelte a gyilkolásban, az illető minden hitelét

elveszítené. Ezért, hogy a diktátorok és zsarnokok segítői az erőszak elmúltával rendre olyan magyarázatokkal állnak elő, amelyek azt hivatottak bizonyítani, hogy parancsaik érthető célokat szolgáltak. A nürnbergi tárgyaláson Hitler segédei is azokra a megváltoztathatatlan parancsokra hivatkoztak, amelyeknek ők maguk is tehetetlenül ki voltak szolgáltatva. De hát mit tehetett volna, kérdezte a Wehrmacht egykori főparancsnoka a bíróság előtt. A katona nem vetemedhet arra, hogy ellenszegüljön vezérének, parancsnokának! „A katona számára a parancs – az parancs."[9] Adolf Eichmann, a zsidók kiirtásának megszervezője, Jeruzsálemben azt magyarázta bíráinak, hogy ő csupán apró fogaskerék volt a gépezetben, tehetetlen, védekezésre képtelen a nagy rendszer egészével szemben, amely rákényszerítette, hogy elvégezze a tömeggyilkosság nagy munkáját. Ő maga pedig nem kegyetlen, hanem engedelmes volt, hűséges hivatalnok, ura hű szolgája, aki csak azt tette, amit parancsoltak neki. Hannah Arendt fel is ült Eichmann önfelmentő stratégiájának, elhitte neki, hogy cselekedetei irányát a kötelességteljesítés szándéka jelölte ki.[10] Akadtak olyanok is, akiket soha nem vontak felelősségre bűneikért, és akik, hogy e bűnöknek valamiféle felfogható értelmet adjanak, nemes szándékokra, a leselkedő veszélyek elhárítására hivatkoztak. A tömegterror szükségszerű volt, magyarázta Molotov, még húsz évvel Sztálin halála után is, mert az védte meg a Szovjetuniót belső ellenségeitől, a külső veszélyektől, valamint a pusztulástól.[11] Charles Taylor az őt felelősségre vonó hágai bírósággal közölte, azért volt kénytelen terrort alkalmazni, hogy be tudja fejezni az afrikai országban tomboló polgárháborút. Vajon mi mást mondhatott volna egy Keitel, egy Molotov vagy egy Taylor? Hogy merő szeszélyből gyilkolt? Hogy azért gyilkolt,

mert úgy hozta úri kedve? És vajon mit mondott volna Willy Reese a nyugatnémet közvéleménynek, ha történetesen életben marad, és háborús élményeiről kérdezik? Vajon azt mondta volna, amit 1944-es naplójára bízott? Sok évvel később már csak egy, a háború kényszereire hivatkozó válasznak volt értelme. Az elkövetők tetteik szükségszerű és elkerülhetetlen voltára hivatkozva próbálták igazolni a borzalmakat. Az emberek úgy cselekszenek és beszélnek, ahogy egy adott helyzetben, egy adott cselekvési térben elvárják tőlük. A második világháborúban a brit titkosszolgálat a hadifogolytáborokban rendszeresen lehallgatta a német katonákat és tiszteket. A foglyok között nemigen akadt olyan, aki úgy beszélt a háborúról, ahogy a bíróság, vagy akár csak a családja előtt tette volna. Büszkén meséltek hőstetteikről, háborús bűneikről és rémtetteikről, hiszen egymás előtt nem volt titkolnivalójuk. Mindenki tudta, hogy a Wehrmachtnál az elfogott partizánok kivégzése, hajók elsüllyesztése, túszok megölése mindennapos gyakorlatnak számított. És nyilván nem látták okát, hogy magukban tartsák, amit elkövettek.[12] Az erőszak-elkövetők, verekedők és huligánok is csak saját közegükben, a magukfajták társaságában szoktak felvágni tetteikkel. Amint a képbe valamiféle erkölcsi instancia is belép, és felelősségre vonja őket, olyan magyarázatokkal hozakodnak elő, amelyek nem irritálják a civilizált társadalmat. Az erőszakos elkövetőktől akkor is magyarázatot várnak tetteikre, ha ők maguk is beismerik, hogy sem amit elkövettek, sem az általuk megadott ok nem összeegyeztethető a polgári társadalom alapszabályaival és önképével. Senki sem hallgatja szívesen, hogy a tettesek azért rombolnak, mert örömüket lelik benne, hogy merő unalomból kínoznak és gyilkolnak meg embereket, hogy képtelenek ellenállni a csoportnyo-

másnak, és azért tesznek meg olyasmit, amit maguktól nem tennének meg.[13] Felelőtlen elkövetők csak azért léteznek, mert egy békés társadalom felelős tetteseket nem tudna elviselni. Az erőszaknak érthető oka kell hogy legyen. Minden olyan magyarázatot szívesebben veszünk, ami valami célra és szándékra hivatkozik, mint azt, hogy a tettet a rombolás öröme indokolja. És ez az oka annak is, hogy nem csak a tettesek, az áldozatok is megpróbálnak valami értelmet tulajdonítani az elszenvedett erőszaknak, hogy bele ne őrüljenek. „Fölfordul a gyomrom", írta Ljubov Vaszilјevna Saporina leningrádi festőnő 1937. október 10-én a naplójába, „amikor azt hallom, hogy valaki közömbösen elmondja, ezt kivégezték, azt kivégezték, amazt kivégezték, kivégezték. A szó benne van a levegőben, itt lebeg felettünk. Az emberek teljes nyugalommal ejtik ki a szájukon, mintha csak azt mondanák, hogy az illető »színházba ment«." Hogyan tehetjük túl magunkat azon, hogy láthatóan minden ok nélkül elhurcoltak otthonukból és kivégeztek embereket? „Hogy egész éjszaka azt hallottuk, ahogy élő, és vélhetően ártatlan embereket főbe lőnek – és nem őrültünk bele? Hogy utána ismét elaludtunk, és aludtunk tovább, mintha mi sem történt volna."[14] Hogyan lehet ezt megemészteni? Valamikor el kell majd jönnie az órának, amely értelmet ad a borzalmaknak. Egy minszki orosz zsidó nő, akit 1941 nyarán sok ezer más zsidóval együtt a gettóba deportáltak, erre az utolsó útjára magával vitte a lepkegyűjteményét. Normalitás a kivételesség állapotában. „Az emberek valami értelmet kerestek a történtekben", mondta később, „egy szalmaszálat, amibe bele lehet kapaszkodni. Az ember még a poklot is meg akarja érteni."[15] Annak, aki átélte a szenvedést, barátai és rokonai halálát, maga a gondolat is elviselhetetlen, hogy mindaz, ami megtörtént,

a véletlen műve volt csupán. Aki megszegi a konvenciót, és nem ad magyarázatot, azt vádlói szörnyetegnek látják. Josef Kramer bírái előtt a cinikus parancsvégrehajtó szerepét játszotta, aki, mint állította, csak parancsra cselekedett, tetteire pedig a vádlók és a bíróság szemszögéből nézve értelmezhetetlen magyarázatokat adott. Számára teljesen mindegy volt, jelentette ki, hogy kit küldtek a táborába, kommunistákat vagy zsidókat, feladata mindössze abban állt, hogy a lágerbe zárt rabokat őrizze. Őt még a nemzetiszocialista ideológia sem érdekelte, az SS-be is csak azért lépett be, mert munkát keresett. A fizetésért és az előmenetelért érzett hálából gyilkolt – Kramer erre az indítékra redukálta tetteinek igazolását. És a nőknek a tábor gázkamráiban történt megöléséről is csak úgy beszélt, mintha az nem lett volna több egy igényes technikai feladat megoldásánál. Ahogy a gáz beáramlott a gázkamrába, a nők „sivalkodni" kezdtek. Ez volt minden közlendője a témával kapcsolatban. Mindenesetre amikor 1944-ben vissza akarták helyezni Auschwitzba, ellenszegült a parancsnak. Miért nem akart visszatérni működése korábbi helyszínére, kérdezte a bíró, alighanem azt várva, hogy Kramer azt feleli, nem akarta kitenni magát a borzalmaknak. Ehelyett azonban azt a választ kapta: „Bosszantottak az ott uralkodó lengyel viszonyok! Hiányzott a rend!" Valószínűleg egyszerűen nem is értette, hogy a nemzetiszocialista morálra hivatkozó védekezési stratégiájától a győztesek törvényszéke előtt nem remélhet különösebb sikert. Kramer, jóllehet, emberek tízezreinek halálában volt bűnös, önmagát nem gyilkosnak, hanem a rend megvesztegethetetlen őrének látta, akit nem érhet szemrehányás. Még börtöncellájában is azt hitte, vádlói előbb-utóbb belátják majd tévedésüket, és végül megértik, hogy ő a világon semmi kifogásolhatót nem követett el. Reméli, írta feleségének, hogy „a szenvedések ideje" véget ér, és hamarosan ismét otthon lehet majd.[16] Kramer önigazoló magyarázatának csak a nemzetiszocialista morál referenciakeretében volt értelme, a diktatúra elmúlásával értelmezhetetlen volt, amit védelmére elő tudott adni. Hivatkozhatott volna nehéz gyermekkorára, a munkanélküliségre, a nyomorra, érthető körülmény lett volna akár a karrierizmus és a fanatizmus is, vagy az is, hogy megtévesztették, netán, hogy taníthatatlan. Ehelyett azonban mást választott: úgy beszélt az erőszakról, mint valami magától értetődő, semmilyen magyarázatot nem igénylő dologról. A bíráknak úgy tűnt, a vádlott semmit sem tud felhozni mentségére. Kramer szörnyeteg, a kortársak számára más magyarázat nem lehetett. A brit sajtó csak „a belseni vadállat"-nak nevezte. Az ok nélküli kegyetlenségre csak az képes, aki lelkileg elfajzott. Csak így lehetett érteni, ami a táborparancsnokról a háború utáni évek nyilvánosságában elterjedt. Az erőszakot, akármiben álljon is, mindig olyan devianciaként, tévútként, mellékösvényként vagy betegségként kezelték, amelyre egy szép napon majd gyógyírt találnak. A betegségeket először diagnosztizálni kell, vélik a terapeuták, hogy aztán majd gyógyítani is lehessen: civilizációval, toleranciával vagy társadalmi igazságossággal. A kultúra- és társadalomtudósok által az erőszak kitörésére adott minden magyarázat e motívumokat variálja. Hatásuk a viszonyok ellenőrizhetőségébe és alakíthatóságába vetett hitből fakad. Ez az oka, hogy a tettesek és az áldozatok magyarázatai és önigazoló mentegetőzései nem segítenek annak megértésében, hogy mit tesz az erőszak az emberekkel, és mit tesznek az emberek az erőszakkal.[17] Aki ugyanis csak okokról és indokokról beszél, vajmi keveset vesz észre az erőszakviszonyok dinamikájából és

önálló, belső logikájából. „Már akkor is megérintett a gondolat", olvassuk az auschwitzi túlélő Ruth Klügernél, „ami sajnos mélyebben gyökerezik bennem a nagy rémtett fölötti felháborodásnál is, mégpedig annak az abszurditásnak a tudata, az ellentmondásosság, azoknak a gyilkosságoknak és elhurcolásoknak a teljes értelmetlensége, amit végső megoldásnak, holokausztnak, zsidó katasztrófának, újabban soának nevezünk, mindig újabb és újabb nevek, mert az erre használt szavaink gyorsan romlanak. Az abszurd, az ostoba abban, hogy milyen könnyen meg lehetett volna akadályozni, hogy senkinek sem vált előnyére az, hogy én síneket cipeltem ahelyett, hogy az iskolapadban ültem volna – és a véletlen szerepe mindebben. Nem arra gondolok, hogy nem értem, miként fajult odáig a helyzet. Nagyon is jól értem, hogy alakult ki, legalábbis tudok annyit a hátteréről, mint mások. De ez a tudás semmit sem magyaráz meg. Csak számolgatjuk az ujjainkon, hogy mi volt korábban, és arra hagyatkozunk, hogy abból származott a radikálisan Más."[18] Az általuk elmesélt történetekben a történészek a korszak tetszőleges eseményeit kötik össze. Minden történés – állítják – őket megelőző események láncolatának következménye. Az olvasók oly mértékben hozzászoktak az előfeltételeket hangsúlyozó történeti prózához, hogy mindenнemű bizonyíték nélkül hihetőnek tartják, amit az oksági viszonyokról írott történetekkel be akarnak beszélni nekik. „Ezt csak történetileg lehet megmagyarázni!" Miért is, kérdezi Ruth Klüger, az átélt borzalmakra emlékezve. „Mert minden gyereknek van ükanyja, ezért minden dolognak kell hogy legyen előzménye. És hirtelen a szegény ükanya lesz felelős a garázdaságért, amit az utódai művelnek."[19] A számítás azonban nem működik. Mert az élet nem egymással ok-okozati összefüggésben álló események sora. Az élet pillanatokból áll. Bármi történt is előzőleg, nem magyarázza meg, hogy emberek bizonyos körülmények között miért ölnek meg más embereket. Minden történhetett volna másképpen is.[20] Az erőszak eredetét keresni hiábavaló fáradság.

Ami emberileg lehetséges

Alig hihető, hogy akadnak emberek, akik azért alkalmaznak erőszakot védtelen emberek ellen, azért ölik meg őket, mert az erőszak és az ölés örömet szerez nekik; hogy a háborúk, ha egyszer már kitörtek, olyan logikának engedelmeskednek, amelyet már nem hittételek, meggyőződések és érvek irányítanak, és hogy némely ember vadállattá változik, ha megteheti, ami békeidőben tiltott. „Bármelyik német, aki egyenruhát viselt és fegyvere volt", emlékezett vissza gettóbeli életére Marcel Reich-Ranicki, „azt tehetett Varsóban a zsidókkal, amit csak akart. Kényszeríthette őket, hogy énekeljenek vagy táncoljanak, hogy a nadrágjukba csináljanak vagy essenek térdre előtte és könyörögjenek az életükért. Egyik pillanatról a másikra lelőhette, vagy valami lassabb, és nagyobb kínokkal járó módon megölhette őket. Bármelyik zsidó nőnek megparancsolhatta, hogy vetkőzzön meztelenre, alsóneműjével pucolja a flasztert, és mindenki szeme láttára vizeljen. Azoknak a németeknek, akik efféle tréfákat engedtek meg maguknak, senki sem rontotta el az örömét, senki sem akadályozta meg, hogy sanyargassák és gyilkolják a zsidókat, és senki sem vonta őket felelősségre. Kiderült, mire képesek az emberek, ha korlátlan hatalmat kapnak más emberek felett."[21] Az emberek mindig is

előszeretettel sebezték vagy gyilkolták meg egymást, ha azt hitték, hogy amit tesznek, megengedett, és ha biztosra vehették, hogy sem büntetéssel, sem bosszúval nem kell számolniuk. Csak idővel elfelejtettük, hogy ez így van, mert olyan terekben élünk, amelyeket a jog strukturál. „Egyszerűen nem vagyok képes megérteni...", gondolta Herzog, Saul Bellow regényének címszereplője, „...de hát így van ez, a magamfajta ember humán tanulmányokkal tölti az életét, s azt képzeli, hogy ha a kegyetlenségekről könyvekben írnak, akkor az életből már el is tűnik a kegyetlenség. Persze azért voltaképpen tisztában volt a való helyzettel – megértette, hogy egész sereg ember nem úgy él, hogy a Herzog-fajták megértsék. Miért is élnének úgy?"[22] Az ember nem olyanná válik, hanem eleve olyannak születik, amilyen. Az erőszak minden korban lehetséges volt, soha nem létezett olyan felvilágosító program, amely meggátolta volna mások megsebzését vagy megölését. A rejtély nem maga az erőszak, hanem az, hogy meglepődünk rajta. Az erőszak olyan cselekvési erőforrás, amely nemcsak hogy hozzáférhető mindenki számára, de élhet is vele bárki. Heinrich Popitz szociológus ezt akcióhatalomként definiálta, ami „mások testi épségének szándékos megsértéséhez vezet, függetlenül attól, hogy e testi sértésnek a cselekvő szempontjából az értelmét maga az erőszak-alkalmazás jelenti (puszta akcióhatalomként), vagy – fenyegetésekbe áttéve –, tartós alávetéshez kell vezetnie (kötelező akcióhatalom)".[23] Ordítani, fenyegetőzni mindenki tud, bárki használhatja az öklét, használhat szúró- és lőfegyvereket. Az erőszak elkövetője felhívja magára a figyelmet. Az érveket még figyelmen kívül lehet hagyni, egy ökölcsapást azonban már nem. Öklével a legjelentéktelenebb ember is hatalomra tehet szert, tiszteletet parancsolhat másokban, jóllehet, amúgy

a kutya sem figyelne oda rá. De aki üt, azt nem lehet többé figyelmen kívül hagyni. Ahol a nyelv már nem vezet eredményre, ott beszél az erőszak, vele ki lehet fejezni, amire nincsenek szavak. „A legitimációk kérdésekre adott válaszok", állítja Trutz von Trotha. „Az erőfölény alkalmazása meggyőző, mert ahol erőfölény van, ott nincsenek már kérdések."[24] Aki él az erőfölényével, akkor is párbeszédet folytat, ha senki sem mond neki ellent. Mindenesetre azonban annak, aki az erőszak eszközével él, nem lehet azt mondani, hogy nem cselekedett. „Aki erőszakot alkalmaz", írja Dirk Baecker szociológus, „játékban marad és gondoskodik róla, hogy a játék következő lépései is vele legyenek kapcsolatosak".[25]

Az erőszak forrása a képzelőerő talajából fakad. Nincs az a szörnyűség, amit az ember ne tudna kigondolni, és ami egyszer beette magát az emlékezetünkbe, az ott is marad. Az erőszak nem csupán megélt emlékként van jelen benne, hanem vágyképként is, ami még csak ezután válik valóra. „A lehetséges, mint tudjuk, jócskán meghalad minden kiszámítható mértéket, nem ismer határokat", így Popitz. „Az erőszak képei éjjel-nappal lidércfényként lobognak ábrándképeinkben és nyomasztó álmainkban." A tudatnak nem létezik olyan tere, amelybe az erőszakképzetek ne hatolhatnának be. Mindenekelőtt azonban az erőszak képzetét veszélytelennek gondolja az ember, mivel „saját erőink ellenállását, kockázatait és korlátait tetszőlegesen eltúlozhatjuk". Az ölés csak képzeletben veszélytelen, szagtalan és zajtalan, és csak képzeletben marad következmény nélkül.[26] Aki sokat akar elérni, de ehhez nincs kellő támasza, az erőszakot valóban kiútnak láthatja abból a dilemmából, amelybe önhibájából került. Mert az erőszak, mint a cselekvés erőforrás-tartaléka, olyan hatalomnyeréssel

kecsegteti, amilyen más módon elképzelhetetlen volna. Addig beszélnek az addig csak fejben jelen lévő erőszakról, míg az valóban meg is történik, míg valaki valóban megragadja a kezdeményezést és cselekszik. Ezért van, hogy aki ölni akar, és tetteihez igazolást keres, ellenségeit degradálja: rossz embereknek nyilvánítva őket, esetleg kijelenti róluk, hogy nem emberek. Megfosztja őket emberi voltuktól, szörnyetegeknek kiáltja ki őket, akiknek nincs joguk élni, és akik ezért büntetlenül megsemmisíthetők. Az áldozat ember voltától való megfosztása készíti elő azt a terepet, amelyen aztán minden lehetséges. De az erőszak mint társadalmi konfliktusok vértelen megoldása, csak a fantázia világában képzelhető el. A feltételnélküliség hirdetői könnyelműen ellenségeik megsemmisítéséről beszélnek. Megittasodnak képzeletüktől és nyelvüktől, mert nem kell látniuk a vért, és nem kell hallaniuk az áldozatok kiáltásait. A fantázia és a tett két különböző dolog. Mihelyt valaki megteszi azt, ami addig csak elképzelésként létezett a világban, minden megváltozik, mert az erőszak aktusában az elképzelés tetté, az emberek közössége pedig egyedekké válik, akiknek az életét ténylegesen kioltják. Az erőszak megélésekor a hangtalan és szagtalan halál elképzelése is kihuny. Mert a halál a maga valóságában többnyire még az elkövetők szemében is csúnya és sokkoló. Az erőszak éppen az ellentéte mindazon elképzelésnek, amit az ember róla alkot.[27] Tudják ezt a katonák is, akik számára az, hogy csatában megöljenek másokat, olyan tapasztalat, amelyet korábban el sem tudtak képzelni. „Némelyek azt hiszik", emlékezett vissza egy brit zsoldos, aki 1975-ben részt vett az angolai polgárháborúban, ahol kubai katonák ellen harcolt, „hogy a háború valami kellemes, könnyű, bizsergető érzés. Ez nem igaz. A háború pépesre roncsolt koponyákat, letépett lábakat, kiontott belekkel fetrengő fiúkat, égő napalmmal lelocsolt, de még élő fiúkat jelent."[28] Mindenkor és mindenütt így volt, ahol az emberek erőszakot alkalmaztak egymás ellen. 1941 szeptemberében az ukrajnai Berdicsevbe egy harckocsizó-zászlóalj katonái érkeztek. Azt a parancsot kapták, hogy végezzenek a település összes zsidó lakosával. Nem tudjuk, hogy ezek az emberek mit éreztek és mit gondoltak, miközben tarkón lőtték az asszonyokat és gyerekeket, és a kivégzettek agyveleje az egyenruhájukra fröccsent.[29] Ám aki látta az áldozatok arcát, és hallotta a kiáltásaikat, aki eltemette a holttesteket, és érezte az áldozatok vérének szagát, utána már soha többé nem képzelhette a gyilkosságot tiszta, klinikai műveletnek. Még a nap mint nap újabb gyilkos parancsokat kiadó Hitler is pontosan tudta, milyen az, amikor valaki ki van téve a borzalmaknak. 1943 nyarán az őt berchtesgadeni rezidenciáján meglátogató vendégei előtt arról tartott előadást, hogy mennyire irtózik a vágóhidaktól, mert ott állatokat ölnek. A mészárosok állítólag bokáig gázolnak a vérben. Ezért eszik ő maga inkább zöldséget, mert a levágott fejű gombák látványa nem zavarja.[30] Ő, akinek embermilliók halála száradt a lelkén, nem tudta elviselni a levágott állatok látványát. Ha a szükség meg nem kívánja, pusztán csak azért, mert valami indok van rá, senki sem kényszerül rá, hogy erőszakot alkalmazzon. Alternatíva esetén mindenki el tudja nyomni dühét, indulatait, és képes pillanatnyi lelki diszpozíciója ellenében dönteni. „Az embernek", írja Heinrich Popitz, „soha nem kell erőszakosan fellépnie, de bármikor képes erőszakosan fellépni, és soha nem kell ölnie, de bármikor képes ölni".[31] Aki embereket terrorizál

és bántalmaz, lehet bármi: lehet munkanélküli, lehet anarchista, gyötörheti főfájás, ám e tudás nem visz bennünket közelebb annak megértéséhez, hogy mi történik. A munkanélküliség nem vezeti a kezét tette elkövetésekor, ahogy a fejében gyökeret vert gyilkos fantáziák sem irányítják lépéseit. „Miért nem követnek el emberek milliói erőszakos cselekményeket", teszi fel a kérdést Wolfgang Sofsky szociológus, „amikor milliószámra léteznek depressziósok, fegyverbolondok, horrorfilmőrültek, rossz házasságban élők és munkanélküliek?"[32] A válasz a következő: mert nem mindenki használja ki a kínálkozó lehetőséget, és a mindenkori helyzettől és a helyzet embereitől függ, hogy az erőszak vonzó cselekvési opciónak számít-e. Ha másképp volna, az erőszak soha véget nem érne. Mert nem minden – önmagát meggyőződéses nemzetiszocialistának vagy sztálinistának tartó – ember volt egyszersmind az erőszak gyakorlásának szakembere is, nem minden felügyelő kínozta is meg az általa őrzött foglyokat, és nem minden munkanélküliből vált ámokfutó. Minden háttérmagyarázat azon a feltevésen alapul, hogy az arra motivált emberek könnyebben alkalmaznak erőszakot. Az erőszakban azonban nem csupán társadalmi indítékok tükröződnek. Az erőszak nehezére esik az embernek, és nincs az az eszme, amely megkönnyítené az elkövetőnek, hogy legyőzze gátlásait. Az erőszak valójában csak annak könnyű, akinek az ölés örömet szerez, aki nyomás alatt áll, illetve hozzászokott az erőszakhoz. „Bármilyen motivált legyen is valaki", írja Randall Collins amerikai szociológus, „ha a helyzet nem a konfrontációs feszültség vagy a konfrontációs félelem legyőzése felé halad, az erőszak nem folytatódik".[33]

Terek és helyzetek

Az erőszak dinamikus, cselekvési kényszereket teremt, amelyek következményei csak ritkán láthatók előre. Nem tudni, mi fog történni. „Ha kitör az erőszak", véli Collins, „akkor az többnyire a közvetlen interakció előidézte körülményekből fakad. Egy, az erőszak alkalmazásának indítékairól alkotott elmélet nem sokat mond, mert az indítékoktól a valóságos erőszakig hosszú út vezet."[34] Az erőszakopciók csak akkor érvényesülnek az alternatív cselekvési lehetőségekkel szemben, amikor emberek olyan helyzetekbe kerülnek, amelyek megengedik, hogy átlépjék a határokat. Hogy egyáltalán milyen döntési lehetőségek kerülhetnek szóba, a mindenkori helyzettől függ. Vannak, akik egy erőszakos cselekedet árát és hasznát gondosan mérlegelik, és csak akkor hagyják, hogy öklük vegye át a szót, amikor védekezéssel nem kell számolniuk, mások pedig éppen azért riadnak vissza az erőszak alkalmazásától, mert tartanak tettük következményeitől, netán mert sejtik, hogy egy erőszakos összecsapásból nem jöhetnek ki győztesen, vagy csak azért, mert egyszerűen elmulasztották a megfelelő pillanatot. Ők tehát saját indulataik ellenére cselekednek, jóllehet megvolna az okuk, hogy éljenek az erőszak eszközével. Némelyek élvezetből cselekszenek, vagy mert a pusztító erőszak egy pillanatra az abszolút hatalom érzését adja nekik.[35] Megint mások csoportban ölnek. Hagyják, hogy a horda magával ragadja őket, eggyé válnak vele és dühével, és csak akkor nyugszanak meg ismét, amikor a harc véget ér és a tömeg szétszéled. A tömeges erőszak eszkalálódik, ha nincsenek szabályok, és ha az ellenfél nem képes védekezni. Az elkövető láthatatlan-

ná válik, a tömeg részévé, és azért öl, mert a többiek is azt teszik. A közös gyilkolás összeköt és felszabadít. Lebontja az emberek közötti akadályokat, és társadalmi egyenlőséget teremt. Az élvezet nem fér meg a mérlegeléssel, ez az oka, hogy az erőszak ilyen helyzetekben kikerül a kontroll alól. „Egy veszélytelen, megengedett, ajánlott és sokakkal megosztott gyilkosságnak az emberek túlnyomó többsége nem tud ellenállni"[36] – írja Elias Canetti. Bármit tegyenek is az emberek, mindig az erőszak helyzeteiben, az erőszak tereiben fognak cselekedni; e terek ha meg nem szabják is, hogy mit tegyenek, azt a lehetőségüket azonban korlátozzák, hogy az eseményeket tetszésük szerint kontrollálják. Ha meg akarjuk érteni az erőszak keletkezését és következményét, pontosan le kell írnunk azokat a helyzeteket és azokat a tereket, amelyekben kibontakozik: itt nem csupán földrajzi övezetekről van szó, körülhatárolt vidékekről, lágerekről, börtönökről és intézetekről, hanem azokról a láthatatlan terekről is, amelyek egy közösen megosztott világ képzete által keletkeztek. Ezek irányítják az egyes csoportok viselkedését és rajzolják ki körvonalaikat. Az erőszakot nem eszmék és érvek idézik elő, hanem terek, és az ezekben a terekben kialakult helyzetek és cselekvéskényszerek döntik el, hogy mi történik, ha már kitört az erőszak. Fölötte sem a tettesek, sem az áldozatok nem rendelkeznek szabadon. Az emberek különbözők, némelyek erősek, mások gyengék, némelyek felfegyverzettek, mások nem, némelyeknek megvan az okuk rá, hogy megtegyék, amit meg kell tenniük, másoknak nincs szükségük tervekre. De bármi volt is az erőszak kiváltó oka – az ember vajmi kevéssé érti meg az erőszak dinamikáját és lehetőségeit, ha csak azt vizsgálja, hogy hogyan kezdődött. Az erőviszonyoknak megvannak ugyan a maguk okai, ám az

erőszak dinamikája maga teremti meg őket. A társadalmi okok kutatásának perspektívájából nézve sem megérteni, sem leírni nem lehet őket. Maga a helyzet, véli Harald Welzer szociálpszichológus, „sokkal inkább meghatározza az emberek tetteit, mint a személyiségnek az egyes helyzetekbe belevitt tulajdonságai".[37] Így nézve az erőszakkutatásnak – amennyiben a komolyan vehetőség igényével lép fel – nem a szándékokról, hanem a helyzetekből adódó cselekedetekről kell szólnia. Azokról a terekről, amelyek az erőszakos tetteket lehetővé teszik, vagy korlátozzák. A tér természetétől és a helyzetekből adódó lehetőségektől függ, hogy valamely történés milyen dinamikával bontakozik ki.[38] Nem arról van szó tehát, hogy egyvalaki mit gondol és hogyan vélekedik, hanem arról, hogy hol és hogyan cselekszik. Mi történne, teszi fel a kérdést Jan-Philipp Reemtsma „Vertrauen und Gewalt" (Bizalom és erőszak) című könyvében, ha a kormány kihirdetné, hogy két hétre hatályon kívül helyezi az államhatalmat? Vajon akadna-e még olyan, aki bízva abban, hogy sem megölni, sem kirabolni nem fogják, kimerészkedne az utcára? Vajon mi történne, ha konfliktus törne ki? Vajon az emberek meg tudnák-e védeni magukat, és ki segítene, ha komolyra fordulna a dolog?[39]

Hatalma már csak annak lenne, aki képes megvédeni magát. Az intelligencia szerénységéből fakadó hátrányt ilyen helyzetekben csak az izomerő, az elszántság és a skrupulusok hiánya kompenzálhatná. Minden olyan személyiségvonás, amely az embereknek a polgári élet biztosítékrendszerében előnyt jelent, a túlélésért folytatott harcban hátránnyá válik. A világ a feje tetejére áll, a rend összeomlásával érkezik a gátlástalanok, az elvetemültek ideje, akik felhatalmazva érzik magukat, hogy megtegyék, amit mások csak gondolni mernek. Ha elvész a

hatalom feletti ellenőrzés, felvirrad a pszichopatáknak és a bűnözőknek, akiknek lételemük a gyilkolás. A zsarnokok, hadurak és hadvezérek mindig is előszeretettel alkalmazták az erőszak szakembereit, akikben nyoma sincs megbánásnak és nem ismernek részvétet.[40] Semmi más nem képes oly mértékben megerősíteni bennük hatalmuk érzetét, mint a terrorizáltak, rettegésben tartottak félelme. Ha a körülmények megengedik, elég csupán néhány olyan elvetemült ember, aki sokak életét képes pokollá tenni. Mert a kevesek, akik tudják, mit tesznek, előnyben vannak a sokakkal szemben, akik nem tudnak szövetkezni ellenük. Az egyik félnek fegyverei vannak, amelyeket kész is használni, a másik oldalon állók viszont rendbiztonságra vágynak, amit azonban nem kapnak meg, ha ellenszegülnek az erőszaknak. Amióta világ a világ, mindig ezen az elven alapult a kevesek uralma a sokak felett.[41] Amikor az erőszak ténylegesen elszabadul, semmi sem marad olyan, mint azelőtt, mert a test fegyverként való alkalmazása – bármit gondoltunk is korábban az erőszakról – nem kontrollálható tetszésünk szerint. Az erőszak csatlakozási kényszereket eredményez, amelyeket nem tudunk uralni. Elveszítjük uralmunkat a helyzet felett. Kizökken az idő, kifordul sarkából a világ, biztonságérzetünk, hogy védelmet élvezünk, nem érhet baj, nem halhatunk meg, megszűnik. Mert aki megéli, nem hagyhatja figyelmen kívül az erőszakot. A ránk támadó ellenségtől, írja Barbara Ehrenreich amerikai publicista, „éppoly kevéssé szabadulhatunk, mint a pénzünket vagy életünket követelő útonállótól, akinek azt válaszoljuk, hogy őszintén szólva legszívesebben mindkettőt megtartanánk".[42] A tettes sem érezheti magát biztonságban, mert ellenállással és bosszúval kell számolnia, ha életben hagyja áldozatát, lehetőséget nyújtva neki,

hogy megtorolja, amit vele tettek: fél a nemi erőszak elkövetője, aki azért végez áldozatával, mert tart tőle, hogy tettére fény derül és felelősségre vonják; félnek a katonák, akik hadifoglyokat gyilkolnak, vagy a zsarnokok, akik egész települések lakosságát kiirtják, vagy ellenségeik barátait is megöletik, mert tudják, hogy a mai áldozatok a holnap lehetséges bosszúállói. Ha az erőszak önkényessé és kiszámíthatatlanná válik, a társadalmi kapcsolatok egészét megváltoztatja. Senki sem cselekedhet már úgy, hogy ne adjon egyszersmind az erőszak jelenlétére is választ. Aki élt már olyan, háború és terror sújtotta társadalomban, amelynek alapvonása a bizalmatlanság, tudja, miről van szó. „Megértettem, mi a hatalom, és mi az, hogy fegyveres ember", írta Varlam Salamov a sztálini táborokban szerzett tapasztalatairól.[43] Az a körülmény, hogy sok éven át lemondtak az agresszióról, valóban visszatartja az embereket attól, hogy megsebezzenek vagy megöljenek másokat, ahogy azt Steven Pinkler pszichológus feltételezi? „A világpolgárság erői" szolgálhatnának kiindulásul, „hogy beleképzeljék magukat más emberek fejébe, akik különböznek tőlük". Az együttérzés és a békeszeretet még akkor is uralkodó maradhat, ha a leviatán hátat fordít nekünk. Szép gondolat, semmi kétség, azonban minden olyan tapasztalatnak ellentmond, amit az emberek az erőszakkal kapcsolatban szerezhetnek.[44] Katonaként Willy Reese is egy békés társadalomból érkezett Oroszországba, ahol ennek ellenére alig néhány nap leforgása alatt teljesen más ember vált belőle. A háború terébe lépve még idegennek érezte magát egy idegen országban. Ám hamar hozzászokott a holttestek látványához, és megtapasztalta, hogy emberek milyen könnyen ölnek és milyen erőfeszítéssel halnak meg. Fegyver és az eldurvulás képessége nélkül Reese ebben a környezetben, az

erőszak mindenütt jelenvalóságában nem sokáig bírta volna, aligha maradt volna életben. Így lett a harctér az otthonává. Nem kellenek hozzá harcos ösztönök, hogy az ember egy ilyen helyzethez alkalmazkodjon.

Hatások

Az ember nem barátja az embernek, ha annyi csak a választása, hogy ő öl, vagy őt ölik meg. Az erőszak terébe lépve azonnal egy olyan életnek válik részévé, amiben csak a pillanat számít. A fékevesztett erőszak körülményei közé. „Mintha csak álmodtuk volna az egészet", írta Reese otthon töltött frontszabadságáról. „Azt hittük, a Földön már csak hó és jég van, és hirtelen ránk tört a félelem mindentől, ami szép és kedves, honvágy lett úrrá rajtunk. Visszavágytunk Oroszországba, a fehér hópokolba, a szenvedésbe, nélkülözésbe, életveszélybe. Nem tudtuk, mit kezdjünk az életünkkel. Féltünk a hazatéréstől és megértettük, milyen pusztítást végzett a háború a lelkünkben." A normalitás mércéi eltolódtak, a pokolból frissen szabadult Reese abszurd valóságként élte meg a békés hétköznapi életet.[45] Aki a háborúban harcol, és számolnia kell azzal, hogy bármelyik pillanatban meghalhat, aki a gyilkolást mindennapos elfoglaltságként űzi, aligha fogja fel, mit értünk a mércék eltolódásán. Így lehetett ezzel Bergen-Belsen parancsnoka is. Olyannyira hozzászokott az emberöléshez, hogy erőszakmentes térben el sem tudta képzelni az életét. Egy idő után már a borzalmak tanúi sem éreznek megvetést vagy undort. Unottan elfordulnak csupán, mert az erőszak életük részévé vált. Amikor a lengyel zsidó Julius Margolint 1940 júniusában sok ezer fogolytársával együtt a Szovjetunióba deportálták, zavarba ejtő tapasztalatra tett szert. Vonatukat Lengyelországban még rendkívüli jelenségnek érezték. A pályaudvarokon az emberek arcára kiült a döbbenet a foglyokkal begördülő szerelvény láttán. Asszonyok próbáltak kenyeret nyomni a kezükbe, egyikük-másikuk sírt is. A Szovjetunióban viszont már senkit sem izgatott, hogy mi történik a szerencsétlenekkel. Amikor a vonat áthaladt a határon, Margolin úgy érezte, megérkeztek a közöny földjére. „A szovjet határon túl már nem jelentettünk szenzációt. Világos volt számunkra, hogy egy olyan vonat, mint a miénk, a szovjet polgárok számára teljesen megszokott látványt nyújt, hozzátartozik mindennapjaikhoz – semmi különöset nem jelent. Hány, de hány ilyen vonatot láttak már! Egy fogolyszállítmány – teljesen megszokott! A felnőttek elfordított arccal haladtak el mellettünk, mint akinek semmi köze hozzánk. A gyerekek – tízévesforma fiúk és lányok – fecserészve és nevetgélve mentek el mellettünk, sem kíváncsiságot, sem rémületet nem váltottunk ki belőlük, még csak a figyelmüket sem keltettük fel. Nem volt semmi látnivaló."[46] Ott, ahol az erőszak normalitásnak számít, senki sem kérdezi az okát, végtére is ami magától értetődik, azt nem kell magyarázni. Ehelyett mindenki bölcsnek és helyénvalónak tartja az óvatosságot, nehogy ő is áldozatul essen az erőszaknak. Mert aki nem akar áldozattá válni, abból tettes is válhat. Egy-egy erőszakos esemény megértéséhez sok mindent kell tudnunk: mi történt az erőszak kitörése előtt? Vajon a tetteseknek volt-e fegyverük és voltak-e bűntársaik? Vajon jártasak voltak-e az erőszakban, vagy első ízben támadtak rá embertársaikra? Volt-e vezérük? Volt-e fegyverük az ellenfeleiknek is? Kellett-e a tetteseknek ellenállással vagy büntetéssel

számolniuk, vagy biztonságban érezhették magukat, mert tettük nem ütközött tiltásba, vagy mert ellenfeleik ellenállásra képtelenek voltak? Milyen térben mozogtak a tettesek és az áldozatok, és vajon képesek voltak-e áttekinteni azt? Voltak-e menekülőutak vagy kiutak? Vajon a tettesek kényszerből öltek-e, mert katonák voltak, és parancsnak kellett engedelmeskedniük, vagy saját elhatározásból cselekedtek? Vajon az adott helyzetben önvédelemnek érezték-e tettüket, vagy ők maguk voltak a kezdeményezők? Féltek-e a tettesek, részegek voltak-e, netán narkotikum hatása alatt álltak, amikor megtámadták ellenfeleiket? Ki voltak-e téve a csoport nyomásának, társadalmi kényszernek kellett-e engedelmeskedniük, vagy férfiasságukat kellett bizonyítaniuk? Ki érezte megbotránkoztatónak vagy zavarónak, ami mindenki szeme előtt történt, és ki nem? Milyen helyzetben, milyen térben és milyen feltételek között bontakozott ki az erőszak? Hogyan élték meg az áldozatok, amit elkövettek ellenük? Megalázónak érezték-e az erőszakot, önkénynek, vagy megtorlásnak?[47] Mert amit az áldozat érez, az is döntő abból a szempontból, hogy mi lesz az erőszak folytatása, hogyan fogják legyűrni és mi lesz a bűnhődéssel. „A megkínzottaknak és megerőszakoltaknak közös sorsa", írja Ruth Klüger, „hogy az idő nem gyógyítja be, ami velük történt, és hogy szemben azokkal, akik baleseten vagy betegségen estek át, ők egész életükben küzdenek azzal, amit elkövettek ellenük. Fontos, hogy a szenvedés, amelyet majdnem minden embernek ki kell állnia az élete során, véletlenül, vagy valaki miatt következett-e be."[48] Az elismert szabályok alapján folytatott erőszak kiszámítható, de annak, aki a megsemmisítő, pusztító erőszaknak van kitéve, nincs más lehetősége, mint hogy meghaljon, vagy önmagát ölje meg. Az önkényes, láthatóan értelmetlen erőszakot, amelynek nincs is más előidézője, mint maga az elkövető, másképp dolgozzák fel, mint azt a tapasztalatot, amikor az áldozatokat „felsőbbrendű emberek", „Herrenmenschek" alázzák meg. Az erőszak után minden másképp van, mint előtte, mert megváltoztak a körülmények, amelyek között az emberek találkoznak egymással, és hogy ez így van, azt minden érintett tudja. A más emberek testét és akaratát megtörő tettes teljhatalmúnak érzi magát, az áldozat pedig teljességgel tehetetlennek. Az erőszak rombolja a bizalmat, megjelöli a túlélőket, az erőszak tapasztalata rögződik az emlékezetükben és uralja cselekedeteiket, különösen akkor, ha a tettesek még azt is előírják az áldozatoknak, hogyan kell visszaemlékezniük az elszenvedett erőszakra. A fizikai erőszak pszichikai erőszakba csaphat át, ha keveseknek sikerül sokakat rábírniuk, hogy ne csak alávessék magukat nekik, hanem magasztalják is őket. A sztálini Szovjetunióban kényszerítettek embereket arra, hogy túl a meggyilkolt hozzátartozóiktól történő elhatárolódáson, dicsérjék a hatalmat, amiért az eltette őket láb alól. Az alattvalóknak valamennyi kommunista diktatúrában olyan választásokon kellett részt venniük, amelyeken nem volt választási lehetőség, és nap mint nap olyan dolgokról kellett azt állítaniuk, hogy igazak, amelyek hazugság volta mindenki számára nyilvánvaló volt. Ott a legerősebb a hatalom, ahol az embereknek fájdalmak között azt kell tenniük, amit nem akarnak megtenni, mert nem tudják elhagyni az erőszak terét. Sztálin birodalmában a hatalom olyan erősen rögződött a fejekben, hogy szinte magától megtörtént minden, amit a hatalom birtokosai elvártak alattvalóiktól. Egy fiatalember 1928 tavaszán a *Pravda* hasábjain jelentette ki, hogy leteszi családnevét, mert arra az államhatalom által a nép el-

lenségének kikiáltott apa szégyent hozott. Vajon mit érezhetett ez az ember, amikor azt követelték tőle, hogy nyilvánosan tagadja meg apját?[49] Mi történik akkor, amikor az erőszak elmúlik, és senki sem tudja, hogy visszatér-e, és ha igen, mikor? Bármi legyen is a válasz erre a kérdésre, semmi kétség nem lehet afelől, hogy már az erőszak visszatérésétől való félelem is fájdalmas. Az erőszak hatásai senkit sem hagynak érintetlenül. A testi erőszak lélektanivá válik, ha egy sebesülés következményeit lelkileg kell feldolgozni. Fordítva pedig annak, aki fél, vagy akit megaláznak, nem csak lélektani fájdalmat kell elviselnie.[50] A „láthatatlan erőszak" következményei az áldozatok és az áldozatok leszármazottainak testében is megmaradnak. Megőrülnek, megbetegszenek, depressziósok lesznek, némelyek önmagukat sebzik meg, bűntudat gyötri őket, amiért ők megúszták ijedséggel, míg barátaik és rokonaik nem. Olykor a tettesek is összetörnek a másokkal szemben elkövetett erőszaktól: ha arra kényszerítették őket, hogy saját életben maradásukért öljenek, ha nem beszélhetnek arról, ami történt, vagy ha számolniuk kell vele, hogy az áldozatok egy napon felelősségre vonják őket.[51] Egy szovjet titkosrendőr, aki 1937-ben részt vett a tömeges kivégzésekben, évekkel később már csak lelki roncs volt. „Mintha köd szállt volna a fejemre", emlékezett vissza, mert soha nem volt képes elfelejteni a halál képeit és hangjait. Egy másik NKVD-s éjjelente töltött revolverrel a kezében ült az ágyán és azt kiabálta: „Bosszút fognak állni rajtam!"[52] A legtöbb ember nagy árat fizet a gyilkolásért: gondolatban együtt kell élnie azzal, amit tett. Az erőszak emléke mindig ott jár a fejükben, és meghatározza további életüket. Egy burundi hutu, aki részt vett az 1994-es mészárlásokban és maga is többtucatnyi tuszit gyilkolt meg, a kérdésre, hogy hogyan tud együtt élni az általa elkövetett bűnnel, azt válaszolta: „Annak a szeme, akit az ember megöl, halhatatlan, ha a halál pillanatában rád tekint. Rémisztően fekete. Az áldozat szeme szerencsétlenséget hoz a gyilkosra, ha ránéz."[53] Az erőszak megváltoztatja a társadalmi rend kereteit, mert hatályon kívül helyezi az emberek életét és épségét békében megóvó biztosítékokat. Az erőszak bizalmatlanságot szül és lerombolja a kommunikációt, amely nélkül a társadalom működése elképzelhetetlen. A határok totális megszűnése természetesen az erőszak nem minden terét jellemzi. Az államok közötti, a genfi egyezmény szabályai szerint folyó háború különbözik a polgárháborúktól és az aszimmetrikus háborúktól, amelyekben a gyengék az erősebbek felett diadalmaskodnak, mert kihasználják az erőszak hatványozására kínálkozó összes lehetőséget. A háborúk más dinamikát követnek, mint a vérfürdők és a pogromok, egy verekedés nem ugyanaz, mint egy fegyveres támadás, a kínzás nem azonos a normális büntetés-végrehajtással, ahogy a törvénysértő bűnözők vagy az erőszakos bűnelkövetők elleni célzott rendőri bevetés is más, mint a diktatúrák titkosrendőrei által, félelemkeltés céljából gyakorolt terror. A börtön nem azonos a megsemmisítőtáborral, ahol az áldozatok már csak testek, amelyek a totális hatalom tárgyát képezik. Az autoriter diktatúrák különböznek a zsarnoki rendszerektől, mert bár kikényszerítik az engedelmességet, a tartós félelem előidézéséről és az intézmények és eljárások felbomlasztásáról azonban lemondanak.[54] A társadalmi kommunikáció békében érvényes szabályait az erőszak minden terében felfüggesztik. E terekben az emberek viselkedése mindenekelőtt az erőszak jelenlétére adott válasz, és ha nincs lehetőség a menekülésre, mert a börtönökből és a táborokból nem lehet megszökni,

a maffiabandákból nem lehet kiszállni, a polgárháborúkban nincs hátorszag, vagy mert az egyénnek katonaként csak az a választása marad, hogy megöli az ellenfelét, vagy az öli meg őt, a társadalmi kommunikáció nem más, mint az erőviszonyok tudomásulvétele.[55]

Az erőszak kerete

A szervezetlen erőszak rövid ideig tart. Akik összeverekednek, egymásnak ugranak, a rablók, akik üzleteket fosztogatnak, vagy megölik, aki útjukat állja, a gyilkosok, akik hangtalanul ölnek, minél hamarabb túl akarnak lenni az erőszakon, mert minél tovább tart a tombolás, annál nagyobb a valószínűsége, hogy tervük meghiúsul. Ezért vonulnak vissza a támadók, ha megértik, hogy nem győzhetnek. Az erőszak csak akkor állandósulhat hosszabb távon, ha szervezetté válik és ha intézményesítik. A tábor- és börtönfelügyelők akkor is bántalmaznak és ölnek, ha ez egyébként nem áll szándékukban, a büntetés és a jutalmazás rendszerének következtében ugyanis az alárendeltek alávetik magukat elöljáróiknak, és saját akaratuk ellenére is végrehajtják azok parancsait. A hadseregek teljesítőképessége attól függ, hogy sikerül-e szervezetileg kontroll alá vonniuk katonáik félelmét.[56] Bármit cselekedjenek is a különböző katonai szervezettségű kötelékekbe tartozó egyének, amit tesznek, voltaképpen kötelességteljesítésből is teszik, mert nem akarják elárulni bajtársaikat, mert nem akarnak gyávának mutatkozni, mert a becsületük és a jó hírnevük forog kockán, vagy mert egyszerűen megszokták, hogy alávetik magukat a tekintélynek. Ebből fakadóan azt, hogy valaki ne tudjon végrehajtani egy parancsot, valamely katonai intézmény morális kontextusában helytelennek tarthatják.[57] Az intézmények viszont nemcsak kikényszerítik, hanem lehetővé is teszik az erőszakot. Mert egy fegyveres és nagy hatalmú szövetség védőernyője alatt az emberek olyasmit is megtehetnek, amit maguktól soha nem mernének. És ha megengedik nekik, hogy megtegyék, akkor gyengébbeket és védteleneket bántalmaznak anélkül, hogy bármiféle megtorlással vagy büntetéssel kellene számolniuk. Az intézményesített erőszak a legkülönfélébb dolgokra ad alkalmat. Minden totális intézményben megvan az a veszély, hogy egyesekből elkövetők, másokból áldozatok válnak. Senki sem hagyhat ott egyszerűen egy hadsereget vagy egy tábort, vagy vonhatja ki magát a szervezett erőszak kényszereiből fakadó csoportnyomás alól. Még az iskola sem kivétel, ott sem teheti senki szabadon, amit akar. A parancsra végrehajtott és elszenvedett erőszak ott a legnagyobb, ahol autoriter hierarchiákhoz és struktúrákhoz kötődik. Ez utóbbiak kényszerítik rá az embereket, hogy maradjanak helyben és minden körülmények között engedelmeskedjenek. És ezért van, hogy a katonák, tisztek, rendőrök, lágerparancsnokok vagy maffiózók, akik nagyban és huzamosan ölnek és kínoznak, teljesen normálisnak tartják, amit tesznek. Nemcsak azért szoknak hozzá a véres hétköznapokhoz, mert a rutin tompává és durvává teszi őket, hanem azért is, mert környezetükben az tesz szert tekintélyre, aki érti az ölés mesterségét. „...senkinek eszébe sem ötlött volna, hogy egy parancsot megtagadjon. Egyébként – ha én nem tettem volna meg, akkor valaki más végrehajtotta volna helyettem", jelentette ki Rudolf Höss, az auschwitzi koncentrációs tábor parancsnoka.[58] Ahol az ölés parancs, ott az együttérzést a csoport erkölcsi kódexének meg-

sértéseként magyarázzák. Minden egyes gyilkosságot mint kötelességteljesítést, jogos védekezést vagy önvédelmet lehet csak értelmezni, magyarázni és érezni. Az ilyen emberek egy ponton túl már csak a parancsot hallják meg, amely előírja, hogy mit kell megtenniük és mit ne tegyenek meg, mert a háború világán túl más világot el sem tudnak képzelni. Erkölcsi referenciakeretük eltolódik, és egy bizonyos időn túl már maguk is elhiszik, hogy normális az, ami másutt tiltott. Ha ez nem így volna, nem érthetnénk, hogy azok az SS-egységek, amelyeket 1943–44-ben kivontak a keleti frontról, Olaszországban és Franciaországban a pusztítás nyomait hagyták, amerre csak jártak. A Szovjetunióban megsemmisítő háborút folytattak. Hosszú évek erőszakos túlkapásainak tapasztalataival nem értették, miért kellene a nyugati fronton másképp viselkedniük. Az SS katonái értették a mesterségüket, megszokták, hogy bárki ellen könyörtelenül alkalmazzák fegyvereiket, és biztosak voltak benne, hogy harcuk dicsőséget hoz országukra.[59] A megsemmisítőtáborokban is olyan őrök szolgáltak, akik számára a szervezett emberölés nem volt több szokványos munkánál. „Hisz a lágerek SS-személyzete inkább tompa vadállatokból állt, semmint kifinomult démonokból", emlékezett vissza Primo Levi. „Erőszakra nevelték őket, az ereikben is erőszak folyt, magától értetődő, magától adódó valami volt nekik az erőszak."[60] Hogy az erőszakot hogyan alkalmazzák és hogyan szenvedik el, a tér helyzetei és lehetőségei döntik el. De nincs ember, aki mindennemű előzmény nélkül kerül valamilyen erőszakhelyzetbe. Ki-ki tudja, mi a teendő, mert tettes és áldozat, támadó és védekező egyaránt mindig tudja, mit kell tennie, önkéntelenül is olyan begyakorolt szokásokhoz nyúl vissza, amelyeknek az ő saját kulturális világukban van értelmük. Némely konfliktusban – például a vért követelő viszályokban, a vérbosszúkban az erőszak dinamikája bizonyos tekintetben valamennyi érintett számára előre látható, hiszen ismerik azokat a szabályokat, amelyek alapján a konfliktus eszkalációja bekövetkezik. Aki ismeri a nélkülözést, és együtt nőtt fel az erőszakkal, könnyebben alkalmazkodik egy erőszakos helyzethez, mint az, aki minden előkészület nélkül kerül bele a küzdelembe.[61] Ahol az emberek hosszú időn keresztül kénytelenek együtt élni az erőszakkal, hozzászoknak, mert enélkül nem élnék túl a helyzetet. Amit azelőtt helytelennek tartottak, elvárássá válik. Ezért a rendbiztonság és az erőszak nem minden esetben áll összeegyeztethetetlen ellentétben egymással. Ha az erőszak elemzésekor nem szólunk a térről és a kultúráról, amelyben az kibontakozik, nem kapunk választ arra a kérdésre, hogy milyen cselekvési lehetőségeik nyílnak az embereknek az erőszak tereiben.[62] „A társadalmasodás alapja és oka az emberek egymástól való félelme", állítja Wolfgang Sofsky.[63] Ugyan már, miért? – kérdezzük. Végtére nem félünk egymástól! Ez így van, de a félelem visszatér az életünkbe, ha felfüggesztjük a törvények betartását, ha a szabadságot a jog fölé helyezzük, és ha az erőszakcselekmények elkövetőinek megengedjük, hogy ránk kényszerítsék szabályaikat. „Ahol a közösség nem emel kifogást", írta Sigmund Freud 1915-ben Albert Einsteinnek, „az emberek nem nyomják el magukban gonosz vágyaikat, és kegyetlen, alattomos tetteket követnek el, árulást és durvaságokat, amelyeket összeegyeztethetetleneknek tartanánk kulturális színvonalukkal".[64] Ha tehát kinyitják a zsilipeket, és ha elhúzzák a biztosító reteszeket, vagy mert összeomlott a rend, vagy mert az államhatalom úgy döntött, hogy erőszak-monopóliumával visszaélve határtalan terrort gyakorol,

a jog tereiből az erőszak terei lesznek, amelyekből nincs menekvés. E terekben csak az erőszak törvénye uralkodik, semmi más. És mégis, az erőszak mint lehetőség akkor is jelen van, amikor senki sem alkalmaz erőszakot, és az érvek győznek az ököl fölött. Egy olyan rend, amelyet nem lehet akár az ellenállással szemben is kikényszeríteni, nem sokáig maradhat fenn.[65] Ez az oka, hogy az erőszakkal mint lehetőséggel akkor is számolni kell, amikor béke uralkodik. Nem a legyőzésében kell reménykednünk, hanem abban, hogy uralkodni tudunk rajta.

2

Civilizáció: az erőszak eltűnése

Példátlanul békés korszakban élünk. Európa lakosságának túlnyomó többsége ma már nem is tudja, mit jelent a háború, mit jelent a terror, és hogy ezek mivel járnak. Nincs ugyanis tapasztalatuk a szélsőséges erőszakról, és ha a sors úgy hozza, hogy egyszer mégis találkoznak azzal, amit lehetetlennek tartottak, azt hiszik, hogy az erőszakcselekmények kivételesek, és csak ritkán fordulnak elő. Már az is sokkol, ha azt halljuk, hogy férfiak nőket vernek és erőszakolnak meg, vagy hogy gyermekeket bántalmaznak. Sőt sokunkat már egy-egy pofon elcsattanása is mélyen elbizonytalanít. De még a külpolitika fegyveres karját képviselő hadügyminiszter sem tudja, mi történjen azokkal a fegyverekkel, amelyeket a legkülönbözőbb válságterületekre küld. Nem kell hozzá nagy fantázia, hogy katonákat képzeljünk magunk elé, amint éppen humanitárius segítséget nyújtanak, és jót tesznek, míg ugyanezeket a katonákat nem könnyen képzeljük el, amint embert ölnek. Mindennapjainkban az erőszak csupán absztrakt történésként van jelen. Ha a tévéhíradó tudósításának formájában mégis betéved a nappalinkba, steril, hangtalan és szagtalan, valamiféle fiktív, idézetekből és frázisokból álló világ eseményeként éljük meg. Nemigen akad olyan ember, aki mások szenvedését magára nézve is fenyegetőnek érzi. Végeredményben mi mindent kontroll alatt tartunk, az erőszakot száműztük életünkből. Azzal áltatjuk

magunkat, hogy ami Németországban évtizedekkel ezelőtt történt, soha többé nem fordulhat elő. Elég a múlt borzalmaira gondolnunk és figyelmeztetnünk, vélik a civilizáció szószólói, és az erőszak máris megszűnik uralni az életünket. Életünk tapasztalatai megtanítottak bennünket nemet mondani az erőszakra. Környezetünk békés volta arra a feltevésre csábít bennünket, hogy valóságunk a normalitás, az erőszakkal való együttélés pedig kivétel. A háború és a terror elszenvedői, gondoljuk mi, óhatatlanul megzavarodnak. Sokan a normalitás körülményei között élnek, míg mások kivételes állapotban. Ez az oka, hogy készségesen hiszünk a civilizáció folyamatában, amitől azt várjuk, hogy megóv bennünket, nem engedi, hogy visszazuhanjunk a barbárságba. Aki sokáig él békében, annak valóban elfogadható oka van rá, hogy higgyen a haladás civilizatorikus hatásában, hiszen nem történik meg az, ami másutt mindennapos, és a jelen, amiben él, békésebb a múltnál. Ehhez a rendbiztonsághoz a történészek által leírtak is hozzájárulnak, mert csak még inkább megerősítik az olvasók és hallgatók számára azt, amit azok amúgy is hinni vélnek: jelesül, hogy a béke azért lehetséges ma, mert az emberek lemondanak a múltat jellemző erőszakról. „Visszatekintés egy kivételes állapotra", ezt a címet adta Heinrich August Winkler történész a háborúk és a totális rezsimek korszakáról írott könyve zárófejezetének.[1] Ami egyszer volt, nem térhet vissza. Ki az, aki hinne még a véletlen vagy a pillanat hatalmában, ha a civilizációs folyamat mítoszát is választhatja? „Életünk minden maradék nehézsége mellett az erőszak csökkenése méltányolható teljesítmény, és olyan impulzus, amelyet a civilizáció és a felvilágosultság erői miatt nagyra értékelhetünk"[2] A modern embert az értelem és az együttérzés, és nem az erőszak jellemzi. Ma már senki sem képes belehelyezkedni az ókori ember erőszakfantáziáiba. A mai ember visszataszítónak érzi az erőszakot, és ha neki kellene átélnie, amit az embereknek a múltban el kellett szenvedniük, nem is tenne mást, mint hogy „szánalmasan nyöszörögve sírna".[3] Aki a Harvard Egyetemen gyűjti élettapasztalatait, bizonyára másképp gondolkodik az erőszakról, mint az, aki egy onnan nézve nem is olyan távoli vidéken dúló drogháborúban az életéért küzd. De kit érdekel, mit mond egy bűnöző, ha azt is választhatja, hogy professzorok és pedagógusok nyugtassák meg? Ezért vagyunk aztán zavarban, amikor az iskolaudvarokon előkerülnek a kések, amikor az utcán fiatal férfiak kivételes brutalitással hagyják helyben áldozataikat, vagy amikor a tévé képernyője a világ polgárháborús területeinek szörnyűségeivel szembesít bennünket. Ha az erőszak megszokott volna, nem csodálkoznánk rajta, csak a hétköznapok békés volta tesz bennünket ilyen érzékennyé az erőszak destruktív következményeire. Ha az erőszak megszokott volna, nemigen érdekelnének az okai. Mert senki sem kérdez rá egy olyan esemény okaira, amelyet mindenki magától értetődőnek tart. De vajon valóban normális állapot-e az, amiben élünk? És vajon várható-e, hogy azok, akiknek nap mint nap el kell tűrniük az erőszakot, egy napon majd úgy élnek, mint mi? Vajon az, aki egyszer eljutott a béke állapotába, örökre békés marad? Létezik-e olyan fejlődés, amely elvezet az erőszaktól az érvig? A történészek, szociológusok és antropológusok különböző válaszokat adtak erre a kérdésre. Aki abban hisz, hogy a jelen állapot kiváltó okai korábbi események, más válaszokra jut, mint aki a történelmet véletlen pillanatok sorozatának tartja.

Akárhogyan vélekedjünk is korunk mindennapjairól, senki sem állíthatja, hogy azokat a látható erőszak strukturálja. Eleink életében az erőszak mindenütt jelen volt. Az ókori arénákban a gladiátorviadalok alkalmából embereket vetettek a vadállatok elé, ezzel szórakoztatva és mulattatva a publikumot. A Jeruzsálemet 1099-ben meghódító keresztes vitézek rettenetes vérfürdőt rendeztek, lemészárolták a város lakóit. A nőket és a gyermekeket kihajtották a házakból az utcákra és lemészárolták őket. I. Ottó császár egy 955-ben vívott csata után az ellenséges vezér fejét póznára tűzette, tanácsadóit pedig megvakíttatta és megcsonkíttatta.[4] 400 éve még Európában sem igen lehetett kitérni az erőszak elől: embereket végeztek ki nyilvánosan, és az akasztófán hintázó, vagy kerékbe tört holttestüket napokon keresztül közszemlére tették; a martalócok és zsoldosok nem tettek különbséget civilek és katonák között, a rablók pedig fosztogattak, gyilkoltak és nőket erőszakoltak meg.[5] A harmincéves háborúban is egész városokat romboltak le, kő kövön nem maradt bennük, lakóikat lemészárolták és kifosztották. Nem létezett háború hadi trófeák és zsákmány nélkül, és győzelem nők megerőszakolása és a legyőzöttek megölése nélkül. A parasztok sehol sem tudtak ellenszegülni a fosztogató zsoldosoknak és katonáknak, mert falvaik nem voltak körülkerítve, nekik maguknak pedig nem volt semmijük, amit felajánlhattak volna támadóik megbékítésére. A 17. századi Európában több mint 5000 háborút folytattak, amelyek során egész vidékek pusztultak el, városok égtek porrá. A 17. század végén egy velencei zsoldban álló hannoveri zászlós, aki Görögországban harcolt a törökök ellen, így emlékezett vissza arra a szörnyűséges látványra, amit a csatatér nyújtott a roham után: „Minden törökök közül, akik a nevezett akcióban ott maradtak, egyet sem lehetett látni, akin lett volna még valami ruha. Mindnek le volt vágva a feje, fel volt vágva a teste, ki volt belezve. A beleiket a kezükre és a lábukra tekerték, kezük és lábuk ujjait lemetszették és egy sem akadt közöttük, akinek a testén akár csak egy ujjnyi irhát hagytak volna, mindet megnyúzták, bőrüket kicserzették és egyenként eladták."[6] A 18. század közepéig még az utazás is veszélyes vállalkozásnak számított, mivel nem volt olyan rendőri erő, amely a közlekedési utakon szavatolhatta volna az utazók biztonságát. A premodern társadalom a bizalmatlanság társadalma volt, saját, kicsi életvilágán kívül senki sem bízhatott benne, hogy idegenek nem alkalmaznak-e erőszakot vele szemben. Erről árulkodnak a várak, városfalak, a fegyverek és a különböző bajvívó-rituálék, amelyekkel az emberek védelmi készségüket demonstrálták. Egy ilyen világban észszerű volt felkészülten várni az erőszakra, bizalmatlannak lenni az idegenekkel, és csak a saját csoportot integráló erkölcsi szabályoknak engedelmeskedni. Más szóval: a békés viselkedés kötelessége csak a saját közösségen belül volt érvényes, az idegenekkel való érintkezésben nem.[7] Bár a kora újkori állam megpróbált gátat vetni az erőszaknak, a zsoldoscsapatokat reguláris hadsereggel és fizetett katonákkal pótolta, az utcákat és a köztereket biztonságosabbá tette, rendőrtisztviselőket és bírókat küldött vidékre, így próbálván megfosztani az egyes fejedelmeket az erőszakhatalomtól, az erőszaknak nem sikerült véget vetnie. Ehelyett maga idézte azt elő: adóbehajtókkal, katonákat toborzó tisztviselőivel, akik a parasztokat a hadseregbe kényszerítették, rendőrökkel és bírókkal, akik a központi állam hatalmának voltak hivatottak

érvényt szerezni. Az erőszak forrása volt az 1555-ös augsburgi vallásbéke rendelkezése is, amely a helyi fejedelem vallásának felvételére kényszerítette az alattvalókat, aminek akkortól senki sem szegülhetett ellen. A kora újkor Leviatánja a mindenre igényt formáló állam volt, amely azzal váltott ki engedetlenséget, hogy a bevált, megszokott gyakorlat ellenében próbálta meg érvényesíteni akaratát. E dilemma sehol nem jelentkezett olyan nyilvánvalóan, mint Oroszországban, ahol I. Péter cár túl azon, hogy az ország minden erőforrását az állam és a hadsereg modernizálására mozgósította, a lakosság feletti ellenőrzést is meg akarta szerezni. E kontroll nélkül mindennemű mobilizálás elképzelhetetlen lett volna. A represszió soha nem volt olyan kegyetlen és kíméletlen, mint I. Péter uralkodása idején, aki nem érte be azzal, hogy cár legyen, imperátor és reformer is akart lenni. Pusztító háborúkat viselt, amelyek gazdag városokat változtattak romhalmazzá, és példátlan brutalitással büntette az illojális nemeseket, a rablókat és azokat a jobbágyokat, akik megszöktek uraiktól. Tűzzel-vassal üldözte az engedetleneket, és csírájában elfojtotta a lázadás szellemét, az alattvalókat pedig a felsőbbség rabszolgáivá tette[8] Hatalmi igényének érvényesítésére a kora újkori állam mindenütt fegyveres erőt alkalmazott, és ezt nem azért tette, mert olyan erősnek érezte magát, hanem éppen ellenkezőleg: mert gyenge volt. Az erőszak mértéktelensége abból a felismerésből fakadt, hogy az igények és a lehetőségek ellentmondtak egymásnak. Ahol a konfliktusok már nem két fél magánügyét jelentik, hanem egy harmadik erőét, ott nem lehet őket megegyezéssel, párviadallal vagy egymás elkerülésével megoldani. Az államnak ugyanis minden körülmények között érdeke az illegitim erőszak üldözése, és azt akarja, hogy azok, akik még nem követtek el erőszakcselekményeket, tartsanak a következményektől, amelyekkel engedetlenség esetén számolniuk kell. Ezért játszott az erőszak a kora újkor államképződési folyamataiban olyan kíméletlenül brutális szerepet.[9]

Ez volt az oka annak is, hogy a felsőbbség olyan mértéktelen büntetésekkel torolta meg a törvények megszegését. A hatalomnak ugyanis azon az egy képességén kívül, hogy kegyetlen büntetéseket szabott ki, nem sok eszköz állt rendelkezésére az engedelmesség és a béke kikényszerítésére. Az erőszak a félelmet reprezentálta, ami szimbolikusan reagált a szabályok áthágására, a büntetést ugyanis a tett tükrözéseként alkalmazták, megmutatva, mi történik a szabályok megsértése után. A félelem színháza húsba vágó üzeneteket közvetített: a büntető erőszak beleeszi magát a delikvens testébe. Aki olvasta Michel Foucault „Felügyelet és büntetés" című művét, emlékezni fog arra az irtózatos jelenetre, amellyel a könyv kezdődik. Ez a kínzás valóságos ünnepként írja le Robert Damiens nyilvános kivégzését. A király merénylőjére kiszabott halálos ítéletet 1757-ben aprólékosan kidolgozott erőszakterv alapján hajtották végre. A hóhér izzó fogókkal tépi ki a húst a delikvens testéből, a tátongó sebekbe forró ólmot önt, majd leválasztja törzséről a kezét és a lábát, hogy aztán a meggyötört testet tűzbe vesse. Az órákig tartó procedúra közben egy pap vigasztalja a halálra szánt Damiens-t. A jelenlévők közül nyilvánvalóan senki sem érezte úgy, hogy a kivégzéssel az emberiesség ellen vétenének. Végtére is a tettes merényletet követett el a király ellen, most viszont a felsőbbség égette bele magát a merénylő testébe: látható és érezhető megtorlást alkalmazott, hogy senki se felejtse el: nemcsak fenyeget a szörnyű büntetéssel, de a fenyegetést valóra is válthatja.[10] Mindennapos volt

a házasfelek, a szülők és gyermekek, a parasztok és cselédek, és a tisztek és katonák közötti erőszak is. A családok, a falvak, a katonai ezredek mind-mind önellátó egységekként működtek, megannyi kis királyságként, amelyekben a családapák, az uraságok, a gazdák és a tisztek erőszak alkalmazásával kényszerítették ki az engedelmességet, mivel más eszköz nem állt a rendelkezésükre, és mert semmi olyan instanciához nem fordulhattak, amely elsimíthatta volna konfliktusaikat. A jelenléti társadalomban az apák, földbirtokosok és fejedelmek mindenütt nyers erőszakot alkalmaztak. És valószínűleg senkinek sem jutott volna eszébe akár csak megkérdőjelezni is, hogy jogukban áll büntetni és fenyíteni.[11] A 18. században – legalábbis Európában – csökkent a fegyveres konfliktusok száma. A hadviselést szabályokhoz kötötték, a nyilvánosság terét pedig államosították. A hatalom akkor is ki tudta kényszeríteni az engedelmességet, ha büntető karját nem nyújtotta ki. Nem volt már szüksége brutális erőszakra, mert az alattvalók maguktól is megtették, amit elvártak tőlük. Az önkéntes engedelmeskedés előfeltétele az alattvalók kötődése volt a hatalmasokhoz. Mobilitásuk korlátozásával a hatalom félelmet keltett az alávetettekben és erősítette kötődésüket az autoritáshoz. A hatalom birtokosai immár sokkal kevesebb erőfeszítéssel tudják irányítani az emberek viselkedését, nincs is szükség arra, hogy közvetlenül, személyesen megjelenjenek ahhoz, hogy formálják alattvalóik magatartását.[12] A kegyetlenség idejétmúlttá, a félelemkeltés fölöslegessé vált. A modern állam jellemzője már nem a kínzás és a csonkítás, hanem a börtön és a fegyelmezés. A megtorlás a modern igazságszolgáltatásban mindenesetre még annyiban jelen van, hogy a bíróság által kiszabott büntetés mértéke megfelel a bűn súlyának. Ez mind-

máig így maradt. A párbajok és viszályok helyére a bíróság lépett, az ökölcsapásokat a vita helyettesíti. De vajon az erőszak korlátok közé szorítása egy sokáig tartó civilizációs folyamat eredménye? Így látta ezt a nagy szociológus, Norbert Elias, aki „A civilizáció folyamata" című, 1939-ben megjelent könyvében azt igyekezett bizonyítani, hogy az erőszak elmúlik, mihelyt az azt előidéző körülmények eltűnnek.[13]

Kéj és erőszak

Elias szól az ember affektív struktúrájáról, ami különböző ösztönökből: éhség és szomjúság, szexualitás és támadókedv tevődik össze. Nyilvánvaló, véli, hogy „a nyugati ember nem viselkedett mindig olyan módon, amelyet ma jellemzőnek és a »civilizált« ember jegyének szoktunk tartani." Ha a ma embere bele tudna helyezkedni egy középkori ember helyzetébe, szörnyen undorodna: a nyers szokásoktól, a szemérmetlenségtől és a mindent elborító piszoktól.[14] A jelenből nézve a nyugati ember támadókedve csillapodott, és egy népvándorlás kori germán harcos harci dühével összehasonlítva a legharcosabb természetű nemzetek is kimondottan békeszeretők. A támadókedvet „számtalan önkényszerítéssé vált szabály és tilalom szűkíti be és köti gúzsba. Éppúgy átalakult, »kifinomult« és »civilizálódott«, mint az élvezet minden egyéb formája, közvetlen és szabályozatlan erejéből csak az álomban vagy egyes, betegségjelenségnek elkönyvelt kitörésekben mutatkozik meg valami."[15] A modern kor embereit tehát ösztöntompított lényekként kell elképzelnünk, akik már leszoktak róla, hogy örömet érezzenek az erőszak felett. A középkori ember erről mit

sem tudott. Az ő élete rablásból, harcból és vadászatból állt, a hatalmasoknak és erőseknek pedig a mások megsebesítése és megölése „az élet örömei közé" tartozott.[16] A korszak harci himnuszaiban és verseiben „az érzelem vadságát", a küzdelem örömét és az ellenfél fájdalmas kiáltásait énekelték meg. Elias az egyik „chanson de geste"-ből idéz. Ebben a harc és a harcosok dicséretét zengték: olyan lovagokét, akik lerombolják az ellenség várát, betemetik kútjait, feldúlják szőleit, lemészárolják állatait, és úgy ölnek embert, mintha teljesen magától értetődő volna, amit tesznek. Mindenekelőtt a szegényeket vagy az alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozókat ölték vagy csonkították meg, velük ugyanis nem tudtak mit kezdeni, és értük nem kaphattak váltságdíjat. Senki sem talált kivetnivalót abban, hogy az erőszak kedvéért sebesítsenek vagy öljenek meg valakit. „Ilyesmiket nem csak dalban mondtak", így Elias. „Ezeknek az eposzoknak megvan a maguk helye a társadalmi életben."[17] Ilyen erőszak-excesszusokra a történelem későbbi fázisaiban is akadt példa, ismeri el Elias. Csakhogy ezeket már abban a tudatban követték el, hogy valami tiltottat, valami elvetendőt tesznek. A gyilkosságokat, vérfürdőket a modern korban elfajultságként, romlottságként fogjuk fel. A középkorban viszont a rablás, fosztogatás és az emberölés nem esett tiltás alá, hozzátartozott a társadalmi érintkezés formáihoz. Egy olyan nemesember, aki nem volt képes végezni ellenfelével, minden tekintélyét és jó hírnevét elveszítette. „A mások megkínzása és megölése feletti öröm nagy volt, s ez társadalmilag megengedett öröm."[18] De Elias is tisztában volt vele, hogy a harcosok nem csupán élvezetből sebesítettek vagy öltek meg másokat. A brutális erőszak alkalmazásának gyakorlati okai is voltak. Mi történjék a csata után a foglyokkal? Minden túlélő terhet,

egyszersmind biztonsági kockázatot is jelentett: a foglyokat élelmezni kellett, ha viszont szabadon engedték volna őket, az ellenség haderejét erősítették volna. Tehát teljesen hiábavaló lett volna a győzelem. Ezért ölték vagy csonkították meg a győztesek a vesztesek katonáit, hogy a továbbiakban senkinek se lehessenek hasznára. Hasonló célt szolgált a földek és kertek feldúlása, a kutak és várak lerombolása. Csak az érezhette magát biztonságban a megtorlástól és a bosszútól, aki megsemmisítette az ellenség létalapját. Senki sem tudta, mit hoz a jövő, és hogy a mai vesztesek nem lesznek-e a holnap győztesei. Senki sem érezhette magát biztonságban, az emberéletnek egykettőre vége szakadhatott, ha a könnyelműség felülkerekedett az óvatosságon. Az emberek a pillanatnak éltek, nem a holnapnak, és féltek az előre nem láthatótól, ezért erőszakkal kiirtották a világból azt, amit félelmük forrásának tartottak.[19] A középkor világi elitje harcosok kasztja volt, amely csak a harcot szerette, írja Elias. A lovagok a harcosok életét élték, a harc és a harcra való felkészülés jelentette nekik a kiteljesedést. Amikor pedig éppen nem háborúztak, lovagi tornákon szimulálták a háborút. Elias elmeséli egy francia lovag élettörténetét, amelyet az 1465-ben diktált tollba szolgájának, és komolyan veszi az illetőt, akitől azt hallja, hogy a harc neki csak öröm és boldogság. Mert az nem csak halált és pusztítást visz a hadviselők életébe, rendet is teremt a soraikban. Akik közösen öltek, azok segítették, támogatták egymást, és együtt vészeltek át veszélyes pillanatokat. „Egészen egyszerű és erős érzések jutnak itt szóhoz. Az ember öl, teljesen átadja magát a harcnak, látja harcolni a barátját. Az ő oldalán harcol. Azt sem tudja már, hol van. Elfeledi magát a halált is. Szép. S mi több kell még?"[20] Csak nemesurak engedhették meg maguknak,

hogy kíséretet és cselédséget tartsanak, amely elkísérte őket portyáikra, viadalaikra és hadjárataikra. A parasztoknak és a városlakóknak nem álltak rendelkezésükre efféle hatalmi eszközök. Mindazonáltal nekik is megvoltak a maguk viszályai, összecsapásai, csetepatéi, amelyeket rokonaik és barátaik segítségével vívtak meg. Az erőszak mindenütt jelen volt, mondja Elias, és ugyanúgy hozzátartozott az élethez, mint a vallásosság, segített az embereknek értelmet adni bizonytalan életüknek. A hit és az erőszak ugyanannak az affektusháztartásnak volt része. Az emberek féltek az erőszaktól, imádkoztak lelki üdvükért, de nem sikerült elnyomniuk ösztöneiket és kontrollálni az erőszak feletti örömüket. „Az ösztönök és affektusok kötetlenebbül, közvetlenebbül és leplezetlenebbül nyilvánultak meg, mint később. A jámborság leplezetlen ereje és az ugyanilyen erejű támadókedv vagy kegyetlenség csak számunkra látszik egymással ellentétesnek, akik mindezt letompítottabban, mérsékeltebben, kiszámítottabban éljük meg, s akiknél a társadalmi tabuk már messzemenően mint belső kényszerek épültek be magába az ösztönháztartásba. A vallás, a mindenható Isten büntető és üdvözítő mivoltának tudata önmagában sosem hat »civilizálólag«, vagy az affektusokat tompítólag. Ellenkezőleg: a vallás mindenkor éppen annyira »civilizált«, mint amennyire az a társadalom vagy az a réteg, amelynek a vallása. Mivel pedig itt az affektusok úgy fejeződnek ki, ahogy azt saját életterünkben általában csak a gyermekeknél figyelhetjük meg, ezért nevezzük megnyilvánulásaikat és lelkialkatukat »gyermekinek«."[21] A középkori embert gyermekként kell elképzelnünk, aki nem tudott sem tervezni, sem előrelátóan cselekedni, csak a pillanatnak és a szenvedélynek

élt. Az üzenet a következő: aki átadja magát a pillanat örömének, az nem alkalmas a békére és az együttműködésre. De vajon honnan lehet tudni, hogy elmúlt korok emberei mit gondoltak ténylegesen az erőszak alkalmazásáról, és mit éreztek, miközben megöltek vagy megsebeztek másokat? Elias a „Középkori házikönyv" rajzaira hivatkozik, amelyek egy, a kései 15. században élt lovag szemszögéből illusztrálták és mutatták be az életet, azt, ahogy az emberek a világot látták.[22] E könyvek megjelenésekor a lovagi kultúra már elvirágzott, ám éppen ez az oka, hogy Elias különös fontosságot tulajdonított nekik. A képeken már felismerhető volt az új élet, az udvar habitusa. De látni rajtuk különös, zavarba ejtő mozzanatokat is, amelyeket azonban a 15. század embere nyilvánvalónak, normálisnak és magától értetődőnek tartott. Látni kis falvakat, szántókat, fákat, mezőket, itt-ott folyókat és várakat, nem látni viszont a csend és a szépség iránti vágyakozást, a természet nem szellemül át idillikussá, ahogy azt a romantika festőinek képein megszoktuk. A 18. század képein már nem ábrázolják, hogy mi mindent látni egy tájon: ott vannak a dombok, de nincsenek ott az akasztófák és a kerékbe tört haramiák, ott vannak a szántók és a mezők, de nincsenek ott a rongyos parasztok és az állati tetemek. A késő középkor és a kora újkor képein a táj az öröm és szenvedés kulisszája, kivégzésekkel, a csatamezőn heverő tetemekkel, kínzással és halállal, és mindez nem tiltakozó kiáltásként látható, hanem a tájba természetes módon illeszkedő történésként. A szemlélő egy és ugyanazon képen lát össze nem illő dolgokat: éppen egy állatot beleznek ki, a parasztok szántják a földet, egy elítéltet az akasztófához vezetnek, egy keréken pedig egy kivégzett bűnöző holttestét látjuk. Fölötte

madarak köröznek. Egy másik kép azt ábrázolja, hogy emberek éppen egy házat építenek. Nemesek figyelik őket. A kép előterében kézművesek verekednek össze és késelnek. A várúr a legteljesebb nyugalommal mutatja a feleségének a történést, mintha mi sem lenne magától értetődőbb, hogy emitt ház épül, amott pedig éppen leszúrnak egy embert. A csatákat és hadjáratokat ábrázoló képeken a gyilkolást, csonkítást és nemi erőszakot mindennemű szentimentalitás nélkül integrálták a tájba. Élet és halál, öröm és fájdalom szűk térben egyesül egymással. Miért ne lehetne a természet a halál és az enyészet kulisszája is? Egy bizonytalan, erőszakos világban a természet csupán erőforrás. Senkinek sem jutott volna eszébe róla a pihenés vagy a szépség. Az, hogy az emberek ilyennek lássák a világot, csak azután vált lehetségessé, hogy a természetből eltűnt az erőszak, és megszűnt fenyegetőnek lenni. De a középkori ember azt érezte normalitásnak, amit a képeken látni: a szántás és az ima éppúgy a mindennapok része volt, mint a kivégzések vagy a csata, amelyben embereket öltek meg.[23] Az erőszak mindenütt jelenvaló voltára Elias egyszerű magyarázatot talál: ahol nemes a nemessel, térség térséggel, város várossal állandó harcban áll, ahol minden egyes közösség saját törvények alapján működő uralmi képződmény, és senki sincs, aki ezek között közvetítene, ott tanácsos nemcsak mindig számítani az erőszakra, de állandóan készen is állni rá: felkészülten várni. Ha egy központi hatalom minden ellenállást legyőzve megteremti magának az erőszak legitim alkalmazásának monopóliumát, az emberek lemondhatnak egymás megsebesítéséről és megöléséről, és mihelyt megértik, hogy önmaguk megvédéséhez nincs szükségük erőszakra, ahhoz is hozzászoknak, hogy békésen viselkedjenek. Az ösztönök erőszakos kisülése csak

enklávékban és csak bizonyos időkben lehetséges. Mert féktelen erőszak már a modern nemzetállamok szoros szervezettségű hadseregeiben sincsen, amelyek katonái már alig kerülnek szembe az ellenséggel. Ezekben már csak parancsra ölnek és halnak meg. Az ösztönt oly mértékben lefojtják, hogy az erőszak már nem tiszta öröm, hanem csak szükségszerűség. Egyedül a sportban élheti meg az ember, amit másutt már sehol sem szabad. Az ökölvívóringben az agresszió kontrollált formában sülhet ki, az erőszak élvezete pedig „a nézés passzívabb, civilizáltabb örömébe, tehát pusztán a szem gyönyörébe" fordulhat át.[24] Az embert a belső kényszer tartja vissza attól, hogy megtegye, amit elei oly szívesen megtettek volna. „A civilizált emberre rendkívül jellemző, hogy szociális eredetű önkényszerítés tiltja neki, hogy önkéntelenül utánanyúljon valaminek, amit kíván, szeret vagy gyűlöl."[25] Nézheti az erőszakot, de neki magának nem kell erőszakot alkalmaznia. Így válik az erőszakból vizuális élmény, amely szenvedélyeket ébreszt, de nem okoz fájdalmat. A 16. századi Párizs lakói örömüket lelték még benne, ha macskákat kínoztak és égettek el nyilvánosan, ha a hóhér bűnözőket fejezett le vagy négyelt fel. A mi korunkban a borzalmas látványosságok helyébe az ökölvívó- és birkózóviadalok léptek, amelyek csupán szimulálják az extrém erőszakot, megengedve nekünk, hogy elképzeljük őket. „...sok minden, ami egykor örömet keltett, ma rossz érzést kelt."[26] Senki sem akar vért látni, vérszagra sem vágyik senki, és bár szeretné titkolt vágyait kielégíteni, de szereti az erőszakot inkább valami hangtalan és szagtalan eseményként elképzelni. Az erőszak élvezetét a társadalom oly mértékben megveti, hogy aki tetszését leli benne, le kell szoknia róla. Akinek ez nem sikerül, azt büntetés fenyegeti. „A polgárok között a düh már csak szigorú

feltételekkel számít szívesen látott vendégnek", írja Peter Sloterdijk, „régi stílusú hirtelen harag formájában pedig már egyáltalán nem illik az urbánus világba".[27]

Külső és belső kényszer: a civilizáció folyamata

De hogyan képzeljük el az ösztönök átalakulását? Mi az oka, hogy a mai ember szívesebben beszélget, mint harcol, és többre tartja a börtönt a nyilvános kivégzésnél? Elias erre a kérdésre is egyszerű, de annál eredetibb választ ad: a nemesi sorból származó harcosok egy ponton rájöttek, hogy erőszakkal nem tudják elérni, amit akarnak. A kora újkori állam udvaraiban megtanultak szót érteni egymással, mivel ott a szó forgatásával többre mentek, mint a kardéval. A nyers erőszak nem szabad elhatározásból és saját akaratukból, hanem haszonlesésből tűnt el az európai elitek életéből. Elias szól az „összeszövődés kényszereiről", amelyek a nemes harcosokat hízelgőkké és intrikusokká változtatták. A királyi és fejedelmi udvarok nem csupán az állami központi közigazgatás és a korlátlan hatalom reprezentációjának helyei voltak, hanem a kommunikáció és az összeszövődés helyei is. Egyetlen magasabb rangú nemesember sem engedhette meg magának, hogy távol maradjon az udvartól.[28] Bár a 17. és 18. században is voltak olyan nemesek, akik tisztekként az uralkodó hadseregeiben teljesítettek szolgálatot, ők azonban már csak az uralkodó megbízásából és a valamenynyi hatalmi funkciót monopolizáló állam szolgálatában éltek az erőszakkal. A háborúzásból és a földbirtokaikból már nem élhettek meg, a viszályok fegyveres rendezését és a rabló hadjáratot pedig tiltották. Az udvarnál viszont társadalmi presztízs, jólét és hatalom várta őket. Ezért tartós kapcsolatot kellett kiépíteniük az udvarral, oda bejáratosnak kellett lenniük, ha nem akarták elveszíteni befolyásukat. Az udvarnál nemcsak az uralkodóval lehetett találkozniuk, hanem annak hivatalnokaival is, akiktől függött, milyen módon találkozhasson az uralkodó és a nemesség.[29] Milyen szerep jutott volna egy ilyen helyen egy erőszaktevőnek, aki csak a kardforgatáshoz ért? Az uralmi feladatokat ellátó tisztségviselők rá voltak utalva a békére, szót kellett érteniük egymással, mivel az állami intézmények cselekvésláncolatai olykor hosszúak és áttekinthetetlenek. Várakozásbiztonság és kiszámíthatóság nélkül a bürokráciák működésképtelenek. Az embereknek ezért úrrá kell lenniük agresszióikon és kontrollálniuk kell ösztöneiket. Az összeszövődés és a kölcsönös függőség tehát megteremti a civilizált érintkezés kultúráját. Az ember megmaradhatott büszke nemesnek, és megszűnhetett harcosnak lenni. Mi lehetett vonzóbb ennél? A harcos lemondott a nyers erőszakról, és ennek fejében biztonságos élettel jutalmazták. Az udvar „a nemesség megszelídítésére és ellátására szolgáló intézmény".[30] Az udvarban tilos volt, de nem is lett volna célszerű nyers erőszakot alkalmazni. Az udvaroncok kezdetben még fájlalták, hogy nem tehetik, amit szeretnének, idővel azonban a külső kényszer belső kényszerré vált. Az udvarnál a harcosnak versengenie kellett a király kegyeiért, intrikákat kellett szőnie, és pontosan meg kellett figyelnie, mit tesznek a konkurens udvaroncok. „Ezek más tulajdonságokat kívánnak meg és nevelnek ki, mint azok a harcok, amelyek fegyverrel vívhatók meg: a megfontoltság, a hosszú távú számítás, az önuralom, a saját affektusok legpontosabb szabályozása, az emberek és az egész terep ismerete minden szociális siker elengedhetetlen előfeltételévé válik."[31]

Az udvaroncok is agresszívak, nekik is kedvük volna megsebezni vagy megölni ellenlábasaikat. De visszariadnak az erőszaktól, mert elképzelik, mi történne, ha engednének vágyaiknak: kitaszítaná őket az udvar, elveszítenék befolyásukat és kiváltságaikat. Csekély hozadékkal és nagy veszteséggel járna. És ezért tanulják meg az udvaroncok, hogy akkor is hajlamaik ellenében döntsenek, ha az agressziójukat kiváltó személy nincs is jelen. Az emberről alkotott kép mind finomabbá válik, árnyalódik, pszichologizálódik. Az ember felettes ént fejleszt, amely megmondja neki, mit nem tehet.[32] Amint sikerül tartósan kontrollálnia érzéseit és ösztöneit, maga mögött tudja a becsület kultúráját, amely féktelen erőszakra adott indítékot, és a méltóság kultúrájába lép. Úgy is mondhatnánk, hogy a felvilágosodás nem a kiváltója, hanem a következménye volt a civilizáció folyamatának. Mert más emberek szenvedéseit már azelőtt észlelni kell, mielőtt szenvedésnek éreznénk őket.[33] Aki már nem kegyetlen és nem erőszakos, az nem akarja látni, ahogy más embereket kivégeznek vagy megsebesítenek. Az erőszak elviselhetetlenné válik, ha a részvét és az együttérzés felülkerekedik az agresszión és az élvezeten. Most tudjuk, hogy a nyers erőszak minden körülmények között tilos, és lemondunk az erőszakról, mert a törvények betartása előnyökkel kecsegtet. Az uralkodó időt takarít meg azzal, hogy nem kell minden egyes alkalommal utasításokat adnia és ellenőriznie ezek végrehajtását, még csak jelen sem kell lennie, hogy akarata teljesüljön. „A helyes magatartást mindenki tudja, levezethető a helyzetből",[34] írja Popitz. A szokások civilizálása mindenki számára előnyökkel jár, aki aláveti magát nekik, mert várakozásbiztonságot és rendbiztonságot teremt, a hatalom számára pedig azt teszi lehetővé, hogy tartós maradjon. Nincs

az az erőszak, amely versenyre kelhet a civilizációval. Elias számára az udvari kultúra az önkorlátozás alapja és oka, valamint a béke kezdete. Az emberek közötti társadalmi összeszövődés kialakulásához hozzátartozik az árukkal való kereskedelem. Aki eladható fölösleget termel, állítja Steven Pinker amerikai pszichológus, olyan kapcsolatba megy bele, amelyben az emberek adnak és vesznek. Az erőszak alkalmazásának csekély a vonzereje, amikor más emberek szükségleteinek kielégítéséről és kívánságainak teljesítéséről van szó, akikkel üzleti kapcsolatba akarunk kerülni. Az értelmiségieknek megvan az a szokásuk, hogy lenézik a kereskedőket. „Valójában azonban a szabadpiac jutalmazza a beleérző-képességet."[35] Mert a szabadpiac előnyeit kihasználandó, jó, ha az emberek tudnak tervezni a jövőre, biztonságra van szükségük, és bele kell képzelniük magukat más emberek helyzetébe. Egyszóval: meg kell tanulniuk kontrollálni az affektusaikat, hogy eligazodjanak a különböző társadalmi összefüggésekben. Elias és Pinker azért szólnak a civilizáció folyamatáról, mert meg akarják mutatni, hogy az erőszak eltűnik, mihelyt az emberek olyan körülményeket találnak, amelyek megengedik nekik, hogy ne legyenek kegyetlenek. A civilizációs folyamat nem a gondviselés terve, nem az ész csele, nincs eleje és nincs vége, semmilyen célt nem szolgál. Senki sem akarhatja. Nem egyéb, mint az emberek közötti függő viszonyok és összeszövődések nem szándékos eredménye. „Az egyes emberi terveknek és cselekedeteknek ez az alapvető összeszövődése olyan változásokat és alakzatokat idézhet elő, amelyeket egyetlen ember sem tervezett vagy hozott létre. Ebből, az emberek egymásra utaltságából, egészen sajátos rend származik, amely kényszerítőbb és erősebb, mint az azt alkotó egyes emberek akarata és esze."[36] Ha megtörté-

nik, ami Nyugaton már végbe is ment, az erőszakot a világ minden szögletéből el lehet űzni. Mert a civilizáció folyamata egyetemes: először az elitek tanulják meg, hogy az erőszak senkinek sem használ, később a társadalom minden rétegében finomodnak a szokások, mert azokban is felismerik, hogy az erőszakról való lemondás a legjobb életbiztosítás, amit csak köthet az ember. A külső kényszer tehát egy ponton belső kényszerré válik. Egymást nem is ismerő emberek megférnek egymással, mert fegyelmezettek, kontrollálni tudják viselkedésüket, és ezért már a mások által alkalmazott erőszaktól sem kell tartaniuk. Minden veszély nélkül beilleszkedhetnek mások udvarias figyelmen kívül hagyásának kultúrájába, mert tudják, hogy a belső kényszert a többi ember is elsajátította, és ez valamennyiüket távol tartja attól, hogy ártsanak egymásnak. A civilizáció folyamata lezárult, az erőszakot száműzték. „A történelmi civilizációs folyamat", írja Pinker, „nincs kiküszöbölve, de a társadalom szocioökonómiai peremére szorult".[37] Ennek ellenére bármikor megtörténhet, hogy visszaesnek a barbárságba, mégpedig akkor, amikor megváltoznak a feltételek, amelyek között az emberek találkoznak. A nemzetiszocializmus uralma, vallja be később Elias, „a civilizációvesztés folyamata" volt. A fejlődésről szóló történetek azonban elejük, végük és lefolyásuk nélkül elmesélhetetlenek. Aki pedig visszaesésről beszél, annak óhatatlanul hinnie kell a haladásban, hiszen csak ez magyarázza meg, hogy az emberek hogyan „eshetnek vissza" onnan, amit egyszer már elértek.[38] Elias egy nagy sikertörténetet mond el, amely a késő középkorban kezdődött, és egészen a jelenkorba vezet el. „Az összeszövődésnek ez a rendje szabja meg a történelmi változás menetét; ez alapozza meg a civilizáció folyamatát."[39] Ezt Hegel sem mondhatta volna szebben. Az efféle vívmányoknak megvan a maguk ára. Michel Foucault az önfegyelmet és önkontrollt olyan technikaként írja le, amely uralja a testet, és megmutatja a hatalmat. Amikor a kínzás és a kegyetlen büntetések eltűntek a valóságból, a büntetés már nem a testet veszi célba. A test eltűnik a börtönben, ahol nincs kitéve a nyilvánosság pillantásainak. Már nem az a lényeg, hogy a kegyetlenséggel üzeneteket küldjenek azoknak, akik látni akarják, mi történik az elítélttel. A guillotine alázuhanó bárdja csupán a másodperc töredékéig került érintkezésbe a testtel, a hóhérnak már nem kellett tusakodnia a delikvens testével; ahhoz, hogy végezzen valakivel, elég volt működésbe hoznia egy kapcsolót. „A nyaktiló, alig érve a testhez, úgy szünteti meg az életet, mint ahogy a börtön megfoszt a szabadságtól, vagy ahogy a pénzbírság megcsappantja a vagyont. Arra szánják, hogy nem a valóságos, a fájdalomra érzékeny testen alkalmazza a törvényt, hanem egy jogi személyen, aki, sok egyéb jog között, a létezés jogának is a birtokosa. Ugyanolyan absztraktnak kellett lennie, mint amilyen a törvény maga volt."[40] A láthatatlan hatalmak győzelmével a nyílt színi kegyetlenség ideje lejárt. A hatalom birtokosa kiiktathatja a büntetésből „a szenvedés színre vitelét", hiszen ennél jóval hatékonyabb módszerekkel rendelkezik az engedelmesség kikényszerítésére.[41] Foucault olyan felügyeleti technikákról ír, amelyekhez nincs szükség erőszakra, és olyan hatalmat teremtenek , amilyenről egy középkori uralkodó álmodni sem tudott. „A társadalom bezárási szövedéke egyszerre biztosítja a test tényleges megszerzését és állandó megfigyelés alá helyezését; belső sajátosságai révén a hatalom új gazdaságosságának legjobban megfelelő büntetési apparátus, a tudás kialakításának eszköze, amelyre ennek a rendszernek szüksége van. (...)

Ez megkövetelte a tudás meghatározott viszonyainak implikálását a hatalom viszonyaiban; technikát hívott életre az alávetés és tárgyiasítás keresztezésére... Az elemző invesztálásnak, az uralkodásmegfigyelésnek a megismerhető ember (lélek, egyéniség, tudat, viselkedés, mind egyre megy) a következménye, tárgya."[42] És így válik az individuum a külső és belső kényszer által a hatalom kapcsolóhelyévé, a fegyelmezés és idomítás helyévé. Amit Elias vívmánynak tekintett: az ember a bizonytalanság, félelem és erőszak alól való felszabadulásának, Foucault szemében fölösleges győzelem volt. Mert a kegyetlen büntetésekről való lemondást csak az tette lehetővé, hogy az emberek olyan hatalmi viszonyok hálójába keveredtek, amelyekből többé nem volt szabadulás. Ám bármit gondoljunk is a civilizációs folyamatról: a nyers erőszak mindkét változatban eltűnt az emberek életéből.

Az erőszak nem tűnik el

Már évtizedekkel ezelőtt is akadtak történészek, akik azt közölték olvasóikkal, hogy amit a civilizációelmélet ígért, nem állja meg a helyét. Ebben az esetben is a források vétójogára hivatkoztak. A civilizáció folyamatáról csak az beszélhet, aki ki tudja jelölni azokat a kulturális sivatagokat, amelyeket az emberek útban a haladás felé maguk mögött hagytak. Ilyen pusztaságok azonban csak az elitek önvallomásaiban találhatók, amelyek arra hivatottak, hogy szembeállítsák a régit az újjal, így próbálván diszkreditálni a múltat, és dicső fényben feltüntetni a jelent. Az erőszak a legkevésbé sem tűnt el az újabb korokból. Damiens felnégyelése a 18. század közepén történt, nem a középkorban, és azt sem vitathatja senki, hogy a francia forradalom túlkapásai afféle „pedagógiai útmutatót" jelentettek „a szörnyűségekhez". A legtöbb ember hétköznapi életét még a 18. században is az erőszak strukturálta, ami azonban – vélik a történészek – nemcsak a modernitásban, hanem a középkorban is átlátható és korlátozott volt. Az erőszak ugyanis nem a féktelen szenvedély kifejeződése csupán. Szenvedély és hideg számítás, agresszió és fortély nem áll ellentétben egymással, és az érzelemkitörésekben sem mindig a barbár fegyelmezetlenség fejeződik ki. Az ember elkövethet erőszakot, de bármikor újra ki is léphet az erőszakból. Nem létezik erőszak hely, cél és jelentés nélkül, erősíti meg Martin Dinges történész, így aztán a hatás nem elválasztható az előfeltételektől.[43] De a múlt szakértői az állam civilizáló szerepét is kétségbe vonják: a kora újkori állam a kínvallatás alkalmazásával, a nyilvános kivégzésekkel és a példás büntetésekkel nemhogy nem korlátozta, hanem inkább kibővítette az erőszakot. Szerintük az állami erőszak-monopóliumot valójában sehol sem sikerült érvényesíteni, ezért léptek fel a bűnüldöző hatóságok mindenütt rendkívüli brutalitással a törvényszegők ellen. Oroszország falvaiban még a 18. században sem létezett az állam. Ahol az igény és a valóság nem találkozott, a hatalom a mértéktelen erőszak eszközéhez nyúlt, hogy kikényszerítse, ami magától nem történt meg. Még az elitek udvarivá válása sem jelentett biztosítékot az erőszakkal szemben. Mert a háborút és az erőszakot sem lehetett legyőzni. Mivel magyarázható, hogy a 20. századi Európában zsidók millióit ölték meg, jóllehet, akik kiadták a gyilkos parancsokat, „civilizáltak" voltak?[44] De vajon Elias valóban azt állította, hogy a civilizáció folyamata a 18. században befejeződött, és az állami erőszak-mono-

pólium békés módon megvalósult? Tulajdonképpen csak azt akarta bizonyítani, hogy az emberek gazdasági és társadalmi összefonódása megzabolázza a szenvedélyeket és finomítja a szokásokat. Az erőszak annak mértékében csökken, hogy az emberek mennyire vannak egymásra utalva, és mennyire kell kis térben megférniük egymással. Semmi kétség, erőszakos túlkapások – palotaforradalmak, zsarnokgyilkosságok – történtek a 18. és a 19. században is, de az elitek már nem viseltek hadat egymás ellen. Ha pedig mégis háborúztak egymással, tettüket meg kellett indokolniuk maguk és mások előtt, ha nem akarták rossz lelkiismerettel leélni az életüket. Más szóval: A Reichssicherheitshauptamt (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) SS-vezetői és Hitler miniszterei zsidókat gyilkoltattak meg, de a gyilkosságot nem maguk hajtották végre. Azzal áltatták magukat, hogy amit tesznek, szükségszerű és elkerülhetetlen. Az efféle indokok megkönnyítették, hogy elrendeljék, amit a hóhéroknak már saját kezűleg kellett végrehajtaniuk. És mégis úgy érezték, hogy az emberek kiirtására adott parancs alapjában sérti az erkölcsi elveket. Azt, amit Hitler segítői tettek, csak rossz lelkiismerettel lehetett elkövetni, öröm és odaadás nélkül. A tettesek valamiféle erkölcsi korzettet kerestek, olyasvalamit, ami támaszt adhat, és aminek segítségével valójában az elképzelhetetlent is elrendelhették. „A totalitárius rendszerekben az embereket azzal győzik meg, hagyják figyelmen kívül amúgy más körülmények között alighanem még működő erkölcsi gátlásaikat, hogy a bűnös cselekedetek bűnös szándékokat feltételeznek", írja Susan Neiman filozófus.[45] Amikor Himmler az SS emberei előtt kijelentette, hogy asszonyok és gyermekek meggyilkolása kegyetlen, de elkerülhetetlen, nem mondott egyebet, mint hogy civilizált emberek csak parancsra

követnek el kegyetlenségeket, nem pedig azért, mert örömüket lelik bennük. „Itt most teljes nyíltsággal szólok önöknek egy egészen súlyos fejezetről", jelentette ki 1943. október 4-én, a poseni (Poznań) városházán összegyűlt SS-Gruppenführerek előtt. „Magunk között egyszer egészen nyíltan ki kell mondanunk, és a nyilvánosság előtt soha nem fogunk erről beszélni. A zsidók kitelepítéséről, a zsidó nép kiirtásáról van szó." Két nappal később a pártelit jelenlétében ismételte meg, amit az SS vezetőinek már elmondott, majd hozzátette: „Meg kellett hozni azt a nehéz döntést, hogy ezt a népet eltüntessük a Föld színéről. Annak a szervezetnek, amelynek ezt a feladatot végre kell hajtania, ez az eddigi legnehezebb feladata."[46] Himmler szavaiban nyoma sincs a lelkesedésnek, a szenvedélynek vagy a szadizmusnak. Kötelességről beszél, amit az embernek akarata ellenére is teljesítenie kell. A civilizáció elmélete nem foglalkozik a gyilkosok könyökvédős típusával, mivel ez nem alkalmaz erőszakot, hanem parancsot ad. Heinrich Himmler alighanem egy pofont sem lett volna képes adni. Nem bírta sem az erőszak, sem a vér látványát. Ám e ténynek a sokmilliós tömeggyilkosságot illetően semmi jelentősége nem volt. Bűntényeket olyan emberek is el tudnak követni, akik a legkevésbé sem erőszakosak.[47] „A náci időszak szörnyűségei", írja Pinker, „nem hadurak viszályainak fellángolását jelentették, és nem is azt, hogy a polgárok kölcsönösen leszurkálták egymást az ebédlőasztalnál; az erőszak mértéke, lényege és okai nyilvánvalóan egészen mások voltak."[48] Mit kezdjünk egy olyan civilizációelmélettel, amely megmagyarázza, hogy Hitler alvezérei miért voltak békében egymással, ám nincs válasza arra a kérdésre, hogy a szervezett tömeggyilkosság tervét egy látszólag civilizált társadalomban dolgozták ki? Vajon a középkor em-

bere valóban szenvedélyesebb, féktelenebb és szilajabb volt modern kori utódjánál? Vajon csak a modern társadalmakban létezik összeszövődés, szabályalkotás és idomítás? Erre a kérdésre Hans-Peter Duerr etnológus egyértelmű választ adott. Szerinte a civilizáció folyamata mítosz, mivel a gazdaság koncentrációja, a politikai központosítás és a mindennapok szabályozása között nincs összefüggés. A külső kényszer nem az abszolút uralkodók udvarában vált először belsővé. Az emberek mindig is társadalmi kényszerek között éltek, ott is, ahol az életet az erőszak uralta. Mint írja, „egyszerűen nem állja meg a helyét, hogy az újkor előtti, vagy a »tradicionális« társadalmak tagjai, a középkori falvak lakosai, vagy akik »törzsi társadalmakban« élnek, nagyobb autonómiát élveztek volna, egymástól függetlenebbül éltek volna, kevesebb egymás iránti kölcsönös kötelezettséggel, mint mondjuk a modern nagyváros lakói."[49] Mert sehol sem nagyobb a társadalmi kontroll és az önfegyelem, mint a modernitás előtti, jelenléti társadalmakban. A társadalmi nyomás annál erősebb, minél ellenségesebbnek érzik az emberek az őket körülvevő világot. A lovagok, akik nem tudják, kiben bízhatnak, a rossz termésnek, a katasztrofális időjárásnak és a háborús pusztításnak egyaránt tehetetlenül kiszolgáltatott parasztok, azok az éhező és magukat létükben fenyegetve érző emberek, akiknek nap mint nap meg kell vívniuk a harcukat a puszta életben maradásért – nos, mindezek az emberek a nyílt, liberális uralmi modellekkel szemben inkább a rend autoriter, zárt formáját választanák, mivel kizárólagos érdekük, hogy biztonságban élhessenek.[50] A közösség által adott szabályoktól eltérőket megbüntetik. Mindenki tudja, hogyan kell házasodni, imádkozni, ajándékozni, és hogyan kell harcolni. Senki sem engedheti meg magának, hogy megtagadja a harcot vagy az ajándékot, vagy csak kijelentse, hogy a vérbosszú értelmetlen. A gyenge harcosoknak is harcolniuk, és a szegény parasztoknak is ajándékozniuk kell. Egy, az Amazonas-vidéken élő, a yanomami törzshöz tartozó indián ezt mondta egy antropológusnak: „Eluntuk a harcot. Nem akarunk többet embert ölni. De a többiek olyan alattomosak, nem bízhatunk bennük."[51] A harcosokat nem a szenvedély és a féktelenség, hanem a kilátástalanság és a bizalmatlanság kényszeríti harcra. Ha volna választásuk, a békét választanák. Féltek a lovagok is, szenvedtek, és rettegtek a haláltól, de hadba vonultak, mert a státuszuk arra kötelezte őket, hogy kardjukkal megküzdjenek az ellenséggel. És szabályok szerint, kiszámítottan és fegyelmezetten harcoltak, mert másképp nem lehet győzni. Aki nem tud győzni, az hadat sem viselhet. „A háború nem lovagi torna, hanem üzlet", írja Georges Duby, francia mediavelista a virágzó középkor csatáiról. „A puszta hírnév kedvéért senki sem vállal kockázatot. Mindenki óvakodik a mértéktelenségtől, és ha eredménnyel járt, kinek-kinek már csak egy dolog jár az eszében: hogy a lehető leggyorsabban hazaérjen."[52] De a középkori fegyveres viszályoknak sem az ellenfelek megsemmisítése, hanem a béke kikényszerítése volt a céljuk. Gerd Althoff középkortörténész állítása szerint a viszályokat oly módon ritualizálták, hogy az ütközeteket „komolyabb életveszély nélkül meg lehetett vívni".[53]

Georg Elwert néprajztudós szerint a fegyveres viszályok, rabló hadjáratok és háborúk gyakorisága a múltban a népsűrűségtől és a harcolók stratégiai és gazdasági érdekeitől függött. A rabszolgatartók példás erőszakkal terrorizálták áldozataikat, hiszen számukra az volt a fontos, hogy eleven embereket vessenek rabszolgasorba. A kollektív erőszakot sosem az érzelmek

kitörése idézte elő. „A tartós vagy ismétlődő erőszak társadalmi folyamat. Normákat és szankciókat, szerepeket és kommunikációs utakat, tervezést és számítást feltételez." A kontrollálatlan erőszakot alkalmazó emberek korán halnak, az érzelmileg fölzaklatott harcosokat pedig gyorsan legyőzik és megsemmisítik. Ezért aztán az a harcos, aki helyt akart állni a harcban, okosan tette, ha terveire és taktikájára hagyatkozott, és nem hagyta, hogy elragadja a szenvedély.[54] Elias középkori vitézei nem többek karikatúráknál. Csak az önképük szerint szenvedélyesek és erőszakosak. Mindent, amit a középkori ember nyerseségéről megtudhattunk, véli Valentin Groebner, képek közvetítésével tudjuk. A képeket azonban helyesen kell olvasni. A történészek azt gondolták a középkori emberekről, hogy hiányzott belőlük az együttérzés. Egy ilyen ítélet kimondásához azonban csak az juthat el, aki összetéveszti „az emóció performatív megjelenítését a belső érzelmekkel", a propagandát és legitimációt a harc valóságával.[55] Az erőszak-ábrázolások üzenetek, amelyekkel küldőjük azt közli, hogyan kell látni a világot, hogyan a barátot és hogyan az ellenséget. Semminemű közlendőt nem tartalmaznak arra vonatkozóan, hogy emberek hogyan alkalmaztak és szenvedtek el erőszakot, és mit éreztek közben.

A szüntelen harc a modernitás előtti rendszerekben sem volt szabály, inkább kivételnek számított, mivel a tartós erőszak-alkalmazáshoz olyan intézményekre van szükség, amelyek ezt hosszabb távon életben tartják. Európában viszont még a 17. században sem létezett semmilyen infrastruktúra, hadsereg és bürokrácia, amely a szervezett háborút az érintett területek minden szögletébe el tudta volna vinni. Az erőszak nem tartamával és nem is intenzitásával, hanem kiszámíthatatlanságával vált mindenki számára jelenvaló realitássá. Senki sem tudja, mit éreztek az emberek, amikor szemtanúi voltak a 18. század közepéig Európa-szerte nyilvánosan végrehajtott, kegyetlen kivégzéseknek. Richard Evans látványosságokként írja le a kivégzéseket, amelyek nem csak az elrettentés célját szolgálták, és amelyekből a közönség tanulságokat vonhatott le. Ezek nem a kegyetlen ösztönök kielégítésére hivatott népünnepélyek voltak, hanem komolyan megrendezett színjátékok. Aki egyszer tanúja volt a kínszenvedés ilyen ünnepének, láthatta a halált és a mulandóságot, és megérthette, mit jelent a bűn és a megbocsátás. Az elítéltet papok kísérték a vesztőhelyre, meggyóntatták és csókra az illető ajka elé tartották a keresztet. „Az ítélet, megtorlás, bűnbánás és a kárhozattól való megváltás mindenki számára a jövő élet reményét vitte színre, s tette ezt olyan emberek példáján, akiket az emberek közössége végül haláluk révén rekesztett ki magából." Az olyan emberek, akiknek nap mint nap együtt kellett élniük az erőszakkal, attól még érezhettek részvétet, hogy tudatában voltak önnön mulandóságuknak és sebezhetőségüknek. „A halállal való közeli viszony nem jelentett egyszersmind iránta való közömbösséget, hiszen ebben az esetben senki sem vette volna a fáradságot, hogy jelen legyen egy-egy kivégzésen."[56]

Civilizáció és modernitás

A racionalitás és a békeszeretet annál világosabb színben tűnik fel előttünk, minél sötétebb színekkel rajzolja meg a történész a múltat: amott a szenvedélyek lángjától emésztett, fegyelmezetlen, ösztöneinek teljességgel kiszolgáltatott ember, emitt

pedig a fegyelmezett, felvilágosodott és együttérző, önmagát kontrollálni és hajlamai ellenében dönteni tudó utóda. De nem lehetséges, hogy ennek éppen az ellenkezője igaz? „A falu szeme sokkal tökéletesebb ellenőrző eszköz, mint a nagy, anonim társadalom »ezer szeme«", írja Duerr.[57] A egyes ember mindent lát, és amit lát, azt az összes többi ember látja, mindenki, aki csak ott él a faluban. Ezért senki sem térhet el észrevétlenül és büntetlenül azoktól a szabályoktól, amelyekhez a falu élete igazodik. A konformitás kényszere nagy, és aki kitörne vagy ellenszegülne, hamar megérzi, hogy milyen következményekkel jár az engedetlenség. Mindenki tudja tehát, hogy milyen nyelven szól az erőszak. Az emberek már a modernitás előtti időkben is belső kényszer hatására döntötték el, hogy mit tesznek, és mi az, amit inkább nem tesznek meg. Nem léteznek olyan társadalmi normák, amelyek ne volnának egyszersmind az adott társadalomban élő emberek normái is. Ha valaki elkövet valamit, nem azért szégyelli magát, mert fél a büntetéstől, hanem azért, mert tudja, hogy helytelen dolgot cselekedett. Nemcsak a falu volt jelenléti társadalom, hanem az abszolutisztikus udvar is, amely szorosan összekötötte és arra kényszerítette az embereket, hogy megfigyeljék egymást, és azt tegyék, amit elvárnak tőlük. A névtelen parancsláncolatba illeszkedő modern hivatalnok számára az etikett, a becsület és méltóság csekély jelentőségű. Affektusháztartásukat nem az formálta, hogy hol laktak, palotában vagy szállodában, hanem hogy mi volt a szakmájuk és milyen tisztséget töltöttek be. A modern korban az egyes ember sok emberrel áll napi kapcsolatban, akikről azonban vajmi keveset tud, mivel csak bizonyos funkciókban és szerepekben találkozik velük. Ezért valamely norma megsértése gyakran következmények nélkül marad. „Az

érintett nem veszíti el az arcát, csupán arcai egyikét."[58] Egyáltalán, a mindenütt jelenvaló állami kontroll csak akkor kezdődött, amikor a társadalmi kontrollok régi formái elveszítették hatásukat. Minél áttekinthetetlenebbé válik a világ, minél összetettebb egy társadalom, annál nagyobb szükség van az olyan intézményekre, amelyek őrzik a társadalmi erők egyensúlyát, és megvédik egymástól az embereket.[59] A modern társadalomban az emberek kiszabadulhatnak a morális kényszerek szorításából, különböző szerepekbe bújhatnak, elrejtőzhetnek egymás elől, és szabad folyást engedhetnek szenvedélyeiknek ott, ahol senki sem ismeri őket. A modern ember ismérve a „kettős erkölcs". Úgy is fogalmazhatnánk, hogy minél áttekinthetetlenebbek és névtelenebbek a társadalmi kapcsolatok, annál kisebb a konformitás kényszere. A nagyvárosok sűrűjében az ember mindig más lehet, erőszak-elkövetőként pedig sokkal több olyan lehetősége van, amilyen faluhelyen nincs. Terroristák nagyvárosokban követik el merényleteiket, a garázdáknak és huligánoknak kaotikus viszonyokra van szükségük, hogy azt tegyék, amire kedvük támad.[60] Hogy vajon valóban az-e az érzésük, amit Foucault állít, jelesül, hogy a hatalom rajtuk keresztül érvényesül? A jelek arra utalnak, hogy ennek éppen az ellenkezője igaz. Mert miért van szükség állami ellenőrző szervekre, rendőrségre, titkosszolgálatokra, ha egyszer úgyis mindenki azt teszi, amit elvárnak tőle? Az emberek alkalmazkodóképességében szemlátomást nemigen lehet megbízni. A civilizációs folyamat mítosza olyannyira uralja az erőszakról szóló beszédmódunkat, hogy még mindig vakon bízunk a 19. század nagy ígéreteiben: bízunk benne, hogy az állami erőszak-monopólium nemcsak egymástól véd meg bennünket, de úgy is alakul, hogy nálunk nem történhet meg, ami az európai

határokon túl még mindig normalitásnak tűnik. „Különösen vad" középkorképre van szükségünk, hogy ne veszítsük el optimizmusunkat, írja Groebner.[61] Ám az ösztönök tompítása nem a politikai hatalom központosításától és a szokások finomodásától függ, hanem az emberek rendelkezésére álló lehetőségektől, hogy az erőszak alkalmazása mellett, vagy az ellen döntsenek. Bár az állami erőszak-monopólium valóban a kölcsönös védelem eszköze, ám maga is az erőszak forrásává válhat, ha zsarnokok és diktátorok háborúk kirobbantására, vagy módszeres terror alkalmazására használják hatalmukat. Mert a civilizációs folyamat, írja Zygmunt Bauman brit szociológus, csak elmozdította az erőszakot, kevesek kezébe adva eszközeinek kontrollját. Kisszámú ember rendelkezik róla, hogy mi történjék ezekkel az eszközökkel, és hogyan alkalmazzák őket. „Ezen eszközök bárminemű technikai tökéletesítése nélkül, pusztán centralizálásukkal és minden ellenőrzés alól való kivonásukkal is előre nem látható célokat lehet elérni. Történetileg nézve példa nélküli azoknak az embereknek a száma, akik az utóbbi két évszázadban e militarizálódás következtében veszítették életüket."[62] Az erőszak nem tűnik el, látens fenyegetés formájában állandóan jelen van. Pusztítóereje csak attól függ, hogy milyen körülmények között és milyen formában alkalmazzák, irányítják és adagolják. Még az embereket amúgy békében egymással összekötő kereskedelem és ipar sem jelent biztosítékot a sebekkel, sőt a halállal szemben. A szabadpiac honorálja a beleérző-képességet, állítja Pinker. „Ha az emberek szívességeket vagy terménytöbbletet cserélnek egymással, egyszer csak úgy érzik, hogy kereskedelmi partnereik élve többet érnek, mint holtan."[63] A gondolat kétségkívül szép, de ellentmond az üzleti élet minden tapasztalatának. Mert miért is ne

tennék el a kereskedők konkurenseiket láb alól, ha ezzel üzleti sikereket érhetnek el? Miért is mondanának le azokról az üzletekről, amelyeket mások halála jelenthet, ha egyszer erre a háború lehetőséget kínál? Azok a kereskedők és csempészek, akik a harcoló feleket fegyverekkel látják el, a legkevésbé sem érdekeltek abban, hogy véget vessenek az erőszaknak, hiszen keresnek rajta. Éppen ellenkezőleg: ők maguk is az erőszak bőséges forrását jelentik. És ugyanez áll a védelmi pénzek kizsarolóira, a fegyverkereskedőkre és kitartottakra, akik ugyancsak üzletemberek, árut kínálnak eladásra, és erőszakkal védik piacukat a konkurenciától. Miért is mondanának le a számukra üzleti sikert garantáló erőszakról? Az európai liberalizmus atyja, Benjamin Constant már a 18. század végén is tisztában volt ezzel az igazsággal. A háborúnak és a kereskedelemnek ugyanaz lehet a célja: megszerezni, amit birtokolni akarunk. A rabszolga-kereskedelem is a kapitalizmus terméke; ezt az üzletágat is olyan kereskedők uralták, akiknek ideológiája a szabadpiac volt, és akik önmagukat liberálisnak vallották.[64] A civilizáció folyamatának mítoszához tartozik az az elképzelés is, miszerint a középkori háborúk archaikusak, vadak és féktelenek voltak, szemben a modern koriakkal, amelyeket szabályok és normák szerint vívtak meg. Valójában azonban minden brutalitásuk ellenére a távoli múlt háborúi sem voltak szabályozatlanok. Már az ókorban is voltak olyan háborúk, amelyeket az ellenség teljes megsemmisítésére indítottak, így próbálván megakadályozni, hogy a legyőzötteknek valaha is esélyük legyen felkelni legyőzőik ellen. De léteztek korlátozott és áttekinthető háborúk is, amelyeket be lehetett fejezni, mihelyt az alulmaradtak túszokat állítottak és váltságdíjat fizettek. A középkori háborúk és fegyveres viszályok harcoló felei is újra

megfértek egymással, ha a vesztes fél időben alávetette magát, feladta uralmi követeléseit, vagy túszokat állított. A nemesek száma viszonylag csekély volt, ezért működött az a kimondatlan megállapodás, hogy a győztesek csata után életben hagyták a veszteseket, amennyiben azok keresztények voltak és ugyanahhoz a rendhez tartoztak. Megölni a szolgákat szokták, nem az urakat. Mert a győzteseknek, a holnap esetleges veszteseinek semmilyen érdeke nem fűződött a nemesség megsemmisítéséhez.[65] A bellicizmus háborút magasztaló ideológiája csak a 19. században keletkezett, írja Johannes Burkhardt. A kora újkorban a háborút elkerülhetetlen rossznak tekintették, a legkevésbé sem örömünnepnek.[66] Tény, hogy a 19. és a 20. századi háborúkat a polgári lakosság és a hadifoglyok megóvására és az erőszak korlátozására hivatott szabályok szerint vívták. E szabályokat azonban csak azért találták ki, mert a modern katonai apparátus pusztítóerejének már nem voltak határai. Valamennyi európai nemzetállam tartott fenn hadsereget, amely halált és pusztítást hozhatott ellenfelére. A civilizált háború az elrettentés egyensúlyából nőtt ki, és valamennyi háborús fél tudta, hogy a határok átlépése önnön megsemmisüléséhez vezethet.[67] Aki ennek ellenére az ellenség megsemmisítését tűzte célul maga elé, saját létét kockáztatta, ahogy az a második világháborúban a keleti fronton történt. A határok átlépésének csábítása mindig nagy volt, mivel a pusztítófegyverek bevetése mindent lehetővé tett. A modern kori háborúban a civilizáció vívmányai a civilizáció ellen fordulhattak. Mert azok a kevesek, akik a sokaknak parancsot adtak a háborúra, már nem önmagukat küldték a halálba, és „a háború törvényeire" hivatkozhattak. A barbárságból szükségszerűség lesz, és az ölés tilalma máris hatályon kívül kerül. A háborúkat mindig a hatalmasok

inszcenálják, ők a felbujtók, és nem a katonák, akiknek harcolniuk kell. A hatalmasok kényszerítik alattvalóikat, hogy azok egyenruhát öltsenek és olyan embereket öljenek, akiknek ők, a hatalom birtokosai üzentek hadat. A modern állam kezében a végletekig hatványozódik a pusztítóerő: a géppuskák, a harckocsik, a tüzérségi fegyverek, a bombázókötelékek és a vegyi fegyverek ezerszeres halált hoznak. Alig néhány perc alatt városokat lehet eltörölni a föld színéről, hadosztályokat lehet az utolsó emberig megsemmisíteni a levegőből. Amihez elmúlt korokban a hadseregeknek évekre volt szükségük, azt a modern hadigépezet néhány hét alatt elvégzi. „Hogy a fegyverkezés tudománya a támadó hatalmat óriási előnyhöz juttathatja, amit különböző kisebbségek ki is használhatnak, az emberek alkotó intelligenciájából fakad", írja Popitz.[68] Az állami erőszak-monopólium olyan fegyver, amelyet a diktátorok és zsarnokok saját lakosságuk ellen is alkalmazhatnak. A modern állam ugyanis nemcsak azokkal az eszközökkel rendelkezik, amelyek segítségével megfigyelheti polgárait, minden egyes lépésüket ellenőrizheti, de börtönökbe és táborokba is zárhatja, vagy meg is ölheti őket.[69] Hitlernek nem voltak skrupulusai, hogy fogyatékkal élőket sterilizáltasson vagy pusztíttasson el, és rezsimjének ellenzékét koncentrációs táborokba hurcoltassa. A sztálini terrornak milliók estek áldozatul. Éhen haltak, Szibériába vagy Közép-Ázsiába száműzték, kvótaszerűen gyilkolták meg őket, jóllehet alig akadt olyan köztük, aki ellenállást tanúsított. A technikai lehetőségek megfeleltek a totalitárius diktatúrák gyilkos fantáziáinak. E rendszerek nem békét és stabilitást, hanem halált és pusztulást hoztak saját társadalmaikra. És ahol felperzselt földet hagytak maguk után, polgárháborúkat, tömeggyilkosságokat és pogromokat okoztak, elve-

szították kontrolljukat az események felett. Az európaiak Európán kívül amúgy is mindent megtehettek, amit az öreg kontinensen már nem lehetett. Egyetlen tábornoknak sem jutott volna eszébe, hogy a polgári lakosságot Afrikában is meg kell védeni, vagy hogy a hadifoglyokkal a genfi konvenció vagy a hágai egyezmény előírásai szerint kell bánni. Az ellenfél gyenge volt, védekezésre és visszacsapásra alkalmatlan, ezért tetszés szerint legyilkolható. „Civilizálatlanok" és „embertelenek" voltak a német katonák, emlékezett vissza egy togói falu lakója, akinek meg kellett élnie, hogyan pusztítják el országát a 19. század utolsó évtizedében a gyarmatosító csapatok. Elmondása szerint a katonák „elrabolták a helyiek lányait, megerőszakolták asszonyaikat, falvaikat pedig az egyik végétől a másikig átfésülték és kifosztották".[70] A 19. és a 20. század aszimmetrikus gyarmati háborúiban nem volt kegyelem a veszteseknek, mivel nem ismerték el őket egyenértékű harcoló feleknek, hanem megvetették őket. A hágai egyezmény csak a „civilizált" nemzetek konfliktusairól szól, aki nem számított „civilizáltnak", az törvényen kívül állt.[71] Ezt a megvető viselkedést a fehérek csak azért engedhették meg maguknak, mert nem kellett megtorlással számolniuk. A gyarmati háborúkban nem létezett az elrettentés egyensúlya. Az ellenállást egyszer s mindenkorra csírájában fojtották el azzal, hogy a veszteseket megölték, elhurcolták, és megfosztották erőforrásaiktól. Ilyen körülmények között senki sem volt tekintettel a nőkre és gyermekekre, senki sem tett különbséget katonák és civilek között. A 19. század harmadik harmadának kubai függetlenségi háborúiban a spanyol expedíciós csapatok falvakat dúltak fel, elpusztították a termést, megsemmisítették a felkelők létfeltételeit, túszokat ejtettek, a parasztokat pedig földjeikről erődített

falvakba és városi településekre száműzték, ahol nem lehettek segítségére a felkelőknek.[72]

Amikor a 19. század közepén a francia csapatok leigázták Algériát, könyörtelen terrorral fojtották el az ellenállást. A falvak lakóit lefejezték, házaikat lerombolták, némely régió teljesen kihalt, miután a franciák átvonultak rajta. Alexis de Tocqueville szerint az arabok „félvadak" voltak, akik mindig is „inkább éreznek, ahelyett, hogy gondolkodnának". Ezért aztán, legalábbis a gyarmati hadsereg tisztjei így látták, nem kellett őket egyenrangú embereknek tekinteni.[73] Az alulmaradottak is tudták, hogy ebben az élet-halál harcban nem nyerhetnek semmit, akkor sem kímélik meg az életüket, ha megadják magukat. Amikor az etiópok 1895-ben megsemmisítő vereséget mértek az olaszok hadseregére, senkit sem hagytak életben. Kiherélték és lefejezték foglyaikat, az ellenséget halálában sem kímélték: a csatatéren heverő holttesteket megcsonkították, és szörnyű bosszút álltak az askarikon, akik segítették az olaszokat.[74] Mindkét oldalon a megtorlás törvénye uralkodott. A harc akkor ért véget, amikor az alulmaradót megölték, vagy elűzték otthonából. A vesztesek a nagylelkűséget a győztes fél gyengeségének tekintették volna. Nem létezett az a demokratikus meggyőződés és az a civilizatorikus beállítottság, ami az európai nemzetállamok elitjeit meggátolta volna abban, hogy elvigyék a halált olyan terekbe, amelyeket nem tekintettek civilizáltnak. A tiltott erőszakot a gyarmatokra telepítették át, ahol büntetlenül megtehették, amit Európában nem. David Hume skót filozófus 1751-ben olyan indokot talált erre, amire a gyarmatosítók mindig és mindenütt hivatkozhattak. Aki nem akarja tartani magát a szabályokhoz, a harcban nem várhat el tisztességes bánásmódot, írta. „S ha egy civilizált nemzet barbárok

ellen harcol, akik még a háború szabályait sem tartják be, maga is fel kell hogy függessze őket, hiszen nem jók már semmire, s úgy kell intéznie, hogy minden cselekedet és összecsapás a lehető legvéresebb és legveszélyesebb következményekkel járjon a támadókra nézve."[75] A „vadon" kísértést jelentett, legfőképpen arra, hogy az emberek felszabaduljanak gátlásaik alól, amelyeknek köszönhetőn Európában határok között lehetett tartani a háborút. Civilizált férfiak gyilkoltak, fosztogattak, és erőszakoltak meg nőket. Európában pedig szinte ügyet sem vetettek mindarra, ami Afrikában történt. A haza távol volt, és a polgári erkölcsi képzeteken túl minden lehetségesnek tűnt. Önigazolásul pedig elég volt az ellenfelet civilizálatlan barbárnak kikiáltani, és a mészárlások máris békítő hadművéletté váltak.[76]

A modern kor története nem a civilizáció folyamatának története, hanem sokkal inkább a hatalomkoncentráció története. Ez azonban semmit sem mond el nekünk az erőszak intenzitásáról. „Ingadozik és erodálódik, de még áll", írja Denis Johnson, „az emberiség tömeges hallucinációja: az egyesült nemzetek bolygójának víziója, a nagy tévhit, hogy a nemzetállam csak most nem működik, de egy napon majd újra működni fog, és hogy a kormányok, amelyek a huszadik század minden egyes évében átlagosan egymillió embert öltek meg, ahelyett, ami állítólag az eredeti szándékuk volt, hogy megvédték és szolgálták volna őket, valamikor majd befejezik háborúikat."[77] Az ár, amit a civilizációért kell fizetni, akkor válik esedékessé, amikor az emberek életébe betör a háború és az erőszak. A civilizáció folyamatának célja az, írja Reemtsma, „hogy valamennyiünket egyre könnyebben traumatizálhatóvá tegyen".[78] Mert az erőszak nem tűnik el, csupán intenzitása és

formája változik. „Megváltoztatja arcát, rejtőzködik, és bejárja azokat a tereket is, amelyekben eddig senki sem feltételezte őket", mondja Markus Schroer szociológus.[79] Ami ma a maga békés arcát mutatja, holnap rút és erőszakos oldalával fordulhat felénk. Soha nem volt még olyan civilizációs folyamat, amely megakadályozta volna az embereket abban, hogy elvegyék egymás életét. Nem a tartós affektuskontrolltól és nem is a belső idomulástól, hanem a terektől és a körülményektől függ, hogy az erőszak mellett vagy ellen döntünk. Mindez csak a helyzetek és a lehetőségek függvénye.

3

Megszűnő határvonalak: modernitás és erőszak

„És nehéz elhinni, hogy a huszadik századi Európának van még olyan szeglete, ahol megmaradtak a középkori barbárok, ahol ilyen különös módon megférnek egymás mellett ezek a vad, primitív fogalmak, meg a tudomány, a művészet és a kultúra", jegyezte fel naplójába 1934 decemberében a tizenhat éves Nyina Lugovszkaja.[1] Valóban hihetetlen: miközben a Bolsoj Színház színpadán a tenoristák szenvedélyről és szerelemről énekeltek, az egyetemen a tanárok az új emberről és minden világok legjobbikáról tartottak előadást, tőlük alig néhány kilométerre, a Lubjankában embereket kínoztak. Hogyan történhetett, hogy mindazok után, amit a felvilágosodás és az ész véghez vitt Európában, emberek millióit gyilkolták meg? Vajon hiábavaló lett volna a civilizáció és a felvilágosodás két évszázada, a hatalom birtokosai elveszítették volna az eszüket? Vagy az értelem folyamodott volna cselhez, hogy kerülő úton érjen célba? Nyina Lugovszkaja számára a Sztálin és hívei által kirobbantott tömegterrornak nem volt értelme. Miért kellett embereknek meghalniuk, amikor pedig sem ellenállás, sem harc, sem háború nem volt? Sztálint és segítőit nyilvánvalóan csak barbárként és szörnyetegként tudta elképzelni, nem a szükségszerű hűvös végrehajtójaként. Évtizedekkel később Ruth Klüger a theresienstadti, auschwitzi és groß-roseni táborokban töltött időkre emlékezett vissza. Ő is bepillantott a szakadékba, de már nem csodálkozott azon, amit ott látott. Az embernek nem szabad illúziókat táplálnia az erőszak lehetőségeiről. „A macska karmol, a kutya ugat, az ember öl." A 20. század rettenetes bűneit a barbárságba való visszaesésként, a civilizációs folyamat csődjeként kell-e értelmezni? Klüger szerint ennél tévesebb magyarázatot elképzelni sem lehet. Az emberek ugyanis, amióta világ a világ, mindig is lehetségesnek tartották, hogy megöljenek más embereket, függetlenül attól, hogy a tudomány vagy a harc elkötelezettjeinek érezték magukat. „A nácik barbárok? Nevetséges. Semmiképpen sem voltak primitívek, hanem a tudomány elkötelezettjei, még ha a babonákon keresztül is."[2] Az erőszak nem tűnt el. Gyilkos potenciáljával a 20. század jelképévé vált. Háborús konfliktusokban soha korábban annyi embert nem öltek vagy kínoztak meg, soha annyi embert nem űztek el otthonából, mint az elmúlt évszázadban. És soha korábban nem fordult elő, hogy az államok ilyen gátlástalanul és kíméletlenül éltek volna erőszakfölényükkel. Ideológiai programok nevében és megbízásából emberek millióit semmisítették meg módszeresen, hurcolták táborokba és kényszerítették rabszolgamunkára. Ám a pusztítás okozói korántsem voltak erőszakos bűnelkövetők, tetteiket nem kedvtelésből vagy szenvedélyből hajtották végre. Az állami erőszak-monopóliumot képviselték, őrizték a rendet, embereket pusztítottak el, és mindezt nem azért tették, mert háborúban álltak velük vagy féltek tőlük, hanem mert hatalmukban állt, hogy bárkinek, bárhol, bármikor kioltsák az életét, anélkül, hogy valaha is látniuk kellene áldozataikat.[3] Az állami erőszak-monopólium olyan elővigyázatossági rendszabály, amely megvéd bennünket egymástól, és megóv attól, hogy magánerőszak áldozatává váljunk. Nem véd meg viszont attól az erőszaktól, amit a fegyve-

reket kontrollálók alkalmazhatnak. Mert ki szavatolja nekünk, hogy az állam csak a béke fenntartására használja fel hatalmi eszközeit, és nem a terror kiszélesítésére? Aki gátat akar vetni az erőszaknak, annak magának is képesnek kell lennie erőszak alkalmazására. „Az erőszak korlátozása az erőszak és az ellenerőszak ördögi köre", írja Trutz von Trotha. Ahol az erőszakmonopólium megtöri a félelem egyensúlyát, ott a hatalmasok fenyegetik az alávetetteket, hogy azok engedelmeskedjenek. Elismerést csak fölényük véres bizonyításával tudnak kikényszeríteni. Az érveket az emberek elengedhetik a fülük mellett, az erőszak viszont mindenkit meggyőz, tolmácsra sincs szükség hozzá.[4] Már csak az a kérdés, miként történhetett meg, hogy a modern korban az erőszak minden olyan védőfalat áttört, amelyet pedig éppen a kivédésére emeltek? Mi lehetett az oka, hogy kockára tették a békét, amit pedig mindenki vívmánynak tekintett? Már a kortársak is meglepődtek az államilag szervezett erőszak intenzitásán és romboló hatásán, és eltűnődtek, vajon miért, hogy a hatalom minden látható ok nélkül és értelmetlenül embereket öl, ahelyett, hogy megvédené őket az önkénytől és az üldöztetéstől? Csődöt mondott volna a civilizáció védelmező mechanizmusa? Elvégre Heinrich Himmler és Reinhard Heydrich kulturált ember volt, ismerte a cselszövés minden csínját-bínját, de az emberöléshez nem értett. És mégis, bár nem bírtak vért látni, egy percig sem okozott nekik problémát, hogy milliók halálát kezdeményezzék.[5] Vajon az olyan helyeket, mint Kolima vagy Auschwitz valóban a civilizáción kívüli helyekként, a barbárság szimbólumaiként kell elképzelnünk? És mi lehet az oka, hogy a barbárság csak a 20. században, és akkor is éppen Németországban kerekedett felül a civilizáció folyamatán? Az ok az, állítják a civilizáció

folyamatának hirdetői, hogy azok a társadalmak, amelyekben a gyilkosságot kitervelték és végrehajtották, letértek a civilizáció ösvényéről. Németországot „elkésett nemzetnek", Oroszországot pedig „elmaradott", soknemzetiségű birodalomnak kell elképzelnünk, amelyek még nem érettek meg arra, amivé lenniük kellett volna. Németországban nem létezett „belső kapcsolat a felvilágosodás és a nemzetállam formálásának erői között", panaszolta fel Helmuth Plessner szociológus. Ilyen történeti körülmények között formálódtak ki az „örök német" karaktervonásai, és ezért vehette kezdetét a végzet.[6] De ha a németek modernizációs deficitben szenvedtek, vajon miben szenvedtek azok a tettesek és kollaboránsok, akik nem Németországból jöttek, és akik ugyanolyan borzalmakat követtek el, mint ők?[7] Mivel magyarázzuk a véres gyarmati háborúkat, az indián őslakosok kiirtását és elűzését? Hogyan lehet, hogy az orosz forradalom nem a vége, hanem a kezdete volt minden erőszakos túlkapásnak? Külön utak? Mindenütt! Az örök béke pedig sehol!

Az állam mint kertész

Azután, ami a 20. században történt, nem könnyű hinnünk a béke elkerülhetetlen diadalában. „A meztelenek és a vadak korántsem olyan vadak, mint ahogy azt a civilizációelmélet állítja, a civilizáltak pedig távolról sem olyan szelídek és együttérzők, mint ahogy azt ők hinni szeretnék magukról", írja Wolfgang Sofsky. „Az erőszak és a kegyetlenség a kultúrtörténet állandó elemei. Ezeket a maga normáival és kontrolljával, minden társadalomnak gátolnia kell."[8] De vajon a normaállítás és a kont-

roll szavatolja-e a békét? Nem okozzák-e egyszersmind az erőszak hatványozódását? Vajon a modern kori erőszak nem lépett-e túl minden határon? Képzeljük el a holokausztot és a sztálini erőszakot mint egyetlen olyan történést, amelyet a modernitás lehetőségei eredményeztek, írja Bauman. „A holokauszt elképzelhetetlen a civilizáció nélkül."[9] A modern állam destruktív potenciálja nélkül Hitler és Sztálin tömeggyilkosságai csupán a fantázia világába tartozhatnának. Csak a modernitásban vált lehetségessé, véli Bauman, hogy minden szellemi és technikai erőforrást a totális megsemmisítés szolgálatába állítsanak. A világnak szebbé kellene válnia, ezért minden csúfságot ki kellett gyomlálni, el kellett tüntetni belőle. A modern állam lehetőségei tették kivitelezhetővé, hogy a mindenhatóság fantáziaképét valóra váltsák. A totális erőszak bölcsőjénél nem a civilizálatlan erőszak és szenvedély bábáskodott, hanem a hűvös értelem és a dühödt rendmánia. „A holokauszt a modernitás házának legitim lakója, valójában más házban nem is lehetne otthon."[10] Amikor a felvilágosodás embere önmaga megalkotójaként értelmezte magát, így Bauman, az isteni rend szétesett. Ugyanis csak az használhatja az értelmét anélkül, hogy tekintettel volna az istenekre, aki tudja, hogy a gondolat szabad. Isten nincs csak úgy egyszerűen jelen, Isten azt akarja, hogy felismerjék. És ezáltal válik a világ megérthető, formálható és rendezhető hellyé. Gondoljunk a modernitásra mint olyan korszakra, amelyben a rendet az élet egyik lehetséges módjaként érzékelik. Az ember önmagát tekinti a világ megteremtőjének, és ezért az elképzeléseit és a rend különböző formáit tetszőleges viszonyba hozhatja. Önmaga sorsának uraként maga döntheti el, hogy melyik rendet tartja minden világok legjobbikának. Korábban a világ egyszerűen csak létezett, mit sem tudott önmagáról, és aligha ismert volna magára leírásainkból. Ebben a „gondolattalan és gondatlan világban" nem létezett sem véletlen, sem törvényszerűség, csak az örök azonos visszatérése. A felvilágosodás viszont áthelyezte e világba a mennybéli birodalmat, márpedig aki a mennyországot a Földön akarta berendezni, annak el kellett takarítania az útjában álló akadályokat. A modernitás a szabadság születésének pillanata volt, egyszersmind azonban minden hübrisz kezdete is. Mihelyt az emberek káoszként érzékelik a környező világot és struktúrát adnak neki, már nem csak önmaguk sorsának urai. Azt is tudják, hogy minden életpálya akkor lehetséges, ha elgondolható. A középkor emberének eszébe sem jutott erről eltöprengeni, mivel a külvilág nem jelentett számára megértendő problémát. „Az a felfedezés, hogy a rend nem természetes, a rendnek mint olyannak a felfedezése volt." És ezért a rend és a káosz közötti különbségtétel a modern kor ismérve. „A rend és a káosz modern ikrek. Fogantatásuk a sem szükségszerűséget, sem véletlent nem ismerő isteni világrend felfordulásának és összeomlásának kellős közepén történt."[11] A rend káoszt teremt, mert el kell dőlnie, mi az, ami kihullik belőle. A középkori ember is ismerte a dolgok különbözőségét, ám nem érzékelte problémaként, hogy léteznek lovagok és koldusok, hóhérok és ringyók. Minden embernek megvolt a maga helye, amelyet az isteni rend kiutalt számára. Ha azonban az élet megváltoztatható, miért ne élhetne mindenki a minden világok legjobbikában? Bauman ebben látja a felvilágosodás paradoxonát: a felvilágosodás boldogságot ígér az embernek, és ambivalenciát teremt, amelyet viszont el kell tüntetni. A bizonyosságra és egyértelműségre törekvés közepette minden fenyegetéssé vált, ami azelőtt normalitásnak számított.

A modernitás nagy vállalkozása az egyértelműség teremtése és az ambivalencia legyőzése. Mert mindenhol, ahol az emberek rendet alkotnak maguknak, amelyben élni kívánnak, nevet, szerepet és funkciót kell kijelölniük más embereknek, és el kell dönteniük, mi tartozik és mi nem tartozik bele az ő világukba. A rend felfedezése az elmaradottság születésének órája. Ekkortól kezdve még a vallásnak is felelnie kell az értelem törvényszéke előtt. És ha a gondviselésben való vizsgálatlan hit nem egyeztethető össze az értelem belátásával, akkor a hívőt tudatlannak tekintik, akit meg kell téríteni. Ennélfogva a rendszerezés minden aktusa a világgal szemben elkövetett erőszaktett, mivel az ellenszegülőket elkülöníti, vagy arra kényszeríti, hogy beilleszkedjenek a rendbe. Az osztályozás nem más, mint „struktúrát adni a világnak: befolyásolni valószínűségeit; némely eseményt valószínűbbé tenni másoknál; úgy viselkedni, mintha események nem véletlenszerűen következnének be, vagy események valószínűségét korlátozni, illetve eliminálni".[12] Egy rendezett világban előre meg lehet mondani, hogy mit hoz a jövő, ebben a világban fenyegetésnek számít minden véletlen, minden, ami nem felel meg elvárásainknak, illetve kiszámíthatatlan, elhárítandó. Ezzel azonban szüntelenül újrateremti azt az ambivalenciát, amit le akar győzni. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a rendetlenség csak fokozódik azokkal a feladatokkal, amelyeket a rend őrzői maguk elé tűztek.[13] Az ember maga tervezi saját világát, és el kell döntenie, ki tartozik bele, és ki nem. Ezért a rend felfedezése az ambivalencia eredete, az ambivalencia elleni harc pedig az eliminatorikus erőszak kezdete. „A modern gyakorlat, a modern politika, a modern intellektus, a modern élet lényege az ambivalencia kioltására való törekvés: a pontos definícióra – és minden elnyomására vagy eliminálására való törekvés, amit az ember nem tud, vagy nem akar pontosan definiálni. A modern gyakorlat nem idegen országok meghódítására, hanem a *completa mappa mundi* üres helyeinek kitöltésére irányul. Nem a természet, hanem a modern gyakorlat az, ami nem tűri az űrt."[14] Az intolerancia csírái nem az isteni rendelkezésekből, hanem az ember önmagáról való döntéséből és a szabadságból tenyésznek. A rendszerezés gyakorlata soha nem ér véget, mert ha a végérvényesség elérhető volna, az ember szükségképpen megszűnne környezetét problémaként és feladatként érzékelni. Vissza kellene térnie a kezdetekhez és fel kellene találnia a rendetlenséget, ha nem akarná kockára tenni létét. Minden rendnek rendetlenségre van szüksége, amelyhez képest bizonyíthatja önmagát. A modern ember számára e gyakorlatnak csak – soha meg nem oldott – feladatként van értelme. Mármost a modern ember nem tudja, hogy az egyértelműség iránti vágya soha nem csillapítható, hogy a rend ambivalenciát szül. „Ha egy világot jól-rosszul meg lehet magyarázni, akkor ez a világ otthonos. De ha a világmindenséget hirtelen megfosztjuk minden illúziótól, minden fénytől, akkor az ember idegennek érzi magát benne" – írja Albert Camus.[15] Az író számára Sziszüphosz elképzelhetetlen boldog emberként, ezért álmodozik szüntelenül a történelem végéről és a tökéletes földi paradicsom megteremtéséről. És itt lép be a történetbe az erőszak. Mert minél több rendetlenséget eredményez a rendszerezés, annál inkább növekszik a pusztítás vágya azokban, akik képtelenek elviselni az ambivalenciát. A 20. század nagy bűneit – állítja Bauman – a végérvényes rend megteremtésére tett kísérletekként kell értelmeznünk: emberek stigmatizálásával, kirekesztésével és kiirtásával. Képzeljük el a modern államot,

mint kertészt, javasolja Bauman, egy olyan felvilágosodott ideológia eszközeként, amely nem tűri az egyértelműség hiányát. A kertészek rendet és szépséget teremtenek, és minél rendezettebb, amit létrehoznak, annál több a gyom, a disszidens, az eretnek és az idegen. Ami nem beilleszthető, azt a kertészállam a szemétdombra hajítja. A rendszerező düh azonban csak akkor érte el tetőfokát, amikor az állam már azokkal a technikai lehetőségekkel is rendelkezett, amelyek segítségével a gyomot a kert legtávolibb szögleteiből is el tudta távolítani. Semmi sem áll távolabb a valóságtól, mint az az állítás, miszerint a nemzetiszocialisták uralma a barbárságba való hanyatlás volt. Mert Németország civilizált és technikailag magasan fejlett ország volt, amelytől senki sem várta, hogy halált és romlást hoz majd Európára. Szomszédai csodálták hatékonyságáért, rendjéért, jogállamiságáért és társadalmi vívmányaiért. A német állam nem az értelmetlen pusztítás eszköze volt, hanem a törvényalkotó értelem közege, amelynek feladata a társadalom kontrollálásában, modellálásában és a rendetlenség kiküszöbölésében állt. Ahol rendet teremtenek, ott szükségképpen különbséget tesznek azok között, akik hasznosak, és azok között, akikkel az ész építési dokumentációjában nem terveztek. A kivitelezhetőség-őrület csak a modern államban találta meg valódi végrehajtóit. Mert hivatalnokai nem csak azt érzékelték, amit rendezni kellett. Ahhoz is megvoltak a technikai eszközeik, hogy elválasszák egymástól a hasznosat és a haszontalant, és hogy az e különbségtételből adódó minden intézkedést megtegyenek. Az effële „társadalomtechnológia" szélsőséges túlkapásai korántsem a barbárság kitörései, állítja Bauman. „A modern szellem legitim gyermekei voltak ezek, azé a törekvésé, amely az emberiség haladását, tökéletesedését akarta támogatni és felgyorsítani."[16] A modernitás szelleme optimista volt, a társadalom mérnökei számára pedig nem létezett olyan társadalmi probléma, amelyet észszerű tervezéssel ne lehetett volna végérvényesen megoldani.[17] Technokraták valamennyi európai államban kísérleteztek olyan eljárások alkalmazásával, amelyek a kívülállóknak és a betegeknek az adott társadalomból való eltávolítására, illetve a kisebbségek áttelepítésére irányultak. A kisebbségek elűzése még az olyan soknemzetiségű birodalmakban sem a szenvedélyeket szolgálta, mint amilyen Oroszország, az Osztrák–Magyar Monarchia, vagy az Oszmán Birodalom. Zöld asztalnál tervezték, és az állam képviselői hajtották végre.[18] Amikor a kommunisták és a nemzetiszocialisták elkezdték az embereket tömegével elűzni vagy meggyilkolni, csak azt tették, ami gondolatként már amúgy is jelen volt a világban. A totális diktatúrák kísérleteit nem a tradícióval való szakításként, hanem a rendről való modern gondolkodás tökélyre fejlesztéseként kell elképzelnünk, így Bauman. „A modern genocídium két leghírhedtebb és legszélsőségesebb esete nem a modernitás szellemének elárulása volt, nem letévedés a civilizáció folyamatának egyenes ösvényéről – hanem éppen e szellem konzekvens, semmi által nem gátolt kifejeződése."[19] A kertészállam az utópia hangszerének a hangot felerősítő zengőlapja volt. Azt valósította meg, amit a nacionalisták, rasszisták és kommunisták kitaláltak. Minden elképzelhető, és minden lehetséges volt: a bűnözőket, kívülállókat és betegeket el lehetett tüntetni, hasznos embereket lehetett tenyészteni, a gyomot, vírusokat és hulladékot el lehetett távolítani a társadalomból. Ugyanaz az ember egyszerre lehetett a halálbüntetés ellenzője és az eutanázia szószólója, a társadalmi egyenlőség és a szabadság eszméjének buzgó híve és az osz-

tálygyilkosság apologétája. A Harmadik Birodalomban a felvilágosodás már nem bizonyult elég meggyőzőnek az eutanáziával szemben, a tiltakozók ezért kénytelenek voltak Isten teremtményeire hivatkozni, írja Götz Aly.[20] Ebben a tekintetben a rasszizmus és a kommunizmus csak két variánsa volt ugyanannak a projektnek, amely a világ rendjének megteremtésére és ellenségeitől való megváltására irányult. A szervezett tömeggyilkosságok okát ne a kontrollálatlan szenvedélyben és az ölés örömében keressük, véli Bauman, hideg számítás és tervezés előzte meg ezeket. Így a holokauszt „nem teljességgel irracionális aktus" volt, hanem hideg fejjel végrehajtott „szociáltechnológiai gyakorlat".[21] A politikai szociáltechnológusok Európa-szerte átvették az orvostudomány nyelvét, emberi testként kezelték a társadalmakat, és megígérték, hogy eltávolítják belőlük a vírusokat és fekélyeket. Amit a 19. század tudósai kitaláltak, a gyarmati tisztek és hivatalnokok kipróbáltak, azt a 20. század totalitárius diktatúrái tökélyre vitték.[22] A nemzetiszocialisták kezdettől fogva egy pillanatra sem hagytak kételyt afelől, hogy a néptest betegségektől való megváltására tett ígéreteiket cselekvés követi majd. Az 1940-es év elején, a testi és szellemi fogyatékosok sterilizálásával és megölésével kezdődött; őket azért tüntették el, mert az új rendben számukra nem volt hely. A biztosítékokat kireteszelték, és megnyitották a zsilipeket, amelyekből az erőszak a világra zúdulhatott. Mert az első gyilkosság után a tettesek tudatára ébredtek, hogy nemcsak meg tudják tenni, de szabad is megtenniük, amit elterveztek. Az eutanáziapolitika sikere arról győzte meg a nemzetiszocialista vezetést, írja Henry Friedlander, hogy a tömeggyilkosság technikailag lehetséges, és morálisan is kivitelezhető,

egyszersmind pedig tudatosította a vezetésben, hogy a bürokrácia és segítői készek részt venni százezrek megölésében.[23] És ha a fogyatékosokat csak úgy el lehet tüntetni, mint a gyomot, miért ne volna lehetséges, hogy népeket helyezzenek át, vagy „fajokat" töröljenek el? „A fajilag tiszta Németország náci terve nélkül nem létezett volna genocídium", állítja Bauman. „Ám ilyen terv sem létezhetett volna a tudomány és a technika nélkül, amelyek elképzelhetővé, egyszersmind megbecsülés tárgyává tették."[24] A Szovjetunióban stigmatizálták és elpusztították azokat, akik nem hagyták magukat beilleszteni a bolsevik hatalom birtokosai által teremtett rendbe. Lenin számára a szocializmus olyan rendprojekt volt, amely Európát volt hivatott elvinni Oroszországba. Semmi se emlékeztessen a parasztok és ikonok országára, tűnjenek el az osztályok és népek közötti különbségek, semmisítsenek meg mindent, aminek nincs helye az új rendben. Oroszország gazdaságát a posta mintájára szervezzék meg, követelte Lenin 1917 nyarán, az egész ország alakuljon át porosz hivatallá.[25] Ám az igények és a totális kísértés lehetőségei között sehol nem volt akkora ellentmondás, mint a Szovjetunióban. A cár tábornokai ugyan már az első világháború idején harcot indítottak a belső ellenség leküzdésére, szervezett terrort alkalmazva ellenük, a bolsevikoknak azonban megvoltak a maguk eszközei és megvolt bennük az akarat, hogy minden ellenállást eltaposva megvalósítsák rendprogramjukat. Ők is a modern orvostudomány nyelvét használták annak demonstrálására, hogyan képzelik el a társadalmi problémák megoldását. A patkányokat, kígyókat és férgeket elő kell csalni rejtekükből, és el kell pusztítani őket, a társadalmat pedig megelőzéssel és terrorral meg kell szabadítani a ví-

rusoktól és baktériumoktól.[26] És így a modernizálók a rombolók szerepében tetszelegtek. Elpusztították saját országukat, és milliókat öltek meg, hogy megtörjék az ellenállást, és a régit újjal pótolják. „A tisztogatás utópiája" – így nevezte Gerd Koenen a társadalmi megelőzés szovjet útját. Az utópia megvalósításának kísérletéért nagy árat kellett fizetni: emberek millióinak életét áldozták fel a szociáltechnológia oltárán, s közben a hatalom birtokosai nem ébredtek tudatára, hogy a rendteremtési feladatokkal párhuzamosan egyre nőtt azoknak az ellenségeknek a száma, akiknek legyőzését tervezték.[27]

A modern kor nem csak a hasztalan ember fogalmát hozta. Ez volt a szenvedélymentes tettes születésének órája is, azé a tettesé, aki jó lelkiismerettel öl, mert megváltoztathatatlan szükségszerűségként igazolva látta a hasztalanok megsemmisítését azok előtt, akik nem váltak erőszak-elkövetőkké.[28] Ezek az emberek nem bosszúállókként, és nem is harcosokként tekintettek magukra, hanem a rend mérnökeiként, akik felismerik és elhárítják a veszélyeket. Az egyik auschwitzi orvost, aki beteg foglyokat szelektált és küldött a gázba, kérdőre vonta egy kolléganője, aki nem bírta elviselni az ott történteket. Hogyan képes összeegyeztetni az elkövetett embertelenségeket a hippokratészi esküvel, tudakolta a doktornő. A zsidók olyanok, mint egy „gennyes vakbél Európa testén", válaszolta az illető. Ő „az emberi élet iránti tiszteletből" csupán kioperálja azt.[29] Az összes olyan orvos, aki gyógyítás helyett gyilkolt, megnyugtathatta a lelkiismeretét, mert a rezsim erkölcsének megfelelően cselekedett. Csak azt kellett elfelejtenie, hogy a meggyilkoltak emberek voltak. A gyilkosok kondicionálásához hozzátartozott az áldozatok emberi méltóságtól való megfosztása. Azok az emberek, akiket arra kényszerítenek, hogy nyilvánosan végezzék el a dolgukat, mert megtagadják tőlük, ami a civilizált embereket megilleti, azok az emberek, akik állatokként vetik rá magukat ételmaradékokra, elveszítik szégyenérzetüket és emberi mivoltukat. Primo Levi, az auschwitzi haláltábor túlélője, visszaemlékezett, hogyan kergették ki az Auschwitzba tartó transzport tagjait egy átmenő pályaudvaron a vagonokból, hogy ott, mindenki szeme láttára végezzék el szükségüket. Nemcsak az SS emberei, de a vágányok mellett várakozó civilek is megvetően nézték őt és a magafajtákat. „...az efféle népség igazán rászolgált a sorsára, hisz lám, hogy viselkedik. Nem *Mensch*-ek, nem emberek ezek, hanem állatok, disznók; világos, mint a nap."[30] Akit megfosztanak méltóságától, tárggyá alacsonyítják, ilyeténképpen teremtve meg azt a távolságot, amely mindennemű együttérzést kikapcsol. Az áldozat megölése már semmiféle erkölcsi igazolást nem igényel. Azáltal, hogy áldozataikat nem-embereknek nyilvánították, a tettesek önmagukat erkölcsi tulajdonságokkal felruházott embereknek tekinthették, amikor a beteg társadalmakból fekélyeket vágtak ki, véres, de hasznos tettet vittek véghez. Jótevőknek tekintették magukat, akik a haladás ügyét szolgálják. Innen az az eszme, hogy az ember a világban tetszés szerint alakíthat, egyengethet vagy pusztíthat el életeket, és vele annak kísértése, hogy erőszakkal kikényszerítse azt, ami magától nem történik meg.[31] Az egyértelműség csak a fizikai megsemmisítés útján érvényesíthető, mert az ambivalencia akkor tűnik el, ha az azt kifejezésre juttató emberek halottak. Bár a modern egyértelműségre törekvés, a rendteremtés mániája nem jár szükségképpen együtt a szervezett tömeggyilkossággal, ám ez utóbbi lehetősége csak az előző következtében merült fel.[32]

De miért nem volt szabad tovább élniük a többieknek? Miért kellett fizikailag megsemmisíteni azt, aki nem illeszkedett be? A történészek sosem értették, hogy a totalitárius rendszerekben olyan embereket öltek meg, akik nem tudtak, és nem is akartak ellenállni. Ez azonban az egyértelműség hirdetőinek nem is számított, írja Bauman. Az idegenek nem jelentettek ellenzéket. Mert az ellenzéket fel lehet ismerni, meg lehet határozni, működésének hatásait pedig előre meg lehet jósolni, része lehet egy barátokból és ellenségekből álló rendszernek. Az idegenek viszont inkább azok az emberek, akikről nem lehet tudni, kicsodák, mit akarnak és hová tartoznak. Az idegenek olyan térben laknak, amely kívül esik a tökéletes renden, amelynek megteremtésén az egyértelműség építészei dolgoznak; ezért már puszta jelenlétük is provokáció, amit fel kell számolni. „Feje tetejére állítanak mindent, és a káosszal szemben érzett gyanakvásukkal megmérgezik a rend kínálta megnyugvást."[33] A modern kori pusztítás gyakorlatának igazolásához mindig is hozzátartozott, hogy mindenkit biztosítottak afelől, hogy az, amit a többség akar, szükségképpen helyes. Michael Mann amerikai szociológus szól „a demokrácia árnyoldalairól". Mindenütt, ahol a népszuverenitás a politikai cselekvés mércéjévé vált, minden ellenállást legyőzve az érvényesülhetett, aki maga mellett tudhatta a többséget. A demokráciákban is stigmatizálnak, elkülönítenek és deportálnak embereket, amiért azok nem részei a nemzetnek. Gondoljunk csak az Egyesült Államokban a mexikóiakra, az indián őslakosokra és az egykori rabszolgákra, vagy azokra a véres összecsapásokra, amelyek az elmúlt évszázadban az európai nemzetállamok határaiért és lehetőségeiért vívtak, vagy gondoljunk a demokratikus nagyhatalmak gyarmati háborúira. Ám a modern diktatúrák is előszeretettel hivatkoznak a népszuverenitás eszméjére, és azok többségére, akiknek a nevében állítólag beszélnek. Az osztályellenségek és az etnikai kisebbségek deportálását a Szovjetunióban, illetve a zsidók meggyilkolását a nemzetiszocialista Európában csak egy olyan néptest elképzelése tette lehetővé, amelyben a kisebbségeknek nem volt helyük.[34] Ahol a népet és az etnikumot azonosnak tekintették egymással, a nacionalisták mindenütt azt követelték, hogy a nemzet etnikailag homogén legyen. Európa közepén és keleti részén a nemzetek csakis kizárólagos projektként tudták elképzelni magukat. A hatalom képviselőinek a Szovjetunióban is megvolt a maguk elképzelése, hogy ki képviselheti a népet, és ki nem. Mi történjék azokkal, akik – mert ellenséges néphez vagy ellenséges osztályhoz tartoztak – nem lehettek az államnép tagjai. A premodern rendiség nem ismerte a tisztogatás utópiáját, mivel abban a társadalomban mindenkinek megvolt a maga helye. A kérdést, hogy kikből és hogyan tevődik össze a nép, csak a népszuverenitás veti fel.[35] Az erőszakba vezető út kikerülhetetlennek látszik, ha az eszmének az etnikai heterogenitással szemben kell helytállnia. Mert ha a többség képviselői minden hatalmi eszközt a kezükben tartanak, nagy a veszélye, hogy ezeket a kisebbség ellen is bevetik. A soknemzetiségű birodalmak agóniája minden volt, csak nem egy szép, új kor kezdete. Etnikai tisztogatások kezdődtek, mert a birodalmak széthullása azt a rendetlenséget hívta elő, amelytől a nacionalisták tartottak. A birodalmak végóráján a kisebbségek elveszítették hazájukat. Idegenekké váltak saját országukban, fenyegetéssé az etnikailag homogén nemzetállam szemében.

„Bármilyen különösen hangzik is ez ma, a demokrácia katasztrófa volt a zsidóknak" – írja, Tony Judt brit történész. Le kellett mondaniuk a felvilágosodott uralkodók védelméről, és áldozatul estek a demokratikus nacionalizmusnak.[36] A sokféleség alkalom a megsemmisítésre, mert elhárítandó és elhárítható fenyegetést jelent. A társadalmilag és etnikailag megtisztított világ képzete az, ami az erőszakot vonzó cselekvési opcióként tünteti fel. Mert erőszakkal azon nyomban elérhető, ami konszenzusos úton elképzelhetetlen. Ebben rejlik a totalitárius ideológiák sikerének oka. A többség akaratára hivatkozva megígérik, hogy minden problémát azonnal és örök időkre megoldanak. Egész népek megsemmisítés által történő eltüntetése „korábbi évszázadokban ritka" volt, mondja Mann. „Csak az üdvvallások és a népuralom felemelkedésével válik veszélyesebbé a helyzet."[37] Az etnonacionalisták és rasszisták azt állítják, hogy az etnikum, a faj és nemzet egybeesik, a kommunisták azt ígérik, hogy a kizsákmányolók eliminálásával véget ér a kizsákmányolás. A soknemzetiségű birodalmak és államok szétesésekor megeshet, hogy az efféle tisztaság-ideológiák hatalmi erőforrásként és legitimációforrásként egyre vonzóbbá válnak. Az üdvtanoknak, ha meggyőzőek akarnak lenni, az emberek számára óhatatlanul hihetőeknek is kell lenniük. Ám az erőszaktérben a hitszónokok és üdvhozók ígéreteit bizonyítékok nélkül is hihetőnek tartják.[38] Az emberek, minél nagyobb körükben az elbizonytalanodás, annál erősebben érzik az átláthatóság és világosság iránti igényt. Ezért a demokratizálás bizonytalan viszonyok között alkalmat teremt ideológusok és politikai misszionáriusok számára, hogy kijelöljék az ellenségeket és szóhoz juttassák az erőszakot. Úgy is mondhatnánk, hogy ilyen körülmények között a demokratikus eljárások az eszkaláció eszközeivé lehetnek. És akkor elérkezik a végrehajtók ideje, akik az idegenek elpusztításával vagy elűzésével tisztaságot teremtenek. A végérvényesség ideológiája csak excesszív pusztító erőszak árán őrizhette meg érvényességét. És így elszabadulhatott a végzet.[39]

A pusztítás erői

A felvilágosodás programjában nem látszott előre a tömeggyilkosság. Hogyan történhetett, hogy az évszázadok során felépített valamennyi jogállami és erkölcsi biztosítékot alig egy évtized lefolyása alatt tönkretehették? Erre egyszerű válasz adható: mert meg lehetett tenni, ami gondolatilag már beérett. Nincs az a gyilkos, akitől rossz néven vehetjük, ha cselekedete morális keretét a hasznosság szempontja alapján tetszés szerint elmozdítja. Ha tehát egyszer felismerik, miben áll és miképpen elérhető az emberi boldogság, az elkövetők gondolkodás nélkül cselekedhetnek. Hiszik, hogy a problémák örökre megoldhatók, és hogy tervük beválik, mihelyt eltakarítják a társadalomból a „söpredéket". Aki a végső igazság birtokában eltávolítja az emberi „hulladékot", annak nem kell igazolnia a megváltoztathatatlan következményeket előidéző erőszakcselekedeteit.[40] A tettesek nem lelkiismeretlen gyilkosokként, hanem szent küldetés végrehajtóiként tekintenek magukra. Minden betegség meggyógyítható, minden problémát egyetlen, a társadalom testén végrehajtott sebészi beavatkozással meg lehet szüntetni anélkül, hogy a gyilkosokat rossz lelkiismeret nyomasztaná. „A halál minden problémára megoldás. Van ember, van probléma, nincs ember, nincs probléma",

mondta Sztálin, így utalva arra, hogy kétségeknek és gátlásoknak nem szabad nyugtalanítaniuk az embert.[41] A modernitás olyan tetteseket termel ki, akiknek jó a lelkiismeretük, állítja némely történész. Nyugodtan, mélyen alszanak, mert elfelejthetik, amit tettek. Mert ahhoz, hogy más emberek szenvedését átérezzük, egyáltalán észre kell azt vennünk.[42] Mármost bárkiből válhat gyilkos, mert a totális felmentés minden bűnt megbocsát, amelyet magasabb célok érdekében követnek el. A tömeggyilkosoknak nem kell felszabadulniuk felettes énjük alól, hogy öljenek – állítja Mann. A 20. század emberiségellenes bűntetteinek eredete nem a gonosz, hanem a racionalitás.[43] Az európai zsidók megsemmisítése „nem annyira baleset, mint egy olyan ideológia logikus eszkalációja", amely „minden útjában álló akadályt kíméletlenül eltakarított".[44] Abba az erkölcsbe, amely a gyilkosságot civilizatorikus teljesítményként magasztalta, minden rémtett beleilleszkedik. „A legnagyobb gonosztevők" – írja a gonoszról tartott előadásaiban Hannah Arendt – „azok, akik nem is emlékeznek, mert sosem fecsérelték gondolataikat arra, amit tettek, és emlékezés híján nincs, ami visszatartaná őket". Ezért a „legfőbb gonosz" nem radikális. „Nincsenek gyökerei, és mivel nincsenek gyökerei, határai sincsenek, elképzelhetetlen extremitásúvá fejlődhet, és elterjedhet az egész világon."[45] Hogyan eshetett meg, hogy éppen Németországban terveztek el egy minden elképzelhető határt szétfeszítő gyilkosságprogramot? Ezen nem kell csodálkozni, véli Bauman. „A holokauszt a mérhetetlenségig növesztett erőszakeszköz volt. Az egyes elemeket egy célnak rendelték alá, megfelelőképpen specializálva, technikailag pedig egyre tökéletesítve. De a megsemmisítő gépezet nagyságánál is döntőbb szerepet játszott a technikai-bürokratikus irányításon alapuló

hatékonyság." Ha tehát az erőszak először bürokratikus rutinná válik, „mint minden eljárás, ez is érzelemmentesen és racionálisan végrehajthatóvá" válhat.[46] Éppen a civilizáció teremti elő azokat az eszközöket, amelyek mindent elpusztítanak, amit a civilizáció megalkotott. Wolfgang Sofsky szerint „Amíg az állam ellenáll a közösségalkotás társadalmi szükségletének, a terror egyes szociális aktusokra korlátozódik. Mihelyt azonban az állami instanciák nekilátnak, hogy aktívan érvényesítsék a kultúra homogenitását, és a társadalmi közösség illúzióképét a politika irányelvévé, politikai irányvonallá nyilvánítják, áttörik a gát a módszeres üldözés előtt."[47] A modernitáshoz az a képzet is hozzátartozik, hogy az ember bármi olyat megtehet, ami hozzájárul az emberiség boldogulásához. És a modern kor készenlétben tartja azokat az eszközöket is, amelyek megengedik, hogy mindenki megtegye, amit akar. Destruktivitása ezért csak az elképzelhető technikai megvalósíthatóságából nő ki. Az eszméket csak akkor lehet a tettek nyelvére fordítani, amikor az alkalmak lehetőségekké lesznek, és rendelkezésre állnak az eszközök, amelyek az abszolút állam technikusainak lehetővé teszik fantáziáik megvalósítását. Nem eszmék ölnek, hanem emberek, a „programdöntések" pedig nem érnek el hatást, ha nem érvényesítik őket.[48] Annak, aki embereket akar regisztrálni, kontrollálni, stigmatizálni, deportálni és ölni, mindehhez megfelelő eszközökre van szüksége. Az állami erőszakmonopólium és a bürokratikus apparátus feletti ellenőrzés nélkül a gyilkos kilengések nem lettek volna lehetségesek. Így hangzik azok érvelése, akik a modernitásban felismerték a totális megsemmisítő erőszak eredetét. Mert az állami hivatalnokok már csak azoknak a szabályoknak vannak alárendelve, amelyek a bürokráciának célt és feladatot adnak. Törvényeket

szolgálnak, nem személyeket, és úgy hajtanak végre minden parancsot, mintha amit tesznek, saját meggyőződésükből fakadna. A modern hivatalnok erénye a fegyelem és az önmegtagadás. Amíg szakmai szempontok szerint intézik, amit megkövetelnek tőlük, addig szakmai becsületük kontextusában cselekszenek.[49] Miközben embereket gyilkoltathatnak meg, formálisan korrektül viselkedhetnek. A második világháború után a nemzetiszocialista tettesek többsége erre az igazságra hivatkozott. „A becsület fogalmában az erkölcsi felelősséget a fegyelemmel helyettesítették", írja Bauman.[50]

Az állami erőszak-monopólium védelmet jelent, amely nélkül az emberek nem élhetnének tartósan békében és biztonságban. Megbízunk egymásban, mert tudjuk, hogy a fegyverek illegális alkalmazását büntetik. Az emberek csak állami méltóság viselőiként mutatkozhatnak nyilvánosan fegyverrel. Az erőszak anélkül vált láthatatlanná, hogy valaha is eltűnt volna; látszólag száműzték, és már csak lehetőségként és fenyegetésként van jelen az emberek tudatában. Ám a béke biztosításáért a polgárok nagy árat fizettek: a fegyverek fölötti ellenőrzést átengedték az állami méltóságoknak, és lemondtak arról, hogy ezek használatát maguk felügyeljék. „Technikai tökéletesítés nélkül előre nem is sejtett célokat lehet megvalósítani, ha az erőszak eszközeit központosítják, és minden ellenőrzés alól kivonják.", írja Bauman.[51] A béke és biztonság bármikor halállá és romlássá változhat, ha az erőszak-monopólium ügyeinek intézői úgy döntenek, hogy háborút akarnak indítani, vagy embereket akarnak üldözni. A rend eszköz arra, hogy gátat vessenek az erőszaknak, egyszersmind azonban feltétele is az erőszak megszervezésének. Ebből az ördögi körből nincs kiút. A modern állam pusztító potenciálja azért olyan nagy, mert

hatalom nélküli embereket lát el halált hozó fegyverekkel, vet alá névtelen hatalmaknak, és küld olyan helyzetekbe, amelyekben az engedelmeskedésen kívül nincs más lehetőségük. A bürokráciák, rendőri egységek és hadseregek olyan intézmények, amelyek a hatalmat uralommá változtatják, mert az embereket helyhez kötik, egymástól függő helyzetbe hozzák, és olyan eljárásoknak vetik alá, amelyek engedelmességre kényszerítik őket. A bürokráciában hivatalnokok ellentmondás nélkül hajtják végre, amivel megbízták őket. A rendőri egységeknél és a hadseregekben embereket arra treníroznak, hogy kontrollálják félelmüket. Amikor már nem az a lényeg, hogy az egyes személy mit akar, kevesek kényszeríthetnek sokakat arra, hogy engedelmeskedjenek parancsaiknak. Minden katona tudja, hogy nem vonhatja ki magát abból a csapatból, amelyben harcol. Nem nyerne semmit, ha elhagyná. Elveszítené életét, mert védtelenül ki lenne szolgáltatva az ellenségnek, ezért aztán megteszi, amit elvárnak tőle. A katona szolgálatot teljesít, amely nem igényli az ő szabad akaratát, ölni pedig abban a tudatban öl, hogy olyasvalamit tesz, amin amúgy sem változtathatna.[52] Némelyikük hozzászokik az öléshez, és ha sikeres a harcban, nem is tudja többé abbahagyni, vadászni megy. A német légierő egyik főhadnagya 1940 júliusában kijelentette, belső szükségletének érzi, hogy bombákat dobjon le. „A lengyelországi hadjárat második napján Posen egyik pályaudvarára kellett bombákat dobnom. A tizenhat bombából nyolc a városra esett, a házak közé. Ezeknek nem örültem. A harmadik napon közömbös voltam, de a negyediken már örömömet leltem benne. Reggeli előtt azzal szórakoztunk, hogy egyesével üldöztük a katonákat a földeken át, hogy aztán néhány golyóval a testükben ott maradjanak."[53] Az ölés névtelensége távol-

ságot teremt tettes és áldozat között, és megkönnyíti excesszív erőszaktettek elkövetését: az elkövetők hivatalnokok, akik íróasztaluk mögött ülve ezrek halálát rendelik el, és nem kell szembesülniük parancsaik következményeivel, rakétaállás-parancsnokok, akik számítógépeket, és nem fegyvereket kezelnek, pilóták, akik bombákat dobnak emberekre, de nem látják őket meghalni, páncéllövegek és hajóágyúk kezelői, akik úgy találják el céljukat, hogy nem kell a szemben állók szemébe nézniük.[54] „A technika glóriája kitűnően illik az erőszak glóriájához", írja Popitz. „És így a technikai perfekció illik az elkövető részvétlenségéhez." Minél nagyobb a modern fegyvertechnika teremtette távolság, annál könnyebb az erőszak dicsőítése és alkalmazása. „Az ember saját tettei és azok következményei közötti összefüggés láthatatlanabbá, beláthatatlanabbá válik. Tárgyilagos koncentrációra van szükség, az érzelmek csak zavarhatják az embert."[55] Bauman és vele együtt sokan mások úgy vélik, hogy a modernitást a pusztító erőszakot lehetővé tévő térként kell elképzelnünk. Ebben az erőszakban az egyértelműségre törekvés az elképzelhető megvalósíthatóvá tételének képességéhez kötődik. A polgárokat a fegyelem vaspántja szorítja. A modernitás voltaképpeni helyei bürokráciák, laktanyák, börtönök, iskolák, egyetemek és gyárak. A rend gyáraiban embereket idomítanak, vetnek alá és tesznek kezessé. Határozott cselekvésre készítik fel őket, és arra, hogy várakozásbiztonságot vigyenek az életükbe. A modern civilizáció az egész világegyetemet hatalmas laboratóriummá változtatta, „egyfajta játszótérré, az emberi akarat játszóterévé, és annak az eszmének a játszóterévé, amely szerint mindent megalkothatsz, és mindent újraalkothatsz", állította Bauman Harald

Welzerrel folytatott beszélgetésében. A holokauszt logikus vége volt e stratégiának, amely a világot más hellyé kívánta formálni. A holokauszt „a modernitás tiszta formája".[56] Norbert Elias számára az erőszak alapját az emberi szenvedélyek jelentették. Szerinte a fegyelem csak úgy lehet úrrá a féktelen indulatokon, ha az ember képes kontrollja alá hajtani szenvedélyét. Ám a modern kornak a legkevésbé sem sikerült kontrollja alá hajtania az erőszakot. Fegyelem, racionalitás és észszerűség nem zárja ki egymást. A függőség tokjában ott tenyészett az alázatosság és az engedelmesség szelleme, amely – lévén felelősség nélküli szellem – mindenre képes volt. A belátás és a rosszindulat, a bürokrácia és az erőszak nem áll ellentétben egymással.[57] Hogy a modernitás ideológiája miért ért véget, csak akkor tudtuk meg, amikor hübrisz volta leleplezõdött: az emberek látták, hová vezet, ha a megvalósíthatóság-mániának nem szabnak határt. A modernitás az egyenjogúság és a szabadság korszakaként ünnepli önmagát, valójában azonban az intolerancia és a pusztítás korszaka. A posztmodern korban viszont, Bauman szerint, vége minden intoleranciának. A posztmodern felfedezteti velünk, hogy az idegenség mindenütt jelen van, és hogy az egyértelműséget nem lehet, de nem is kívánatos megteremteni. Kultúránk önreflexív, és belenyugszik a különbözőségbe és a bizonytalanságba. „A posztmodern kor az a modern kor, amely megbékél tulajdon lehetetlenségével – és mindenáron eltökélten együtt él vele." Ez a kor már maga mögött tudja az összes negatív utópiát, fasizmust és kommunizmust. „A szabadság, egyenlőség, testvériség a modernitás csatakiáltása volt. A szabadság, különbözőség, tolerancia a posztmodern kor fegyverszüneti képlete. És ha a toleranciát

szolidaritássá változtatják, a fegyverszünet akár békévé is változtatható."[58] Szép álom, amelyet nap mint nap megcáfolnak, mert nem sokan vannak, akik a különbözőségek egymás mellett élését kívánatosnak tartják.

Megőrzés

Bauman modellje a modernitás karikatúrája. Az emlékezetnek csak a totális erőszak és a határok gátlástalan megszüntetésének koraként kell megőriznie, ami a modernitásban történt. A tetszőlegesség éppen úgy nem szavatolja a békét, ahogy az egyértelműség sem oka az erőszaknak. Az emberek, ha meg kell férniük egymással, mindenütt strukturálják az őket körülvevő világot. Kategóriákba illesztik, amit észlelnek belőle, és fogalmakba rendezik a világot. Rend nélkül az életünk véletlenszerűségek sora volna, nem volna mire támaszkodnunk, nem volna nyelvünk, hogy kifejezzük magunkat, utódainknak pedig nem lenne szellemi örökségük, amibe beleszülethetnének. Minden kultúra rá van utalva, hogy meghatározza, mi az, ami hozzátartozik, és mi az, ami nem, mivel az ember csak különbözőségében lehet önmaga. Ezért a rend nem a világgal szemben elkövetett erőszakaktus, hanem létünk egyik módusza. Ha ez másképp volna, nem tudnánk többé megkülönböztetni egymástól a rendet és az erőszakot. Még azt sem tudnánk közölni egymással, honnan jövünk és kik vagyunk.[59] A modernitás előtti ember világa nem kevésbé egyértelmű, mint az a szövevény, amelyben a modern individuum mozog. A modern ember azonban olyan helyekre is elmehet, amelyek választást hagynak neki, és ahol önmaga lehet. Ilyen válasz-

tásuk nincs azoknak az embereknek, akik életüket bizonytalan viszonyok között kénytelenek leélni, és nem spekulálhatnak azon, hogy mi lesz másnap, mert nem láthatják előre, hogy mi következik. A premodern kor rendje konzervatív és exkluzív, és ez annál inkább így van, minél bizonytalanabbak a viszonyok. Ez egy olyan társadalmi szerkezet, amely elviselhetővé teszi az ambivalenciát.[60] A modern jogrend viszont szavatolja a belső és külső szabadságot. „A jog legfőbb és leglényegesebb tartalma a szabadság", írta 1909-ben Bogdan Kisztyakovszkij orosz jogtudós. „Mindazonáltal ez külső, viszonylagos és a társadalmi közeg feltételezte szabadság. A belső, abszolút és szellemi szabadság csak úgy lehetséges, ha van külső szabadság. És ez utóbbi a legjobb iskola az előbbihez."[61] Kisztyakovszkij, aki az 1905-ös első forradalom idején saját bőrén tapasztalhatta meg, hová vezet az önkény és az erőszak, ha azt senki és semmi sem korlátozza, felismerte, hogy a jogrend nem a szolgasorba hajtás eszköze, hanem szabadságunk oltalmazója. 1940-ben, amikor Németország-szerte szellemi fogyatékos embereket gyilkoltak, Münster katolikus püspöke, Clemens August Graf von Galen prédikációiban a nyilvánossághoz fordulva a keresztény erkölcs és a jogrend megsértéséről beszélt. A nemzetiszocialisták nemcsak a kereszténység tanait vették semmibe, hanem a törvényeket is, amelyek a gyilkosságot büntetni rendelték. A püspöknek nem voltak kétségei: tilos ártatlan embereket megölni, az eutanázia az ördög műve, a nemzetiszocialisták ideológiája pedig „szörnyűséges tan, amely ártatlan emberek meggyilkolását akarja igazolni".[62] A törvénytelenség és az önkény az igazságügy berkeiben is ellenállást váltott ki. Az elmebetegek meggyilkolása felháborította a grazi főállamügyészt is, aki 1940 novemberében Gürtner igazságügy-miniszterhez

intézett beadványában „az igazságügy becsületének helyreállításáért" folyamodott. Az elmegyógyintézetekben történtekről értesülve a stuttgarti főügyészség is levélben fordult az igazságügy-miniszterhez. Az ügyészek azt kérdezték, indítsanak-e a gyilkossági ügyben nyomozást ismeretlen tettes ellen, és hogy a vizsgálattal megbízhatják-e a Geheime Staatspolizeit, a Gestapót. Nem tudták, hogy a gyilkosságot személyesen Hitler rendelte el, a hatályos törvényt sértő utasítás jogszerűtlensége felől azonban szemernyi kétségük sem volt. Ezért azt tették, amit ilyen esetekben a törvények előírnak: megkérték elöljárójukat, hogy indítson nyomozást. Némely állami hivatalnokok még 1940-ben is a törvények és a törvényes eljárások védelmezőinek tekintették magukat, és amikor túltették magukat a hatályos jogon, abban a tudatban tették, hogy tiltott dolgot művelnek.[63] A bürokrácia szelleme rest, eljárásai kiszámíthatók, művelői pedig rutinosak. Annak, aki gyilkossá akarja tenni őket, azt kell elérnie náluk, hogy feledjék el kötelességüket. Mert a terror, a pusztítás, a razzia és a pogrom az önkény és a kiszámíthatatlanság elvén nyugszik, vagyis éppen az ellenkezője annak, amit a bürokraták tesznek. Hitler megértette, hogy a jog és a rend felett csak úgy győzhet, ha a közigazgatás mindennapjaiban az önkény és a terror mondja ki az utolsó szót. Ezért gyilkosságra soha többé nem adott ki írásos parancsot, hanem csak szóban jelezte elképzeléseit a megsemmisítés programjáról. A porosz bürokrácia nem a nemzetiszocialista uralmat modellezte. Hitler és a radikális nemzetiszocialisták semmitől sem óvakodtak jobban, mint hogy projektumukat a porosz hivatalnoki tradícióba próbálják integrálni. Elképzeléseik szöges ellentétben álltak mindazzal, amit a rend konzervatív őrzői akartak. A nácik szeme előtt nem a stabilitás

és a rutin lebegett, hanem a változás és a forradalom. A németek azért választották meg Hitlert, mert azt várták, hogy ő majd rendet teremt, Hitler azonban tartott a letargiától és az apátiától. A háború pedig lehetővé tette számára, hogy megtegye, amit a nemzetiszocialista projektum magvának tartott, és vele az élen alárendelt funkcionáriusok ezrei tehették túl magukat mindennemű fontolgatás és habozás nélkül a jogon és a törvényeken.[64] Sem a megsemmisítőtáborok parancsnokai, sem a sok millió gyilkosság elkövetésével megbízott Einsatzgruppék vezetői nem voltak hivatalnokok. Lojalitásuk nem a törvényeknek és az eljárások ügyrendjének szólt, hanem azoknak a személyeknek, akik azt várták el tőlük, hogy saját kezdeményezésre öljenek. Auschwitz és Kolima a határtalan önkény és erőszak helye volt, amit már a kortársak is sötét pokolnak, és nem valamiféle bürokrata álom beteljesülésének tartottak. Tény, hogy a modern korban az embereket osztályozzák, nyilvántartják és ellenőrzik, valamint hogy mindenki láthatatlan hatalmaknak és struktúráknak van kiszolgáltatva, amelyekre az érintetteknek semmiféle ráhatásuk nincs, és tény, hogy modern intézményekben idomítják és fegyelmezik őket. Ám nem szabad összekeverni a megsemmisítő erőszak feltételeit az okaival. Magyarázatot csak arra kapunk, hogy mi volt lehetséges, arra azonban nem, hogy ami megtörtént, miért történt meg.[65] Valóban el kell hinnünk, hogy a bürokráciák erkölcsi süketséget eredményeznek? Mindannak alapján, amit a pusztítás gyakorlatáról tudunk, nem a bürokraták, hanem a hóhérok váltak erkölcsileg immunissá az erőszakkal szemben. A modern bürokrácia névtelenségében senki sem visel felelősséget, mivel az eljárások olyan módon láncolják össze az embereket, hogy aminek meg kell történnie, magától megtörténik.

Ám a hűvös rutin, minden spontaneitás ellensége, a terroristáknak és pszichopatáknak is határokat szab. Hitler megvetette a jogot és az igazságszolgáltatást, és e megvetésre jó oka volt. Mert ahol az ügymenet és a törvények döntik el a lehetőségeket, ott terrornak nincs helye.[66] Az erőszak pedig, ha egyszer kitört, kikezdi a bürokrácia rendjét. A terror hirtelen jön, káoszt teremt, önkényes, és sért mindent, ami a bürokratáknak fontos. Sem az Einsatzgruppék, sem az NKVD pribékjei nem tekintették magukat a jog és a rend építőinek. A táborok felügyelői pedig nem azért ütötték-verték és gyilkolták az embereket, mert ezt kellett tenniük, és mert nem volt választásuk, hanem azért, mert megtehették. Az Einsatzkommandók és a táborok nem a bürokratikus kultúra létesítményei voltak, a felügyelők saját kezdeményezésből és önkényesen cselekedtek.[67] A bürokratikus eljárások korlátozzák az egyes ember lehetőségeit. A táborok rabjai viszont ki voltak szolgáltatva kínzóik, sanyargatóik abszolút hatalmának. Bármelyik felügyelő kedvére megölhette vagy éppen életben hagyhatta bármelyik rabot. „Márpedig aki a lágerbe belépett, azt nyomban akkora meglepetés fogadta, amely felért egy ökölcsapással", emlékezett vissza Primo Levi. „A táborokban nem volt helye az értelemnek, és nem létezett szolidaritás. Olyan világban találta magát, amely iszonyúnak csakugyan iszonyú volt, de egyben megfejthetetlen is: nem felelt meg semmilyen ismert modellnek, az ellenség nemcsak odakünn volt, hanem idebenn is, a „mi" körvonalai elmosódtak, s a szemben álló felek száma nem kettő volt, nem egy határvonal rajzolódott ki közöttük, hanem sok, talán számtalan, ráadásul a legnagyobb kuszaságban, az is lehet, hogy mindenki és mindenki között húzódott egy-egy. Az ember abban a hiszemben lépett be a tábor kapuján, hogy legalább sorstársainak szolidaritására számíthat, de a reménybeli szövetségesek kivételes esetektől eltekintve nem voltak sehol; a tábor lakossága ezernyi zárt monászból állt, s ezek titkos, kétségbeesett és szüntelen háborút viseltek egymás ellen."[68] Nem számíthattak másra, mint a halálra, és csak a pillanatnak éltek, mert nem tudták, megérik-e a másnapot. Hiába csömörlöttek meg a tettesek, nem tudták abbahagyni a gyilkolást, miután minden hidat felégettek maguk mögött. Ilyen módon tettesek és áldozatok értelmetlen játékba bonyolódtak a halállal. A minden határt átlépő erőszak mindent megváltoztat. Lerombolja a bizalmat és a kiszámíthatóságot. Az erőszak minden rend ellensége. A háborúban is bármikor bármi megtörténhet. Az állami hadviselés tervezést követel meg, stratégiát és adminisztratív ügyességet, ám mindenképpen több előkészületet igényel, mint a zsoldosok és lovagok által indított hadjáratok. A háború logisztikája azonban valami más, mint a harc. A harc nem terv alapján folyik. A harc visszaveti a harcosokat tulajdon testükre, akarat nélküli, csak és kizárólag a harc logikájának alávetett lényekké teszi őket. És ez egyaránt igaz a modern és a premodern kor háborúira.[69] Csak éppen nem tudjuk, hogy ez így van, mert parádékat, menetoszlopokat és laktanyákat látunk magunk előtt, de nem látjuk a vért, a cafatokra szaggatott testeket, azok vérét és testét, akik arra ítéltettek, hogy a háborúban veszítsék életüket. Nem a bürokrácia és nem is annak egyértelműségre törekvése idézte elő a tömeggyilkosságot, és nem a modern hadsereg idézte elő a pusztító háborút. A feltételek nem azonosak az okokkal, mert különben mi okozta, hogy ami elképzelhető volt, Németországban, és nem Franciaországban vált megvalósíthatóvá? Miért, hogy az Egyesült Államokban az egykori rabszolgákat diszkriminálták és sa-

nyargatták ugyan, de nem gyilkolták le őket módszeresen? És vajon miért van az, hogy az állammá válás éppen a Szovjetunióban, és nem Törökországban vezetett szervezett tömeggyilkossághoz? Azért, mert ahhoz, hogy az ember elérje, amit kitűzött maga elé, lehet, de nem kell okvetlenül ölni. Az eszmék és a tettek között nincs oksági összefüggés, és nincs kötelező összefüggés a fajelméletek, a modern intézmények és az erőszak-excesszusok között. Hogy elképzelések valóra válnak-e, csak a helyzetektől és a lehetőségektől függ, nem pedig az ideológiáktól és azok kényszerítő eszközeitől.[70]

Erőszak az államtól távoli terekben

A modernitásban változtak a pusztítás lehetőségei, de nem változtak az emberi szenvedélyek. A modern kor és a modern kori technikai lehetőségek még a szervezett tömeggyilkosság számára sem jelentettek szükséges előfeltételt. Az antikvitás idején a rómaiak egész népeket vetettek rabszolgasorba vagy hurcoltak el, hadifoglyokat gyilkoltak és nőket erőszakoltak meg módszeresen. Julius Caesar háborúi megsemmisítő háborúk voltak, amelyek után nem maradt más, csak felperzselt föld, a középkor keresztes vitézei fosztogattak, kínoztak és erőszakoskodtak, mivel csak szélsőséges erőszakkal lehetett leigázni ellenségeiket.[71] A pusztító erőszakot nem a rend és az egyértelműség, hanem a bizonytalanság és a gyengeség okozta. Erőszak nélkül csak az érvényesítheti hatalmát, aki biztosan tudhatja, hogy az történik majd, amit ő vár. A vesztesek létalapját el kellett pusztítani, az ellenállás minden lehetőségét meg kellett szüntetni. A hadviselés hatékonyságának növelése

érdekében mindig is egész városokat töröltek el a föld színéről, embereket gyilkoltak meg vagy terrorizáltak. A dühödt rombolás korántsem a modernitás kiváltsága.[72] A római hadvezérek és a középkori fejedelmek kegyetlensége semmivel sem volt kevésbé számító, mint a második világháború német Einsatzgruppéinak vagy a 20. századi latin-amerikai polgárháborúk halálbrigádjainak erőszakos túlkapásai. Kegyetlenségre nemcsak az erőszak kiváltotta kéjérzés csábíthat, hanem a józan számítás is: azok józan számítása, akik nem lehetnek biztosak a hatalmukban. Agyonvert emberek tetemeivel, felperzselt földekkel, megcsonkított testekkel üzennek azoknak, akik a szervezett ellenállás lehetőségeit mérlegelik. Nézzétek csak meg, mi történik veletek, ha nem engedelmeskedtek! Ezért a kegyetlenség a hatalom eszköze. „Minél kevesebb eszközével rendelkezik a hatalomnak ő maga, annál vonzóbbnak találja a hódító az erőszak sokoldalú ökonómiáját",[73] mondja Trutz von Trotha. Ha azonban a katonák, zsarnokok és királyok kezében a hatalom egyetlen rendelkezésre álló, az engedelmesség kikényszerítésére alkalmas eszköze az erőszak, akkor ezzel az eszközzel szükségképpen élnek is. Sztálin Szovjetuniójában, Kínában és Kambodzsában a 20. században emberek millióit gyilkolták meg, és ezt nem azért tették, mert az államapparátus olyan erős, hanem éppen ellenkezőleg: mert olyan gyenge volt. Sztálin és Mao tudták, hogy hatalmi intézményeik primitívsége szűk határokat szab nekik, és hogy a vidék fölött nincs hatalmuk. Megtehették, hogy félelmet és rettegést keltsenek és hogy a funkcionáriusokat arra kényszerítsék, hogy az ő hatalmuk dicséretét zengjék, engedelmességet azonban csak esetenként várhattak el. A terror a gyenge állam kifejeződése, a kegyetlenség pedig a hatalom egyik eszköze.

A megbélyegzett ember a hatalom pusztítóerejének élő szimbóluma, és ezért az emberek ott is engedelmeskednek, ahol a modern állam semmit sem mutat magából.[74] A hatalom csak akkor van jelen mindenütt, ha hasonló helyzetekben hasonló viselkedésmódokat lehet érvényesíteni anélkül, hogy az erőszak eszközéhez kellene nyúlni.[75] Ilyen hatalom azonban sem a sztálini Szovjetunióban, sem Kínában, sem Kambodzsában nem létezett. Ezekben az országokban a hatalom leghathatósabb fegyvere az alattvalók félelme volt. Ezért engedhettek a despoták szabad folyást gyilkos kedvüknek. Az erőszak terében minden lehetséges volt, mivel az erőszak a hatalom érvényesítésének ismert és bevett eszközének számított, és a túlkapások elleni védekezésnek nem léteztek intézményei. Ilyen körülmények között a nagyravágyó erőszak-elkövetők előtt korábban nem is sejtett lehetőségek nyíltak. Kedvükre gyilkolhattak, és tehették ezt anélkül, hogy törvényeket szegtek volna meg, vagy eljárásokat helyeztek volna hatályon kívül. Sztálin, Mao, Pol Pot, Idi Amin és Szaddám Huszein zsarnokok voltak, akiknek sem a hivatalnokokra, sem a polgárokra, sem pedig a jogra és a rendre nem kellett tekintettel lenniük. Megtehettek bármit, amit csak akartak, és azonnal elérték, amit elhatároztak. Embereik minden parancsot végrehajtottak, mivel őket magukat is befogták abba a rendszerbe, amely a félelemkeltés eszközével kontrollált mindenkit. Nem meggyőződésből és nem is bürokratikus rutinból, hanem félelemből tették, amit megköveteltek tőlük.[76]

Kambodzsában a vörös khmerek a hagyományos becsületfogalom alkalmazásával tettek békés embereket gyilkosokká. Egy vertikálisan szervezett társadalmi rendben eleve nem létezhetett engedetlenség. Aki szembeszegült a paranccsal, és nem volt hajlandó végrehajtani azt a gyilkosságot, amelyet a vörös khmerek beavatás gyanánt minden paraszttól megköveteltek, gyávának minősült. Az illető elvesztette arcát. Az összes férfi állandó félelemben élt, nehogy elöljárója csalódjon benne. Még a gyilkosságot is inkább vállalták, mint hogy kizárják őket a tiszteletre méltó emberek közösségéből. Kambodzsában nem létezett sem kertészállam, sem bürokrácia. Még csak állami erőszak-monopólium sem volt. És a vörös khmerek pribékjei rövid idő alatt mégis több mint kétmillió embert megöltek.[77] Melyik kertészállam lett volna képes erre? A gyengeség erővé változhat, ha megteszik azt, amiről a diktátorok álmodnak. Hitler nem tehette meg, ami Sztálin, Mao és Pol Pot számára magától értetődött. A zsidók elpusztítása Hitler szempontjából „geográfiai lapsus", mivel a gyilkosságokat nem a gyarmatokon vagy a sivatagokban hajtották végre. Auschwitz csak azért történt, állította Heiner Müller drámaíró, mert Németországnak nem álltak rendelkezésére gyarmati kísérleti telepek. Hitler „Cortés volt Sztálingrád előtt", aztékjai pedig a zsidók voltak.[78] Megsemmisítési programját csak akkor vitte tökélyre, amikor a bürokrácia, az egyház, a jog és a rend ellenében már nem kellett érvényesítenie akaratát. A Szovjetunió elleni háború kezdetekor a nemzetiszocialisták minden hidat felégettek maguk mögött. Európa keleti részének erőszaktereit halálövezetekké változtatták, amelyekben fölhatalmazták magukat, hogy bármit megtegyenek, ami Németországban elképzelhetetlen lett volna. A tettesek túl azon, hogy idegen területeken ténykedtek, a polgári társadalom mindennemű jogi és erkölcsi megkötésétől önállósodtak. Ha Himmler és Heydrich tiszta lelkiismerettel követte volna el tetteit, nem kellett volna a tömeggyilkosságokat Kelet-Európába exportálnia. Mindenki

szeme láttára végrehajthatta volna azokat. Senki sem értette jobban náluk, hogy milliók meggyilkolása a polgári társadalom minden erkölcsi konvencióját sérti. Himmler 1941 augusztusában megtekintett egy kivégzést, amelyet az Einsatzgruppe B katonái Minszkben hajtottak végre. Erich von dem Bach-Zelewski SS-Obergruppenführer beszámolója szerint az SS-birodalmi vezető nagyon ideges volt, minden egyes sortűz után zavartan a földet nézte. Az akció után pedig felindultan viselkedett, és arról beszélt, mennyire „viszolyog" az öléstől. Csakis a kötelességteljesítés és a történelmi küldetés tudata miatt kell megkövetelnie embereitől az elkerülhetetlent.[79] Himmler tudta, mi történne, ha a németek elveszítenék a háborút. Hitler akaratának végrehajtói számára mindazok után, amit elkövettek, nem maradt más, csak a győzelem, vagy a pusztulás. „El fogunk bánni velük, különösen azért is, mert el kell bánnunk velük", jegyezte fel naplójába 1941. augusztus 1-jén Goebbels a bolsevikok elleni küzdelemről.[80] A tömeggyilkosságok egymáshoz láncolták a végrehajtókat, és elzárták előlük a civilizációba visszavezető utat. A sobibori koncentrációs tábor egyik őre így próbálta magyarázni tetteit: „A sobibori tábor személyzetének egyetlen tagját sem tudnám kizárni a megsemmisítési műveletekben való részvételből. »Vértestvériségben« éltünk, egy idegen országban."[81] Ott megtehették, amit otthon a maguk számára is tilalmasnak éreztek volna, de a táborban nem figyelte őket senki, és nem is büntette azért, amit tettek. Visszaemlékezéseiben Primo Levi arról ír, hogy a foglyok tudták, auschwitzi elszigeteltségükben nem számíthatnak olyanok segítségére, akikből még nem veszett ki az emberiesség. Nem volt sajtó, amely beszámolt volna a rémtettekről, és nem voltak papok, akik közbenjártak volna a boldogtalan sorsú emberekért. Auschwitz volt az *„anus mundi"*, amelyről azok, akik kívül voltak rajta, semmit sem tudtak, az emberek nem tudták, valójában mi történik ott.[82] Az erőszak terében minden elképzelhető volt, bármit meg lehetett tenni. Ha megnyílnak a zsilipek, ha kioldják a biztosítékok reteszeit, emberekből gyilkosok válhatnak, még az olyanokból is, akik normális körülmények között sohasem ölnének. Hitvallások és ideológiai indítékok már nem számítanak. „A mi rendszerünket, a mi államunkat egyáltalán nem érdekelték a szolgái gondolatai. Mindegy volt számára, hogy valaki azért öli a zsidókat, mert gyűlöli őket, vagy azért, mert feljebb akar jutni a ranglétrán, vagy – bizonyos határok között – azért, mert élvezetét leli benne", mondja Jonathan Littell regényfigurája, Max Aue SS-tiszt.[83]

Az erőszak és helyzetei

Bauman modernitása az eszmék és koncepciók birodalma, és nem a véres erőszak helye. Csak az történik benne, amit az értelmiségiek előszeretettel elképzelnek. Az eszmék tettekké válnak, és ha a tettek elkövetői birtokában vannak a kivitelezéshez szükséges eszközöknek, meg is teszik, amit elterveztek. A tudomány azonban nem cselekszik, a fegyverek pedig csak akkor beszélnek, amikor a használatukhoz szükséges terek megnyílnak. Aki öl, annak gátlásokat kell legyőznie, hatályon kívül kell helyeznie az emberölés tabuját, és meg kell tanulnia, miként teheti ki magát úgy az erőszaknak, hogy az ne károsítsa a lelkét. A katonáknak és rendőröknek tudniuk kell az ölés mesterségét, számításba kell venniük, hogy az áldozatok és az ellenfelek védekeznek, és azt is tudják, hogy alulmaradhatnak

és felelősségre vonhatják őket. A katonai fegyelem parancsláncolatainak, hierarchiáinak és a katonai engedelmesség kultúrájának fogságában élnek: ezek írják elő nekik, mit várnak el tőlük, és ezek korlátozzák cselekvési lehetőségeiket.[84] Tettestársak csak akkor szállnak be a gyilkolásbizniszbe, ha tetteik összhangba hozhatók az uralkodó erkölcsi elképzelésekkel, ha elfogadják, amit tesznek, és ha nem kell megtorlástól vagy ellenállástól tartaniuk. Némelyek azért lesznek tettesekké, mert nem akarnak áldozattá válni, és úgy ölnek, hogy közben nem foglalkoztatja őket, kik az áldozataik, és miért kell őket eltenni az útból. Pol Pot túszul ejtette végrehajtói családját, így kényszerítve őket lojalitásra. Sztálin megölette engedetlen hóhérait, és kijátszotta egymás ellen a gyilkosokat. „Ha elmenekültem vagy fellázadtam volna", emlékezett vissza Pol Pot állambiztonsági főnöke, Kaing Guek Eav, „senkin sem segített volna".[85] Ahol önkényesen erőszakot alkalmaznak, az elkövetők élet és halál uraivá válnak. Megmámorosodnak. Érzik áldozataik tehetetlenségét, és élvezik, hogy emberek ezreinek élete fölött rendelkeznek. Az erőszak ragadós, olyanokat is megkísért, akikre amúgy senki sem hallgat. Csakis gyilkosként, végrehajtóként élvezhetnek abszolút hatalmat. A tetteseket nem a távolság és a racionalizálás, hanem a megszokás és az eltompulás segíti hozzá gátlásaik legyőzéséhez. A nemzetiszocialista megsemmisítőtáborokban és az NKVD tarkólövésre berendezett létesítményeiben a gyilkosság „iparos" tevékenységnek számított. A tettesek áldozataik arcába néztek, szemtől szemben gyilkoltak, és semmi sem tántorította el őket véres mesterségük végzésétől.[86] Nem volt ez másképp Ruandában sem, ahol 1994-ben alig néhány hét leforgása alatt százezrek estek áldozatául pogromoknak és vérfürdőknek. Ott is kicsi volt

a távolság, az áldozatok némelyike személyesen ismerte gyilkosát.[87]

Az emberek, ha környezetük az erőszak terévé válik, ahol az életet az erősebb joga strukturálja, megszokják, hogy megsebeznek vagy megölnek másokat. Aki sokáig együtt él az erőszakkal, és csak élet és halál között választhat, elfelejti egykori önmagát. Az emberölés olyan könnyűvé válik számára, mint az, hogy vizet iszik, emlékezik vissza a valamikori Sierra Leone-i gyerekkatona, Ishmael Beah. „Az egységem volt a családom, a fegyverem gondoskodott rólam és védett meg, elhivatásom pedig az volt, öljek, vagy engem öljenek meg."[88] Az eldurvult katona már nem alkalmas rá, hogy békében éljen. Eltetvesedtek és „lelkileg is lezüllöttek", írja Willy Peter Reese, aki a Wehrmacht katonájaként a keleti fronton harcolt. Otthon, frontszabadságon nem sokáig bírták, visszavágytak a háborúba, ami voltaképpeni valóságukká vált. Bármilyen bűnt elkövethettek, igazolásképpen elég volt csak annyit mondaniuk, hogy katonák. Ennek a valóságnak nincs köze a modern korhoz. A 17. század zsoldosai is hozzászoktak az erőszakhoz. Második természetükké vált. Csak a csatatéren, és csak a küzdelemben érezhették magukat eleven embernek, olyannak, aki ura önmagának. Mindenki tudja, hogy olyan szabályokat sért meg, amelyeket békében nem volna szabad megsérteni, de az erőszakot normalitásként érzékeli.[89] „Az embereknek nem volt szükségük az ipari forradalomra ahhoz, hogy megváltó terveket eszeljenek ki, és nem kellettek gépek sem hozzá, hogy olyan társadalmi berendezkedéseket találjanak föl, amelyekben kikristályosodik a kényszer és a terror."[90] Vajon Rudolf Höss, vagy Sztálin hóhéra, Nyikolaj Jezsov a modern kertészállam és a hozzá tartozó bürokratikus szellem reprezentánsa volt?

Kötve hisszük. Esetükben másról van szó: ezek az emberek a gyilkolást választották mesterségüknek, a gyilkosságüzletben utaztak, és űzték mesterségüket, a halált, mert tetteik büntetlenek maradtak. Ernst Jünger 1941 decemberében Párizsban találkozott Louis-Ferdinand Céline francia nácibarát íróval. Céline kifogásolta a Wehrmacht visszafogottságát. Miért teketóriáznak annyit a zsidókkal, miért nem végeznek velük rövid úton? Jünger azonnal rájött, hogy Céline az embereknek abba a kategóriájába tartozik, amely bármire képes. „Az ilyen emberek csak egy dallamot hallanak, azt viszont szerfelett hangosan. Olyanok, mint a vasból készített gépek, amelyek csak mennek a maguk útján, míg össze nem törik őket. Egészen különös, amikor az ilyen szellemek a tudományról, például a biológiáról beszélnek. Úgy bánnak vele, mint a kőkorszaki emberek; kezükben abból is eszköz lesz, amellyel meg lehet ölni más embereket."[91] A háború és a diktatúra megnyitotta előttük a lehetőséget, hogy az legyen belőlük, ami békében sosem lett volna.

A modern kertészállam és bürokráciája megakadályozza a szélsőséges erőszak terjedését. A jogok és kötelességek pontos meghatározása, a lakosság regisztrálása és kategorizálása nemcsak azt dönti el, ki maradjon ki a rendből, hanem egyszersmind kiszámítható eljárásokat és bizalmat is eredményez. Ki-ki tudja, milyen magatartás vezet sikerre, és milyen nem. Ezt a rendbiztonságot senki sem teszi könnyelműen kockára, ha nem látni előre, hogy mi lép majd a helyére. A jogállam a modern kor nagy teljesítménye. A tömeggyilkosság pedig a cáfolata, amely ott ünnepli legnagyobb diadalait, ahol a modern vívmányokból már semmi sem mutatkozik. Senki sem vitatja, hogy a modernitás a radikális technikai és társadalmi változások kora volt, amelyben a pusztítás eszközei megsokszorozódtak. Az ember erkölcsi alapértékeit azonban mindez nem befolyásolta. Ahogy változnak az idők, sok minden megváltozik, de korántsem minden.[92] A lényeg mindig csak az, hogy az ember mit képes megtenni, és mi az, amit meg szabad tennie. És ha alkalom nyílik rá, hogy megtegye, amit meg tud tenni, és meg szabad tennie, akkor minden lehetséges. Vannak terek, amelyekben az erőszak elkerülhetetlen. A siralomházban, az ökölvívóringben és a csatamezőn helyénvaló, még ha nem is minden formájában megengedett az erőszak. Az embernek önmagában nincsenek gátlásai, amelyek tiltanák, hogy megöljön másokat. Gátlásaik csak azt tiltják, hogy azt „ne az erre kijelölt helyen tegyék meg". Annyit kell csupán tudatosítani bennük, hogy a helyénvaló, vagy a megengedett erőszak övezetében tartózkodnak, és máris készek rá, hogy túltegyék magukat a béke konvencióin.[93] Az emberek valójában egyáltalán nem süllyedtek olyan mélyre, mivel korántsem emelkedtek olyan magasra, mint ahogy azt feltételezték róluk, írta Sigmund Freud a 20. század borzalmai kapcsán.[94]

4

Láthatatlanság: strukturális erőszak-elkövetők

Az erőszak fájdalmas. Ahol senki sem érez fájdalmat és félelmet, ott erőszak sincs. Azok az emberek, akik represszív viszonyok között élnek, fájdalmat éreznek, bár sebeiket senki sem látja. Beletörődnek sorsukba, engedelmeskednek, és nem tudják, kit tegyenek felelőssé szenvedéseikért és hogyan védekezhetnének. Aki nem veszi észre a nyomokat, amelyeket az erőszak az emberek lelkében hagy, minderről semmit sem fog megtudni. Vajon szüksége van-e az áldozatnak elkövetőre, hogy erőszakként élje át fájdalmát? Létezik-e erőszak elkövető nélkül, arc, hang és szag nélkül, tátongó sebek nélkül?

Struktúrák

Immár negyven éve, hogy Johan Galtung norvég magatartáskutató válaszokat keresett e kérdésekre. 1975-ben „Strukturelle Gewalt" (Strukturális erőszak) címmel jelent meg németül a hatvanas években és a hetvenes évek elején írott tanulmányainak és cikkeinek gyűjteménye. Galtung a korszak életérzését foglalta írásba. Azt fejezte ki, ami után milliók vágyakoztak: hogy örökre véget vessenek az erőszaknak, az éhezésnek és a nyomornak, és hogy örökre béke legyen a világban. Az elnyomást csak az változtathatja meg és győzheti le, hitték Galtung

és követői, aki rájön, hogy milyen okokra vezethetők vissza ezek, az embereket fogságukban tartó viszonyok. A békekutatók szellemi kozmoszában csak azért létezett testi erőszak, mert azoknak, akik ki akartak szabadulni a függőség rabságából, a verekedésen és a lövöldözésen kívül nem volt más lehetőségük. Szerintük senki semmit nem nyer azzal, ha az emberek abbahagyják a háborúskodást és békét kötnek egymással. Mert a békétlenség voltaképpeni okozói az erőszakot előidéző viszonyok. Ezeket kell tehát kiküszöbölni, mert egyenlőség, szabadság és jólét nélkül béke sem létezhet. A strukturális erőszak legyőzése tehát minden erőszak végének a kezdetét jelenthetné. A lehető legátfogóbban meg kell határozni, hogy mi az erőszak, javasolja Galtung. „Erőszakról akkor beszélhetünk, amikor az embereket olyan módon befolyásolják, hogy aktuális szomatikus és szellemi állapotuk szerényebb potenciális állapotuknál."[1] Az erőszak „a potenciális és az aktuális közötti különbség, a különbség aközött, ami lehetne és ami van". De vajon mit értsünk ezen? Galtung szereplők nélküli erőszakról beszél, ami akkor keletkezik, amikor mélyítik a szakadékot aközött, ami valóságosan létezik és aminek lennie kellene, amikor a világ nincs olyan állapotban, amilyenben lehetne. Azzal tehát, ha csak a testi erőszak tűnne el belőle, nem nyerne senki, mert attól még minden represszív és „elfogadhatatlan társadalmi rend" fennmaradna. Semmi sem olyan, amilyen lehetne. A megélt élet és a lehetőségek között mindig űr tátong. Az embernek tehát az élet nyújtotta minden lehetőséget ki kell merítenie, hogy csökkentse a szenvedést. De vajon a *van* és *kell* közötti különbség miért jelent egyszersmind hatalmi viszonyt is? E kérdésre Galtung egyértelmű választ ad: abban, hogy valaki a 18. században meghalt tuberkulózisban, a kortársak

a hatalmi viszonyokból fakadó erőszaknak nyomát sem látták, mivel az illető halálát akkoriban még nem lehetett volna megakadályozni. Abban viszont, ha valaki ma hal meg úgy, hogy meg lehetne gyógyítani, mindenki felismeri az erőszakot. A földrengést ma senki sem tudja megakadályozni, de ha a földrengés-megelőzés egy napon történetesen lehetségessé válna, és ennek ellenére emberek lelnék a halálukat összeomló házaik romja alatt, senki sem mutogathatna már a sorsra vagy a véletlenre. És így van ez akkor is, amikor egy társadalom „felső rétegének várható életkilátása kétszerese az alsóénak". Ahol emberek szenvednek, mert akik jómódban élnek, megtagadják tőlük segítségüket, ott erőszakot követnek el. A mai világban minden eszköz megvan az ember életkörülményeinek javítására, és arra, hogy az emberek ne éhezzenek, és mégis vannak szenvedők és éhezők. Ezen eszközök használatának elmulasztását erőszakként kell értelmezni.[2] De hogy kell elképzelnünk azt az erőszakot, amely nem ismer elkövetőt? Galtung a rendszert jellemző erőszakról beszél. Emberek jutalmazásáról, manipulálásáról és fogyasztás útján történő korrumpálásáról. Az érintettek viszonzásul lemondanak azokról a mozgásterekről, amelyek rendelkezésükre állnának, ha nem volnának megvesztegethetők. Az emberek csak láthatatlan struktúrák és társadalmi konvenciók rabságában teszik meg, amit a „szabadság" feltételei között nem tennének. Az ember jót akar tenni, de akadályoztatva van annak véghezvitelében, amit megtehetne, ha nem volna saját körülményei áldozata. „Az igaztalanság egyértelműen azonos az erőszakkal." Bár ez az erőszak azonosítható áldozatokat követel, de nem szándékok eredményezik és nem azonosítható tettesek követik el. Láthatatlan manipulációként „épül bele a rendszerbe; egyenlőtlen hatalmi viszonyokban, és ezek következtében egyenlőtlen életesélyekben nyilvánul meg".[3] A források, a képzéshez és az orvosi ellátáshoz való hozzáférés a modern világban mindenhol igazságtalanul oszlanak el, és mindenütt kevesek döntik el, hogy ezekből ki részesülhet. Nem kell ahhoz sem a tetteseket, sem az áldozatokat azonosítanunk, hogy tudjuk, az esélyek igazságtalan elosztása éhínséghez és nyomorhoz vezet. Az erőszak nem egy emberi dráma valamely felvonása, hanem olyan erő, amelyet struktúrák idéznek elő. „Ha tehát egy férj veri a feleségét, az a személyes erőszak világos esete; ott azonban, ahol egymillió férj egymillió feleséget tart tudatlanságban, strukturális erőszakról beszélünk."[4] Ennek a „társadalmi igazságtalanság" az oka. A láthatatlan erőszak is fájdalmat okoz. Galtung ezt „látens erőszaknak" nevezi. A látens erőszak a látható és érezhető „manifeszt erőszakkal" ellentétben nem hagy nyomot az ember testén. Elszenvedői mégis szenvedésként érzékelik. Higgyük el, hogy struktúrák látens erőszakot idéznek elő? Galtung nyilvánvalóan nem kételkedett ebben. Csak egy olyan forradalmi, egalitárius társadalomszerkezetet kell elképzelnünk, amely még nem szilárdult meg és nem elég védett hozzá, hogy ne váljon visszaváltoztatható hierarchikus renddé. Az új rend már megszületett, jelen van, de a régit még nem győzték le. E régi, meghaladott rend szimbólumai még láthatók, szelleme még érezhető. A hatalom új birtokosai még a régi rend visszatérésével fenyegethetnek, és a struktúrákat a maguk hatalmi előnye érdekében használhatják ki. „Ha nem viselkedsz rendesen, ismét bevezetjük az összes csúnya struktúrát, amiben korábban éltünk."[5] A fejekbe és szívekbe beleég a meghaladott struktúrák visszatérésétől való félelem. Ez az, ami olyan mértékű feszültségben tartja a társadalmakat, hogy a struktúrák

látens erőszakká változnak tőle. A strukturális erőszak láthatatlan, mert nem okoz testi sérülést, és nincs elkövető. A strukturális erőszak „zajtalan", és mozdulatlan, mint az állóvíz, írja Galtung. Statikus társadalmakban a személyek által elkövetett erőszakot a mindennapos rutin megtöréseként élik át, a strukturális erőszakot viszont egyáltalán észre sem veszik, természettől adottnak tekintik, olyannak, mint a bennünket körülvevő levegőt. Európa dinamikus társadalmaiban viszont a béke, a rend megzavarásának érzik a strukturális erőszakot, mivel az „gátolja a víz szabad folyását, örvényeket és felfordulást idéz elő".[6] Ahol nem változik semmi, ott az erőszak a rendszer részévé válik, az erőszak stabilizálja a rendet és rejtve, a háttérben működik. Hogy a struktúrák erőszakot okoznak, csak azokban a dinamikus társadalmakban tűnik fel egyáltalán, amelyekben a változásokat nem válságként érzékelik, hanem esélynek tekintik. Az emberek változásokat akarnak, de a struktúrák megakadályozzák, hogy amit akarnak, sikerüljön is. A hatalom megszerzésének esélyei minden modern társadalomban egyenlőtlenül oszlanak el. Van, akinek több hatalma van, mint másoknak. Az egyenlőtlenség azonban strukturális erőszakot szül, állítja Galtung, amelynek csapdáiból az alárendelt helyzetű emberek nem tudnak kiszabadulni. Általában észre sem veszik, hogy bajaikat maguk a struktúrák okozzák, mert eszükbe sem jut megkérdőjelezni a hierarchiákat és a hatalmi viszonyokat, maguktól értetődőknek tekintik ezeket. Azok az éhező, beteg és szegény emberek, akiken amúgy lehetne segíteni, olyan erőszakot szenvednek el, amelynek nem ismerik az eredetét és nem látják át a mechanizmusát, és amely ezzel együtt fizikai és lelki fájdalmakat okoz. Látják, hogy mások jobban élnek náluk, és tudják, hogy ők soha nem lehetnek birtokában mindannak, aminek mások birtokában vannak. A boldogtalanság kétségbeesést szül, az egyenlőtlenség dühöt. És ezért, magyarázza Galtung, a testi erőszak megengedett, amennyiben az embereket egyenlőtlenségben és alávetett, függő helyzetben tartó, elnyomó struktúrák ellen irányul. Galtungnak a strukturális erőszakról készített analízise a felháborodottak és jogfosztottak felkelését próbálta legitimálni. Ha az emberek hátrányos helyzetbe hozása és a társadalmi igazságtalanság erőszak, akkor nem létezhet helytálló érv az elnyomottak lázadása ellen. Azt persze mindig mérlegelni kell, hogy a represszív struktúrák felszámolására jogos-e a személyes erőszak. Ám ha az erőszak következtében beálló veszteségek csekélyebbek a struktúrák okozta áldozatoknál, a fegyveres felkelés nemcsak hogy megengedett, hanem egyenesen ajánlott. Kubában sikerült csökkenteni a strukturális erőszakot, mivel az elnyomottak megtagadták az engedelmességet az elnyomó rendszerrel szemben. Igen ám, de akkor mi a helyzet Fidel Castro diktatúrájával? E kérdésre Galtungnak nem kellett választ adnia, ő ugyanis bizonyítottnak látta, hogy a forradalmak egyszer s mindenkorra felszámolják a strukturális erőszakot.[7] Galtungnak a strukturális erőszakról kialakult gondolatmenetében a múlt század hetvenes éveinek korszelleme fejeződött ki. Ami ma magyarázatra szorul, akkoriban, a struktúrák és rendszerek korában magától értetődőnek tűnt: az emberek önmagukban szabadok, de a hierarchiák és rendek megakadályozzák őket abban, hogy azzá váljanak, amivé válhatnának, és hogy a világot hierarchiák és kényszerek nélküli hellyé lehet alakítani, mihelyt felismerjük az erőszak természetét. Mert a strukturális erőszak fogalma hozzátartozott a felvilágosodott gondolkodásnak az ember rendeltetéséről vallott elképzeléseihez. Az

ember természeténél fogva szabad, hitte Jean-Jacques Rousseau, de mindenhol láncokat visel, mert a körülmények rabszolgájává vált.[8] Ezt a világról alkotott képet senki sem fejezte ki világosabban Karl Marxnál, aki az emberiség történetét a szabadsághiány történeteként írta le és ítélte el: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem a maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között", ismerte fel 1852-ben.[9] Kezdetben az ember egymaga volt, szabad, és ura saját sorsának. A munkamegosztás és a magántulajdon keletkezése után azonban a maga választotta körülmények rabszolgájává változott. A tulajdon és a munkamegosztás egyenlőtlenséget idézett elő, az egyenlőtlenség pedig elnyomó struktúrákat eredményezett, mert akik kezükben tartották a hatalmat és a tulajdont, védelemre szorultak a nincstelenektől. A munkamegosztás világában az emberek elfogadják azokat a viszonyokat, amelyek elkerülhetetlenek, és máris olyan struktúrák foglyai, amelyekből nem tudnak többé kiszabadulni. A hatalom birtokosai igazolást keresnek e viszonyokra, az elnyomottak pedig vigaszt találnak ezekben a magyarázatokban. Marx számára a vallás az elidegenedett ember ideológiája volt, mert az a boldogság helyszínét a Földről a mennyországba helyezte át, így leplezve el a Földön uralkodó igazságtalanságot. Az alávetett helyzetűek maguk is részt vettek saját elnyomásukban, mert elfogadták, amit a hatalom birtokosai akartak. A világnak fel kell ébrednie önmagáról szóló álmából, hogy az embert visszavezessék önmagához. „A vallás kritikája tehát csírájában ama siralomvölgy kritikája, amelynek szent fénye a vallás."[10] Szabad az, aki a szükségszerűség birodalmát elhagyja és az „objektív hatalmak" ereje alól kivonja magát. „Az a látszólagos közösség, amellyé az egyének egye-

sültek, mindig önállósította magát velük szemben, és minthogy egy osztálynak egy másikkal szembeni egyesülése volt, a leigázott osztály nemcsak teljesen illuzórikus közösséget, hanem egyúttal új béklyót is jelentett. A valóságos közösségben az egyének társulásukban és társulásuk által egyúttal szabadságukat is elnyerik."[11] A történelem végére az emberek visszatérnek magukhoz és megszüntetik az őket rabszolgáikká tévő struktúrákat. És béke uralkodik, ha a láthatatlan hatalmi és repressziós viszonyokat felismerik és felszámolják. A strukturális erőszak vége egyszersmind a személyes erőszak végét is jelenti, mondta volna Marx és Galtung, hiszen azoknak az embereknek, akik meglelték a szabadságot és önmagukat, nincs már okuk erőszak alkalmazására. Némely fogalom tovább is él, ha az ember időről időre átnevezi, és azt a látszatot kelti, hogy valami új közölnivalója van. Galtung maga találta ki a „kulturális erőszak" fogalmát. Ennek magyarázatául csak annyit tudott felhozni, hogy a kulturális erőszak a strukturális erőszak legitimációjának eszköze. A kulturális erőszak mibenlétére vonatkozó kérdésre adott válasszal azonban adósa maradt olvasóinak.[12] Néhány évvel ezelőtt Gayatri Spivak irodalomtudós dobta be a köztudatba az „episztemikus erőszak" fogalmát, amelyet „a gyarmati alany másként konstruálását" célzó, „távolról irányított, nagyszabású és heterogén projektumként" írt le.[13] Sem Galtung, sem Spivak nem tudta megmagyarázni, mi különbözteti meg a strukturális erőszakot a kulturálistól, és miért jó, ha legitimáció és konstrukció erőszaktetté válik. Ehelyett jelentőségteljes gesztussal csak annyit közöltek, ami a strukturális erőszak fogalmában már amúgy is benne van: jelesül, hogy egy láthatatlan és nem tudatos struktúra olyan embereket tart szolgaságában, akik nem tudják, mi zajlik körülöttük.

A külső és belső idomulás e mechanizmusairól Foucault már mindent elmondott. Számára a modernitás totális intézményei (az iskola, a kórház vagy a börtön) egy olyan láthatatlan hatalom helyei, amely a fegyelmezés technikáival veti alá a szubjektumot. Foucault szól a hatalomról, amely áthatja a testet, és az embert a függőségek láthatatlan szövevényébe vonja. Amit leírt, nevezhette volna akár strukturális erőszaknak is. Galtunghoz és követőihez hasonlóan a hatalom totalizálódásában, a szubjektum permanens kontrolljában és önalávetésében Foucault is az erőszak megnyilvánulását látta. Ám jó okból nyitva hagyta a kérdést, mit kell tenni ellene.[14]

Erőszak elkövető nélkül

Semmi kétség, nem mindenki érzi nyereségnek, amit mások életminőségük javulásának tartanak. A struktúráknak vannak nyertesei és vesztesei, mivel egyesek előtt lehetőségeket nyitnak meg, míg másokat láthatatlanná tesznek, egyeseket ellenállásra késztetnek, míg másokat tehetetlenségre kárhoztatnak. Az olyan emberek, akiknek járványokat vagy természeti katasztrófákat kell elszenvedniük, és senki sem siet a segítségükre, vagy akik nem lázadhatnak a szokásaik vagy a természetük ellen, mert kultúrájuk tiltja, hogy megtegyék, amit meg kellene tenniük, akkor is fájdalmat éreznek, ha nem derül ki, ki az elkövető. A kívülállók az elszigeteltségtől szenvednek, amit az őket félreállító íratlan törvények okoznak. Akad, aki bebeszéli magának, hogy léte értéktelen és fölösleges, és véget is vet életének, mert elviselhetetlen tehernek érzi a létezését. Markus Schroer szociológus arc nélküli erőszakról beszél, amely ellen

a vesztesek még csak védekezni sem tudnak. A jelen globális falujában csak azok az emberek használhatják ki a lehetőségeket, akik jól játszanak a teljesítő társadalom partitúrájából. Aki nem tud lépést tartani, és nem tudja, miként élhet a határtalan szabadsággal, vesztessé válik, és nem hagyatkozhat már a modern világban olyan életbiztosítást jelentő hagyományos intézményekre, amilyen a család volt. Ha csak egy volna a sok közül, így Schroer, még el tudná viselni, hogy nem nyertes. Vesztesek mindig is voltak. Manapság azonban nap mint nap szembesítik őket vesztes voltukkal. Nem múlik el úgy nap, hogy ország-világ előtt ne hirdetnének eredményt, ki győzött és ki veszített. A globalizált világban már senki sem maradhat egyedül a sorsával. Nincsenek elkövetők, nincsenek ellenfelek, és mégis, az embereknek el kell szenvedniük, hogy nagy nyilvánosság előtt közszemlére állítják, milyen jelentéktelenek és gyengék.[15]

Van, aki csak attól szenved, hogy mindenből kirekesztik: a gyermek, akivel azért nem áll senki szóba, mert a vesztesek öltözetét viseli, vagy mert az ő nyelvüket beszéli, a fogyasztó, akinek nincs pénze, a munkanélküli, akinek nincs perspektívája, a bevándorló, aki nem tudja a nyelvet, és naponta szembesítik fölösleges voltával, és akinek bele kell törődnie, hogy soha nem lesz gazdag és soha nem lesz hatalma. Nincs kiút, mert ezek az emberek azt sem tudják, ki felel a bajaikért, ha ugyanis a vesztesek tudnák, mi történik velük, meg tudnák változtatni a dolgok menetét. Vannak, akik nem integrálódtak sehova: a nyomornegyedek lakói, akik soha nem szabadulhatnak nehéz helyzetükből, munkanélküliek, akiknek a képességeire nincs igény. Akinek nincsenek papírjai, nem mehet iskolába sem, akinek nincs lakása, nem dolgozhat, és bankszámlát sem nyit-

hat, aki pedig nem dolgozik, az nem talál lakást. Aki nem tud írni-olvasni, annak nincs hozzáférése a kommunikációs eszközökhöz. Ebből az ördögi körből nincs kiút. Aki kiesik egy rendszerből, nem kerül már bele egy másikba. A funkciórendszerek által gyakorolt strukturális erőszak megfosztja személyiségétől az embert, és annak megfelelően bánik vele, amivé lett: mindennapos fennmaradásáért küzdő testté.[16] A strukturális erőszaknak, állítja Schroer, nem kell elnyomónak lennie ahhoz, hogy szenvedést okozzon. Hatása abban áll, hogy azokról az emberekről, akik egyetlen rendszerbe sem tudtak integrálódni, tudomást sem vesznek. Mert az, ha semmibe veszik az embert, még annál is rosszabb, mint ha kizsákmányolják. Ezért nem csupán nyertesek és vesztesek, hanem nyertesek, vesztesek és kirekesztettek között kell különbséget tenni. A fölösleges emberek csak kirekesztett funkciójukban nem fölöslegesek. A hasznos emberek a nem hasznos emberekhez képest fölényben látják magukat, és éreztetik is a kirekesztettekkel, milyen az, ha valaki nem tartozik közéjük. Ám a fölöslegesek azoknak a veszteseknek a mumusai, akik nem akarják, hogy kirekesszék őket, és ezért mindent megtesznek, hogy részei maradjanak a rendszernek. A strukturális erőszak azoknál igazán hatásos, akik még részei a rendszernek, de attól tartanak, hogy kieshetnek belőle. „A kizárás felismerhető következményei egyszersmind a további részvétel motívumaiként is szolgálnak", mondja Luhmann.[17] Minél komplexebbek a struktúrák, amelyekben mozgunk, vélik némely szociológusok, annál tehetetlenebbnek érezzük magunkat. Sodródunk a történések árjával, és nem tudjuk megváltoztatni az elviselhetetlent. Hagyjuk megtörténni, amire nincs befolyásunk, és beletörődünk korlátozottságunkba. Végtére is mit tehet az egyes ember, aki nem

több a senki által sem irányított gépezet apró csavarjánál? A struktúrák elleni tiltakozás sem jelenti a tehetetlenség végét. A komplexitás áttekinthetetlenséget eredményez, a rendbiztonság pedig függő helyzetet. A szegények és képzetlenek mindenhol magasabb árat fizetnek, mint a gazdagok és képzettek, mert nincsenek birtokában azoknak az eszközöknek, amelyek segíthetnének megszabadulni függő helyzetükből. Ami ezeknek lehetőség, azt amazok kiúttalanságként érzékelik. De vajon arctalan erőszak-e az embereknek a szociális kapcsolatokból való kirekesztése? És vajon elkövető nélküli erőszakot jelentenek-e azok a világban elszenvedett bajok, amelyeknek senki sem ismeri az eredetét? Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolni tudjunk, tudnunk kellene, hogy a kirekesztettek fájdalmat éreznek-e, ha ugyanis senki sem érez fájdalmat, nem történik erőszak. Végtére is nem voltak-e az emberek csoportjai valamiből mindig is kirekesztve? A diákok a vizsgamegbeszélésekből, a professzorok sem nevetnek együtt a diákokkal, amikor azok maguk között vannak, és a gyerekek sem vesznek részt szüleik róluk szóló döntéseinek meghozatalában. Hogy mi az, amit erőszaknak tekintünk, idővel a körülmények és a környezet függvényében változik. Az „iskolázott érzékenység"-től függ, hogy melyek azok a cselekedetek, amelyeket erőszaknak tekintünk. Egy pofont Németországban még negyven évvel ezelőtt is a legtöbb ember nevelőeszköznek vagy szórakozásnak tartott volna. A diákokat verték a tanítók, a fiúkat az apák, és a kortársak elenyésző kisebbsége érezte csak úgy, hogy a testi fenyítés sérti az emberi méltóságot. Ma a verést a legtöbben megalázó erőszaknak tekintik.[18] Sokaknak már az is fáj, ha megsértik a becsületüket, vagy kétségbe vonják férfiasságukat, ugyanakkor semmi különöset nem éreznek, mi-

közben nőket és gyermekeket bántalmaznak. Az efféle érzékenység annak mértékében nő, ahogy az erőszak eltűnik a valós életből. Akinek együtt kell élnie az erőszakkal, nem engedheti meg magának, hogy különösebben érzékeny legyen. Kemény viszonyok között életbiztosítás hozzáedződni a nehézségekhez. Amit mi itt, Németországban elnyomásnak érzünk, és ezért el is ítélünk, a világ más térségeiben normális dolognak számít, az emberek megfegyelmezésének és idomításának eszközét látják benne. Ott, ahol szétesett a rend, senki sem furcsállja a kegyetlen büntetéseket és az erőszakot. De még az európai társadalmakban sem mindenkit taszít az erőszak látványa. Azok a bűnözők, akik lelövik cinkostársukat, vagy azok az apák, akik végeznek saját lányukkal, amiért az megsértette a családi becsületkódexet, azt teszik, amit az adott közeg elvár tőlük. Mindezt azonban nem abban a tudatban teszik, hogy ők valójában a körülmények védtelen áldozatai, hanem annak tudatában cselekednek, hogy urai önmaguknak. Számukra az erőszak és a represszió hozzátartozik az élethez. Vajon miért éppen ők éreznék a láthatatlan, strukturális erőszakot fájdalmasnak? A fizikai erőszak érezhető és látható. Az ökölcsapások vagy fegyverek okozta sérülések nyomot hagynak a testen. Látható és érezhető, hogy ki üt, és kit ütnek. Az elkövetőkhöz köthetők a fenyegetések is. De mit tudunk az erőszak következményeiről? Mi történik azzal az emberrel, akit vernek, és milyen hatással jár, ha valakit fenyegetnek? Sok esetben azt sem tudjuk, hogy a potenciális áldozatot egyáltalán bosszantotta-e a gúnyolás vagy a szidalmazás. Nem minden esetben szenved, akit megaláznak vagy megvernek. A szadomazochista játékok, vagy a huligánok közötti ritualizált harcok valamennyi érintett egyetértésével zajlanak. Az, ami a megfigyelő szemében erőszaknak tűnik, azoknak, akik vernek, vagy akiket vernek, örömöt szerez, még ha a verés fájdalmat okoz is. Ha senki sem tekinti magát áldozatnak, és senkiben nem esik kár, nem beszélhetünk erőszakról.[19] Mintha láthatatlan kezek komplex és áttekinthetetlen viszonyok közé terelnék és ott összekapcsolnák az embereket. Némelyek fölül vannak, mások alul. A hatalmi viszonyok mindig aszimmetrikusak, mert akinek hatalma van, az parancsot ad, és elvárja, hogy az alávetettek engedelmeskedjenek. Nincs olyan rend, amely ne egyenlőtlenségen alapulna. De az egyenlőtlenség és az igazságtalanság nem jelent egyszersmind erőszakot is, hiszen ha így volna, minden hierarchikus rendet erőszak-viszonyként kellene leírnunk. Az összetett és absztrakt társadalmi viszonyok valójában biztosítékot jelentenek az önkény és az erőszak ellen.[20] Ha azt feltételeznénk is, hogy a társadalmi egyenlőtlenség a strukturális erőszak előfeltétele, tisztázatlan maradna, hogy ki tettes és ki áldozat. A hatalmi esélyek aszimmetrikus elosztása még nem támadás az ember teste vagy lelke ellen. A lehetőségek terét teremti meg, akciók és ellenakciók zónáját.[21]

Nem mindenki érzi az iskolalátogatást felszabadulásnak, az alsó rétegbe tartozást megbélyegzésnek, a tudatlanságban töltött életet pedig szégyennek. A gazdagok gazdagsága a szegények számára nem kizárólag saját szegénységük tükörképét jelenti. A képzelőerő forrása is lehet, ha munkával és teljesítménnyel elérhető, amit a gazdagok birtokolnak. Vajon valóban szenvedésként éli meg mindenki, hogy jelentéktelenségének ország-világ a tanúja? Kikapcsolhatja a televíziót, felmondhatja annak a képes újságnak az előfizetését, amely arról ír, hogy milyen sikeresek a gazdagok, és milyen ostobák a szegények. Ki-ki egy másik világba képzelheti magát, és legalább képze-

letben egy pillanatig boldog lehet. Az élet kihívásain mindenki másképp lesz úrrá. És nem mindenki érzi erőszaknak a védteleneket sújtó szegénységet és az iskolázatlanságot. Aki strukturális erőszakról beszél, azt feltételezi, hogy a kirekesztettek mindenáron integrálódni akarnak. De vajon mindenki elszigeteltnek érzi magát, és fájónak érzi, ha kizárják a rendszerből? Aki nem lehet tagja a finom társaságnak, vagy akinek nincs munkája, elutasíthatja, amihez nem tartozik. Akad olyan közeg, ahol a műveltség és az úri modor az ok a kirekesztésre. Mesélhetnének erről olyan felsőfokú végzettségűek, akiknek nem akarózott elhinni, hogy az utcán más szabályok uralkodnak, mint az ő megszokott közegükben. Megszoktuk, hogy a szegényeket kívülállóknak és elnyomó struktúrák áldozatainak tekintsük. De eltűnődtünk-e valaha is azon, hogy akik a mi feltételezésünk szerint fölöslegesek, önmagukat kirekesztettnek gondolják-e? Nem lehetséges, hogy a vélelmezésünk szerint kirekesztettek felsőbbrendűnek gondolják a maguk életrendjét, és lenézik azokat, akik nem tudnak úgy érvényesülni, mint ők? Nem minden verekedés, nem minden sztrájk és nem minden pogrom értendő elnyomott teremtményeknek a világ igazságtalansága elleni lázadásaként. Sokkal inkább a társadalmi távolságtartás és a hatalom demonstrációjaként: azt a hatalmat hivatottak megmutatni, amelynek mindenki védtelenül ki volna szolgáltatva, ha az állam nem óvná meg az utca erőszakától. A fizikai erő és a testi erőszak alkalmazására való készség általában semmilyen társadalomban nem nyitja meg a kiváltságos funkciókhoz jutás lehetőségét.[22] Ha azonban a béke szabályai érvényüket veszítik, az erőszak terében az izmok ereje és az elszántság számít, nem a műveltség és nem is a jó modor. Hatalmától megfosztva a finom, érzékeny, művelt

ember társadalmilag megszégyenül. A láthatatlan erőszak azon nyomban okozója ellen fordulna.[23] „Az ablakunkkal szemben egy csavargó áll, kötéllel a vállára erősített puskával – vörös milicista", írta 1919 áprilisában Ivan Bunyin költő orosz polgárháborús visszaemlékezésében. „És úgy retteg tőle az egész utca, ahogyan azelőtt marcona őrök ezreinek látványától sem."[24] Így vált egyik napról a másikra egy senkiből félelmetes, erőszakos ember. A hatalom egyenlőtlenségen alapul. De a gyengék nem minden hatalmi viszonyt éreznek repressziónak. Az egyenlőtlenség alapulhat azon a kimondatlan egyetértésen is, hogy akinek lehetősége van rá, annak legyen több hatalma azoknál, akik ezt nem engedhetik meg maguknak. A diákok nem érzik bajnak, hogy professzoraik, és nem ők maguk döntik el, hogy ők milyen vizsgafeladatokat és milyen osztályzatot kapjanak. Mindenki tudja, hogy a vizsgák egyenlőtlen hatalmi viszonyokat tükröznek, de ennek ellenére senkinek sem jut eszébe azt javasolni, hogy az egyenlőség érdekében a nem tudást ugyanúgy honorálják, mint a tudást. És azt is kevesen érzik az erőszak megnyilvánulásának, hogy a professzorok több pénzt keresnek, és magasabb társadalmi státuszban vannak, mint a diákok. Elvégre mindenki tudja, hogy a professzorok sem mindentudókként születtek, hanem teljesítményük révén kerültek pozíciójukba. A vállalatok alkalmazottai is engedelmeskednek főnökeiknek, mivel ettől megélhetést és boldogulást remélnek, vagy mert arról álmodnak, hogy egy napon esetleg majd ők maguk is utasításokat adhatnak másoknak. Elképzelhetetlen minden olyan rend, amely nem hierarchiákra és társadalmi egyenlőtlenségre épül, mert az esélyek és a képességek különböző módon oszlanak el. A hatalom, a hierarchia és a társadalmi különbségek nem az erőszak szinonimái,

mert ahol embereknek meg kell férniük egymással, és meg kell védeniük magukat egymástól, ott mindenki rá van utalva, hogy hatalmat ruházzon át másra. A hatalom forrásainak egyenlőtlen elosztása a társadalom szervezésének módja, és nem a represszióé. Mert a hatalom átruházása a döntéskényszerek alóli mentesítést jelenti. És elkerülhetetlen.[25] Ahhoz, hogy az erőszak valóban erőszak legyen, elkövetőkre és olyan áldozatokra van szükség, akik tudják, ki okozta szenvedéseiket. Egy struktúrát önmagában nem lehet elkövetőként azonosítani, mert egy struktúra nem képes cselekedni. Bár az árfolyam-ingadozások vagy a környezeti katasztrófák éhínséget és nyomort idézhetnek elő, de sem az árfolyam-ingadozások, sem a környezeti katasztrófák nem cselekszenek. Akik önhibájukon kívül bajba kerülnek, és nem tudják, hogy mi okozta a bajt, hibáztathatják a Jóistent, a rossz időt, vagy saját nyomorúságukat. De bármilyen balszerencsések is, nem fogják magukat erőszak áldozatának látni. Ha azonban kormányuk nem siet segítségükre, vagy ha fosztogatók és banditák háborgatják őket falujukban, regrutákat és zsákmányt keresve, azonnal más szemmel látják nyomorúságuk okait. Az erőszakot emberek követik el, emberek szenvedik el és emberek interpretálják. Az a gyermek, akivel senki sem áll szóba, nem azért válik erőszak áldozatává, mert az életét láthatatlan struktúrák teszik elviselhetetlenné, hanem mert meg tudja nevezni a többi gyereket, azokat, akik kiközösítik és átnéznek rajta. Az illető gyermek bizonyára tényleg fájdalmasnak érzi, hogy a többiek figyelmen kívül hagyják. Az emberek erőszakként élik meg, ha haszontalanoknak és fölöslegeseknek tekintik, és kigúnyolják őket. Ahol mindenki szegény és munkanélküli, ott senkinek sincs oka rá, hogy gúnyolódásról és csúfolódásról panaszkodjon.

A hajléktalanok közül nem egy és nem kettő azért került bajba, mert a körülmények nem engedtek választást neki. Ha nem volnának olyanok, akik megvetésüket éreztetik velük, ők sem az erőszak, hanem csak a körülmények áldozatai lennének. Az emberek kétségkívül szenvednek a kontrolltól és a fegyelemtől, ami rákényszeríti őket, hogy olyat tegyenek, amit ők nem tennének meg. Ez a kényszer azonban elképzelhetetlen azok nélkül az instanciák nélkül, amelyek a szabályok ellen vétőket hivatottak büntetni. Ha az ember egyedül volna, azonnal és minden következmény nélkül felmenthetné magát e kényszerek némelyike alól. De vajon erőszak-aktusként értelmezhető-e, amikor valakit a társadalom körülményeinek rendelnek alá? Az európai demokratikus társadalmakban élő polgárok többsége valószínűleg észre sem veszi, hogy szokásai idomításon és belső fegyelmen alapulnak, és amíg ki-ki azt teszi, amit ő is elvár másoktól, a társadalom élete egyensúlyban marad. Senki sem fél büntetéstől vagy megvetéstől, és senki sem érzi a szabálykövetést nyomásnak és kényszernek, ha az önfegyelmet jog- és rendbiztonsággal jutalmazzák. A szabályok olyan cselekvési szabadságot tesznek lehetővé, amilyennel senki sem rendelkezne, ha mindenki azt tehetné, amihez éppen kedve szottyan. A rend a szabadság egyik forrása, és csak ott tűnik nyomasztónak, ahol rettegéssel és terrorral tartják fenn.

Lelki erőszak

A strukturális erőszakról szóló diskurzus nem ismer elkövetőt, csak áldozatot. Ezért nem is magyaráz meg semmit, mert a társadalmi függőségi viszonyokat összetéveszti az erőszakkal.

A szüntelen fenyegetés, a sebek és halál kilátásba helyezése kétségkívül másfajta cselekvésmódja a hatalomnak, mint a strukturális kényszerekből kiinduló represszió. A lelki erőszak az áldozat élményvilágához kötődik.[26] Ismer elkövetőt és áldozatot, noha az általa ütött sebek láthatatlanok. Aligha vitatja bárki is, hogy a kigúnyolás, a diszkriminálás, a megfélemlítés pszichikai kínokat és testi fájdalmat okoz. A testet és a lelket egyaránt megsebzi. A tartós megaláztatás következményei évtizedeken át rakódhatnak le egy ember lelkében, és az áldozat végül már csak a félelem és a bizalmatlanság hálójában vergődik. De ennek az erőszaknak is megvan az okozója, és az áldozatok kellemetlen, szorongó érzésüket még akkor is emberek arcához és gesztusaihoz kötik, ha az erőszak időközben rég különvált céljától, és csak az emlékezetben van jelen mint élmény. Mindazonáltal a pszichikai erőszak értelmezhető az embereket gyötrelmes függőségbe kényszerítő, és rendszerré épülő hatalmi akcióként is. Számos példát tudunk erre: a börtönt, mint a kívülről meghatározott fegyelem helyét; vagy a diktatúrák erőszakra való látens készségét; a terrortámadások közti időszakot, amikor az embert a félelem keríti hatalmába, mert senki sem tudhatja, ki lesz a következő áldozat; azt, amikor embereket tartósan halállal fenyegetnek: aki ezt elszenvedi, testi fájdalomként éli át; a zsarnokok udvarát jellemző gyanakvás légkörét; a szimbolikus erőszakot, amivel a maffia- és rablóbandák, a hadurak és diktátorok kíséretének tagjai nem csupán potenciális ellenfeleiket félemlítik meg, hanem önmagukat is az állandó izgalom és rettegés állapotába hozzák. A gyanúsítás kimondását, ami ellen a gyanúsítottnak védekeznie kell, és minél inkább igazolni próbálja magát, annál gyanúsabbá válik; az illojális vazallus nyilvános megalázása, megszégyenítése és megölése, a kirakatperek, az önkritika-rituálék, a családtagok bebörtönzése, a kínzóeszközök megmutatása – mindez még az erőszak hirtelen kitörésénél is rosszabb lehet, mert a szűnni nem akaró fenyegetések megváltoztatják az emberek viselkedését, táplálják bizalmatlanságukat, és nemcsak az áldozatok, de az elkövetők számára is mindennapossá teszik a rettegést. A kínzás – ha valóban eredményes akar lenni – a szellemre és nem a testre irányul. A lelki erőszak is más emberek szándékos megsebzésére irányuló akcióhatalom. Olyannyira meg tudja változtatni az emberek életét, hogy az már csak az erőszakra adott válaszként érthető.[27] A despotikus és totális diktatúrákban az alattvalók félelme a hatalom fegyvere. Az alattvalókat rákényszerítik, hogy megénekeljék és magasztalják a vezért, hogy szobrát imádják, és hogy olyan választásokon vegyenek részt, amelyek semmi egyéb célt nem szolgálnak, mint hogy a rezsim mindenhatóságát demonstrálják az egész világnak. Közben olyan pusztító kegyetlenség szemtanúi lesznek, amit soha nem felejtenek el. Idővel belebetegednek a szégyenbe és a dühbe, mert nem tudják elfelejteni, hogy mi tettek másokkal. Ők maguk is az erőszak áldozataivá válnak, anélkül, hogy valaha is megkínozták volna őket. Herta Müller úgy emlékezik vissza, hogy a szüleit a félelem „dresszírozta". A büntetéstől való félelem alázatossá és gyávává tette őket. Az ilyen emberekkel a román titkosszolgálatnak, a Securitaténak könnyű dolga volt.[28] A vörös khmerek uralta Kambodzsában a terror mindenekelőtt a túlélőknek szóló üzenet volt. Nézzétek csak, mi történik veletek is, ha nem engedelmeskedtek! „A vörös khmerek megparancsolták, hogy ne szeressük a szüleinket, vagy ne támaszkodjunk rájuk, mert nem ők azok, akik támogatnak bennünket", emlékezett a terrorrezsim egyik túlélője.

„Miután a vörös khmerek befogták az összes gyereket, hosszú, pálmalevéllel fedett bambuszkunyhókban helyeztek el bennünket. Középen üres helyet hagytak, ott zajlott minden rendezvény. Valamennyien ott ültünk az üres helyen, és hallgattuk a hangszórókat. Azt parancsolták, hogy szeressük új vezérünket, és dolgozzunk keményen, hogy országunkat jómódúvá tegyük. Ha nem azt tettük, amit megparancsoltak, büntetésül kegyetlenül megvertek bennünket. A gyűlés után arra kényszerítettek, hogy ujjongjunk és azt kiabáljuk, mennyire szeretjük és tiszteljük új kormányunkat, és hogy keményen dolgozunk érte."[29]

Aki embereket arra tud kényszeríteni, hogy a nyilvánvalót is letagadják, abszolút hatalommal rendelkezik. A despotikus rendszerek hatalomtechnikájához hozzátartozik, hogy megkövetelik alattvalóiktól, énekeljék meg tulajdon szabadsághiányukat. „Az élet jobb lett, elvtársak, az élet vidámabb lett", jelentette ki Sztálin 1935 novemberében. Milliók haltak éhhalált, milliókat deportáltak és gyilkoltak meg, a diktátor pedig a vidám életről szónokolt. A diákoknak, munkásoknak, parasztoknak és kommunistáknak pedig éjjel-nappal azt kellett bizonygatniuk, hogy szegényes életük ennél boldogabb már nem is lehetne.[30] Eközben tombolt körülöttük a terror és az erőszak. Milyen bénultan gubbasztottak az emberek éjszakánként lakásukban, amikor 1937-ben megkezdődött a nagy vadászat! A titkosrendőrök éjszakánként egymás után vitték el az embereket otthonukból, vetették őket börtönbe, a kivégzések mindennapos eseményeknek számítottak, a kivégzettek holttestét gödrökbe dobták, és naponta indultak a szerelvények újabb és újabb emberszállítmányokkal Szibériába. Nem múlt el nap kirakatperek és önkritika-rituálék nélkül. A rezsim szembeállította és kijátszotta egymás ellen az embereket, besúgókat és feljelentőket produkált. Feje tetejére állította a világot. Ami korábban erkölcsösnek számított, egyszerre nem számított már annak. Senkinek sem maradt választása, mindenki kénytelen volt alkalmazkodni ehhez az új világhoz. Dmitrij Lihacsov irodalomtörténész úgy emlékezett vissza erre az időszakra, mint egy rossz álomra. Mindennaposak voltak a letartóztatások, de senki sem mert beszélni róluk. „Ha az Izsák-katedrális holnap nem lesz a helyén, mindenki úgy tesz majd, mintha mi sem történt volna", mondta kiadóbeli kolléganője.[31] Még a zsarnok és segédei sem élhettek békében, mivel ők maguk is áldozatul estek a maguk előidézte paranoiának. A diktátor udvarában a diktátor szava a törvény. Szemének egyetlen csippentésével előléptethette, vagy éppen a halálba küldhette kísérete tagjait. Ezért aztán az udvaroncok is csak saját túlélésük biztosításán dolgoztak. Előléptetés vagy halál. Aki a paranoia világába tévedt, csakis ezek között az alternatívák között mozgott, és meg kellett tanulnia értelmezni a despota kíséretének adott jelzéseit: amikor egyiküknek elárult egy titkot, és figyelte, hogy az illető megtartja-e azt önmagának; vagy ha valakit megdicsért vagy megrótt, netán azt akarta, hogy valaki új áldozatot és gazdag zsákmányt hozzon. Az uralkodói asztalnál bármely szó hibának, bármely rezdülés félreérthetőnek bizonyulhatott. A vetélytársak minden hibát kihasználhattak, szóvá tehették gyanújukat, hogy önmagukat kedvezőbb színben tüntessék fel. Aki gyanúba keveredett vagy kegyvesztetté vált, jó okkal rettegett az életéért. Akadt, aki elveszítette hidegvérét, mások hiába állták ki a próbákat, megbélyegzettekké váltak, akiktől a despota azt követelhetett meg, amit csak akart. Sztálin segítői gyűlölték egymást, a zsarnok halála után egymás szemébe sem

tudtak már nézni. Tanúi voltak egymás megalázásának, és szégyellték magukat, amiért gyengéknek mutatkoztak, és gyilkoltak. A rettegés és a paranoia a sírig elkísérte őket.[32]

A lelki terror maradandó károkat okoz, és szélsőségesen feszült helyzetekben keletkezik, amikor az emberek támadást várnak és halálfélelem keríti őket hatalmába, amikor körös-körül mindenki bizonytalanságot érez. Aki kénytelen félelemben élni, óhatatlanul más emberré lesz. Alkalmazkodik a bizonytalan helyzethez, a nyilvánosság előtt már csak visszafogott hangon szólal meg, meggondolja, kivel áll szóba, és mit mond. Aki fél, világosabban hallja a jelzéseket, mint az, akinek nincs oka félni; némely besúgó azért esik kétségbe, mert akarata ellenére lett árulóvá. Szégyelli gyávaságát, ami besúgóvá tette, gyűlöli saját magát, mert nem állt ellen a nyomásnak. „A pokolba, kellett nekem szóba állnom a GPU-val!", jegyzi fel naplójába 1932. október 1-jén a kulák apától származó Sztyepan Podlubnyij. „Teljesen elrontják a kedvemet. Elveszik az életem egy részét. Amikor kijövök onnan, olyan vagyok, mint a részeg, annyira kimerült, hogy ott helyben el tudnék aludni. Belebetegszem, mire kijövök, pedig az egész nem több 25 percnél. És mi lenne, ha egyszer benntartanának egy egész napra? Abba beleőrülnék. Rettenetes. Fájdalmak, görcsök a szívem tájékán. Zűrzavaros gondolatok cikáznak a fejemben. Amikor először voltam ott, kétségbe voltam esve." Podlubnyij azért lett tettes, mert nem akart áldozattá válni. Egyszersmind megbélyegzetté is lett, szenvedett, amiért elárult másokat, hogy életben maradhasson.[33] „Heti hét napot dolgoztunk szünet nélkül", emlékezett vissza egy kambodzsai, aki gyermekkorát a vörös khmerek egyik munkatáborában töltötte. „Szabadidőt csak akkor kaptunk, amikor végig kellett

néznünk, ahogy valakit megölnek, hogy halálával példát statuáljanak. Tizennyolc év telt el azóta, de az egyik ilyen gyilkosságra azóta is élénken emlékszem. Néha most is lidércálmaim vannak. Emlékszem, egy napon éppen a veteményeskertben dolgoztunk, gyomláltunk. Munka közben megszólalt a sziréna, és a katonák ránk parancsoltak, hogy hagyjuk abba. Azt mondták, egy gyűlésre kell mennünk, hogy megnézzük, hogyan büntetnek meg egy árulót. Amikor megérkeztünk, arra kényszerítettek bennünket, hogy az áldozat közelében üljünk le, hogy jól lássuk, mi történik. A gyülekezőtér közepén ott volt egy hátrakötött kezű nő. Terhes volt, a hasa erősen domborodott. Előtte egy kisfiú állt, lehetett vagy hatéves, kezében fejszét tartott. Éles hangon azt kiabálta, hogy nézzük meg, mit csinál. Azt is mondta, hogy mi leszünk a következők, akikkel végez, ha nem nézünk oda. Az a gyerek a pokol démona volt. Szeme vörös, már nem is hasonlított emberre. A fejsze fokával ütötte-verte a nő fejét, míg az a földre nem rogyott. Aztán folytatta a verést, amíg bele nem fáradt."[34] A rémtettek végrehajtói pontosan tudják, látványosságaikkal milyen hatást érnek el. Fegyverként használják a félelmet, és tudják, az ő idejük akkor jön el, amikor a megfélemlített emberek az erőszakon kívül már semmi másra nem tudnak gondolni. Hatalmuk az emberek többségének pszichikai megsebzésén alapul, akik erejüket vesztve nem képesek védekezni. A lelki erőszak, a megfélemlítés és a terror minden zsarnokságban olyan eszköz, amelynek segítségével kikényszeríthető, hogy az életben maradottak engedelmeskedjenek. Minden zsarnok bízott az alattvalók félelmére épülő hatalmában. Amikor 1966-ban Mobutu puccsal hatalomra került, bemondatta a rádióban, hogy négy miniszter összeesküdött ellene. Nem sokkal ezután a négy fér-

fit halálra ítélték, és nyilvánosan kivégezték. Az akasztást Kinshasa központjának egyik nagy közterén hajtották végre, tízezrek jelenlétében, akiket arra kényszerítettek, hogy nézzék végig a rettenetes spektákulumot. A nézőket megrázta a látvány, pánik tört ki. Mobutu megmutatta, mire képes. „Akkortól fogva mindannyian féltünk", emlékezett vissza egy kortárs. „Az állambiztonság nagyon nagy hatalmat kapott. Senki sem mert többé a politikusok és diplomaták kedvelt találkozóhelyéül szolgáló állatkerti étteremben étkezni, abbeli félelmében, hogy a pincérek kihallgatják, miről beszélget. Még a gyászszertartásokon is féltünk a mogyoróárus fiúktól. Köztük is lehettek besúgók."[35] Azoknak, akik megússzák, együtt kell élniük a rémület képeivel. Könnyebben túlteszik magukat lidércálmaikon, ha elhagyhatják a rettenet színterét, és olyan helyen telepedhetnek meg, ahol az erőszak nem része a hétköznapoknak. A hátramaradottak azonban elbizonytalanodottak. Megrendült bennük az ősbizalom, kiveszett belőlük a félelem nélküli társadalmi együttélés képessége. A szélsőséges erőszak szemtanújában örökre nyomot hagynak a szörnyű képek. A fizikai erőszak pszichikaivá változik, ami megnehezíti a visszatérést a normális életbe, egyszersmind megkönnyíti a tekintélyelvű diktatúrák dolgát, e rendszerek ugyanis az alattvalók félelmére játszanak, amikor azt magyarázzák be nekik, hogy a rend forrása nem más, mint a szabadság hiánya. Aki gyanúba kerül, vagy üldözi a titkosrendőrség, magányossá válik. Barátai és bizalmasai elfordulnak tőle, a leprással senki sem akar mutatkozni. Ezt tapasztalják azok, akik átélik a félelmet és a magányt, ami közösségeket zilál szét, a stigmatizáltakat pedig az őrületbe kergeti.[36] „A félelem bizalmatlansággal és feszültséggel osztja meg a közösségeket, és nemcsak az idegenekkel állítja szembe

őket, hanem a sajátjaikkal is", írja Lina Green antropológus a guatemalai felföld életéről. „A félelem a nem egyértelmű helyzeteket jellemzi. A besúgás, a pletyka, a sanda célozgatás és a haláIlistákról terjedő szóbeszéd hozzájárul a gyanakvás légkörének kialakulásához. Senki sem tudja pontosan, hogy ki kicsoda." A félelem régen mélyen beleégett az emberek testébe és képzeletébe. „A félelem életmóddá vált a felföldön. A félelem a hatalom láthatatlan, határozatlan és csendes közvetítője."[37] Mindig lesznek emberek, akiknek együtt kell élniük a bűnnel, aminek súlyát akkor vették magukra, amikor árulásukkal embertársaik sérüléseit vagy halálát idézték elő. Hogy érezheti magát az a besúgó, aki kényszer hatására a nyilvánosság előtt nevezte kollégáit és barátait a nép ellenségeinek, hogyan élhet együtt tovább a gondolattal, hogy ártatlan emberek szenvedését okozta? Amíg él, nem szabadulhat a gondolattól, hogy akit besúgott vagy feljelentett, egy napon esetleg visszatér és bosszút áll. A gyilkos, aki akarata ellenére ölt, éjszakánként áldozatai jajkiáltásait hallja, a besúgó pedig kénytelen a besúgott szemébe nézni. Mindenki tudja, mi történt, de senkinek sem szabad beszélnie róla, mindenki tudja, mi történhet még, ezért aztán csak magára gondol. Aki félelemben él, elszegényedik és elmagányosodik, mert senkivel sem oszthatja meg fájdalmát. A benne munkáló félelmet és paranoiát átörökíti gyermekeire. Az áldozatok nem képesek egyszerűen levedleni magukról bizalmatlanságukat és félelmüket, és visszatérni a normális életbe. Amíg a félelemnek szerepe van életükben, foglyai maradnak a hatalomnak.[38]

Ez az oka, hogy a lelki erőszak hatása maradandó, és még akkor is érezni, amikor már elmúlt a paranoia. Mert akiket megfélemlítettek, nem hiszik el többé, hogy az erőszak egyszer

s mindenkorra véget ért. Tapasztalataik azt mutatják, hogy az ember könnyen válik kényszerű körülmények áldozatává, és ugyancsak könnyű átlépni az erőszak birodalmára nyíló ajtó küszöbét. Bízhatnak-e a békében? Ki tudja, talán a béke sem más, mint a hatalmasok megtévesztő akciója, miközben azon dolgoznak, hogy a rettenet újrakezdődjék? A feszültség nemritkán két-három nemzedéken át is megmarad. De a múltbéli szörnyűségek emlékében sem elképzelhető a láthatatlan erőszak elkövetők nélkül. A borzalmakat a titkosrendőrök arcához kötik, az általuk használt zsargonhoz, az egyenruhásokhoz, akik parancsokat osztogatnak, és hivatalnokokhoz, akik a mindenható urak szerepében tetszelegve életről és halálról döntenek. Akárhányszor egy egyenruhással találkozik, mindig át kell mennie az utca túloldalára, mesélte Anna, a moszkvai építészmérnök Szvetlana Alekszijevics írónőnek. Mindazok után, amit a diktatúrában el kellett viselnie, a bizalmatlanság és a félelem második természetévé vált, amelytől képtelen megszabadulni.[39] A lelki terror láthatatlan ugyan, de nem elvont, emberekhez kötjük, akiket felelősnek tartunk érte. Halálos fenyegetés, de legalábbis súlyos testi sértés fenyegetése formájában tartósan befészkelheti magát emberek életébe, és rákényszerítheti őket viselkedésük megváltoztatására, hogy az már csak a fenyegető veszélyekre reagáljon.[40] Nyomai lerakódnak a tudatban, birtokba veszik a testet, és olyan struktúrává változnak, amely önállósodik. Bár már senki nem csinál semmit, és a megaláztatás is véget ér, az áldozatok egy láthatatlan erőszak foglyaivá lesznek, amely nem múlik el.

5

Sors: az erőszak antropológiája

„A büntetőszázadhoz két napja néhány tucat új ember érkezett, Szlovákiából hozták őket", emlékezett vissza egy lengyel fogoly, Wieslaw Kielar az auschwitzi megsemmisítőtáborban töltött egyik napjára. „Csupa zsidó. A lágerparancsnok külön parancsára valamennyiükkel itt kellett végezni. Az SK SS-ei és a kápók nagyon készségesen álltak a dologhoz. Néhány nap múlva már csak néhányan maradtak életben. Az egyik zsidó, egy nagyon erős alkatú és rettenetesen kövér férfi, még tartotta magát, pedig éppen ő volt a kápók és az SS-ek bántalmazásának legfőbb alanya. Összeszorított foggal, kitartóan dolgozott, és ügyelt rá, hogy a legkisebb kifogásra se adjon okot, mintha tényleg hinne a tábor kapuján – néhány lépésnyire a munkahelyétől – olvasható (Arbeit macht frei) feliratban. Súlyos, mindig teljesen megrakott talicskát tolt – a kápók gondoskodtak róla, hogy tele legyen. Futólépésben tolta a talicskát, ezek a banditák pedig kétoldalt sorfalat álltak, és botokkal ütötték-verték, ahol érték, a megadott helyen kiborította a kavicsot, majd az üres taligával ugyanazon az úton tért vissza, miközben szünet nélkül verték, lökdösték és rugdosták. Nagyon igyekezett, hogy a neki állított csapda mellett a lehető leggyorsabban haladjon el. A csapda egy mély gödör volt, rajta keresztben pallóval. Tudta, hogy a legtöbb honfitársát ezen a helyen készí-

tették ki. Aki nem tudta megtartani az egyensúlyát, az talicskástul beleesett a gödörbe, ahonnan nem volt visszaút. A legkegyetlenebb kápók botjaikkal ott verték agyon áldozataikat. De ha mégis akadt közöttük olyan, akiben még volt elég erő, hogy fölkapaszkodjon a lába alatt meginduló kavicslejtőn, és már úgy látszott, ki tud szabadulni a csapdából, a fent, a gödör szélén álló SS egy jól irányzott rúgással visszalökte a gödörbe. Az erős testalkatú zsidó viszont még tartotta magát, de szemmel láthatóan fogyatkozott az ereje. Bizonyára pontosan tudta, hogy be van kerítve, és nincs menekvés. És mégis, az utolsó pillanatig küzdött az életéért. Igyekezett, dolgozott, de mozdulatai egyre lassabbakká és koordinálatlanabbakká váltak. Vakon, kezével tapogatózva kereste a talicskát, amely felborult, és éppen a lába előtt hevert. Lehetséges, hogy már tényleg nem sokat látott. Tanácstalanul forgolódott, megbotlott a göröngyös talajon, és abban a pillanatban, hogy elesett, a kápók ugrottak, és mint a kiéhezett farkasok, rávetették magukat áldozatukra. Ahol korábban csak egy SS állt, most többen is voltak. Köztük magasabb rangúak is. Jól szórakoztak. Három napig vertek agyon egy foglyot. Talán a hóhérok voltak ügyetlenek, vagy ez a zsidó volt rendkívüli. Mindenesetre megérte megnézni. A zsidó már hosszabb ideje feküdt a gödörben, teljesen belepte a por, úszott a verítékben és a vérben (...) A leterített zsidó még mindig embertelen erőfeszítéssel próbált ellenszegülni a halálnak. Újra megpróbált kimászni a gödörből, egyre feljebb jutott, de a homok mindig kicsúszott a lába alól, ő pedig újra visszacsúszott a gödör fenekére, hogy aztán egy idő után ugyanolyan kitartással és makacssággal elinduljon fölfelé, de hiába, mert rögtön visszacsúszott ugyanoda, ahonnan megpróbált kijutni. Nem bírtuk nézni. Nem nekünk való látvány volt! És még sokáig eltartott. Az SS-ek ragyogóan szórakoztak a műsoron. Meg akartunk fordulni, de Fritzsch lágerparancsnok úgy ránk ordított, hogy álltunk, mint akit odaszegeztek. Az ugyancsak jelen lévő tábororvos zsebkendőjével közönyösen törölgette párás szemüvegét. Fritzsch ezután hangosan mondott valamit a nézők egyik kisebb csoportjának. Láthatóan a kápóknak szólt, mert meg se várva, hogy befejezze, ketten beugrottak a gödörbe. Lentről tompa botütéseket lehetett hallani, és a kínzott szívet tépő nyöszörgését. A zsidó térdre esett és összekuporodott, hogy védje a fejét, és önkéntelenül védtelenül hagyta a legfontosabbat, a hátát az ütéseknek. A kápók tudták, hová kell ütniük. A veséjére összpontosítottak. Szakszerűen! A kínzott még egyszer talpra állt, és olyan embertelenül üvöltött, hogy a kápók megdermedtek. Aztán elesett. Hirtelen az egyik kápó fölébe hajolt. »Még él!«, állapította meg a nézők felé fordulva, leplezetlen megdöbbenéssel, szinte magyarázkodva. »Micsoda?«, ordított a táborparancsnok, tajtékozva a dühtől. Ennyi elég volt. A kápó a haldokló vastag nyakára tette botját, ráállt és addig hintázott rajta, míg valami roppanás nem hallatszott. Ezúttal már semmi kétség nem lehetett, hogy vége. (...) A kavicsgödörben a büntetőszázad lassabb tempóban dolgozott. A kápókat szemmel láthatóan kimerítette a háromnapos küzdelem, és nem volt senki, akinek henceghettek volna vele. A nézők az élménnyel eltelten távoztak. Az utolsó zsidót is visszaküldték Ábrahám ölébe, teljesítve a lágerparancsnoktól kapott feladatot. A »dagadt disznót« közben a krematórium boncolóasztalán feldarabolták."[1]

Az ember bármikor képes ölni

Hogy lehetséges, hogy olyan emberek, akik alig néhány évvel korábban még derék családapák voltak, ilyen kegyetlen rémtetteket hajtottak végre? Fiatalon sem a táborparancsnok, Karl Fritzsch, sem a környezetében lévő SS-ek nem tűntek ki azzal, hogy megrögzött erőszakos bűnelkövetők lettek volna. De vajon miért öltek minden ok nélkül? És vajon miért kínozták meg áldozataikat, ahelyett, hogy egyszerűen agyonlőtték volna őket? Senki nem adta nekik utasításba, hogy zsidókat kínozzanak halálra. Olvasták volna Hitler *Mein Kampf*-ját? Meggyőződéses antiszemiták lettek volna? Vajon amikor emberek agyonverésére adtak utasítást, úgy gondolták, hogy parancsra cselekszenek? Mindazok alapján, amit tudunk róluk, kijelenthetjük, hogy az elkövetők nem voltak szadisták, és az ideológia sem itatta át őket különösebben. Bizonyosan megtehették volna, hogy nem hajtják végre a parancsot, hogy föladják lágerbeli posztjukat, és mindezzel még csak azt sem kockáztatták volna, hogy agyonlövik őket. De maradtak, mert inkább vállalták, hogy maradnak a halál szolgálatában, mint hogy frontszolgálatra küldessék magukat, és akkor is folytatták a kegyetlen spektákulumot, amikor már látszott, hogy a Harmadik Birodalom bukása elkerülhetetlen. Miért? És vajon miért nem ők maguk öltek, miért végeztették a verést és a kínzást a foglyokkal? És hogy történhetett, hogy a foglyok egymást gyilkolták nap nap után, és egy sem akadt, aki fel mert volna lázadni a tábor urai ellen? A válasz egyszerű és lehangoló: az emberek bármikor képesek ölni, ha tudják, hogy amit tesznek, büntetlenül megtehetik, az emberölésre szóló parancshoz sem kell külön engedély vagy felhatalmazás. Auschwitz a romlás színhelye volt, az erőszak tere, amelyben csak annak lehetett esélye a túlélésre, aki feltétel nélkül vállalkozott a halálos játékra. A tábor a tetteseket közönyös végrehajtóvá változtatta, az áldozatokat pedig az erőszak akarat nélküli cinkosává, a gyilkosok azért öltek, hogy ne őket öljék meg. Az ember nem válik azzá, ami, sosem volt más. Az erőszak mindig is lehetőséget adott rá, hogy az egyén felhívja magára a figyelmet és érvényesítse hatalmát. Kultúrlényként az ember képes magának olyan világot létrehozni, amelyben más embereknek is helyük lehet. Mert ha nem értenénk a többi ember szándékát, meg kellene maradnunk annak, amik vagyunk. A megértés a létezés egzisztenciális módja.[2] De a létezéshez hozzátartozik a sérülékenység és a tudás a saját halálról, amely bármikor utolérhet bennünket. E tudás formálja társadalmi cselekvésünket. Az erőszak vonzó cselekvési opció, ha olyan terek nyílnak meg, amelyekben kibontakozhat. Az erőszak része sorsunknak. Az emberek mindenkor és mindenhol megsebesítették és gyilkolták egymást. Ezért céltalan, írja Trutz von Trotha, gondolatainkat az erőszak végére fecsérelni. Az erőszakot inkább lehetőségként kell felfogni, az emberlét lehetőségeként. Az erőszak szociológiája viszont, panaszolja, mindig csak az erőszak elkerülésének kutatásával foglalkozott, az okokat keresve, ahelyett, hogy magával a dologgal foglalkozott volna. Az erőszakos tetteket beteges vagy célracionális magatartásként állították be. Valójában a történészek és szociológusok nem magáról az erőszakról, hanem csak annak feltételeiről beszéltek. „Az okok szociológiája... a társadalmi problémák szociológiája."[3] Az okok ilyesfajta kutatása azonban mit sem mond magáról a történésről és annak következményeiről. Ehelyett felsorolja azokat a társadalmi deficiteket, amelyeket ki kellene küszöbölni, és máris végérvé-

nyesen vissza lehetne szorítani az erőszakot: a nyomort, a szegénységet, tudatlanságot, elnyomást. Mindössze meg kellene változtatni azokat a körülményeket, amelyek a jó embereket rossz emberekké változtatják, és máris minden erőszak-elkövetőt sikerülne megtéríteni a béke számára. Vajon feltűnt-e már valakinek is, hogy az évtizedek óta hangoztatott állítás ellenére, miszerint az erőszak-elkövetőket a körülmények termelik ki, nincs az a reform, amelynek sikerült volna eltüntetnie az erőszakot a világból? „Az erőszak okainak szociológiája", így von Trotha, „a tetteikét felelősséget nem viselő elkövetők szociológiája".[4] A tettesek láthatatlan struktúrák parancsainak végrehajtóivá válnak, olyan struktúrákénak, amelyek előírják, mit kell és mit nem szabad tenniük, mert az okok boncolgatása elvitatja az emberek személyiségét. Amikor az emberek erőszakos cselekmények áldozataivá válnak, rögtön megjelennek a szakértők, és a legkülönbözőbb felelőtlen magyarázatokat vetik be. Javítani kell az elkövetők életkörülményeit, javasolják, és akkor majd az illetők fölhagynak a bajok okozásával. De mi sülhet ki mindebből? Az ember azon van, hogy felszámolja a láthatóan tarthatatlan állapotokat, anélkül, hogy ez valaha is sikerülne, és az elkövetőket körülményeik áldozatává nyilvánítja. A társadalmi kiváltó okokat vizsgáló kutatásnak nincs mit mondania a testről, az agresszióról és annak kibontakozási tereiről. Aki rabol, verekszik vagy erőszakoskodik, alkalmasint okkal viselkedik így. Ám a tettes indítékai nem azonosak a tetteire adott magyarázatával. Az emberek tudják, mi az, amire indítékként hivatkozniuk kell, hogy mindenki értse, miért nem cselekedhettek másként. Nem akarják, hogy bárki is megtudja, valójában mi munkált bennük, amikor átlépték a megengedett határát. Mármost mindenki tudja, hogy mi és milyen

kontextusban megengedett, és mi az, ami nem megengedett, és tudják ezt azok is, akik erőszakot alkalmaznak. A tettesek olyan indítékokat szállítanak a nyilvánosságnak, amelyek azok szemében, akik elképzelhetőnek tartják, hogy vége legyen az erőszaknak, helytállóaknak tűnhetnek. Arra hivatkoznak, hogy világéletükben elnyomták, hátrányos helyzetbe szorították, kirekesztették, gyermekként pedig még bántalmazták is őket. Amikor viszont maguk között vannak, szüntelenül hencegnek tetteikkel. A motívumok az elvárásokat teljesítik. Mindenki azzal áll elő, ami az adott kommunikációs keretben megfelelőnek és érthetőnek tűnik.[5]

Senki sem tudhatja pontosan, valójában melyek azok a motívumok, amelyek valamely elkövetők kezét irányítják, amikor azok másokat terrorizálnak. Kétségkívül rendelkeznek szabad akarattal, és ha tudatosan cselekednek, dönthetnek saját vonzalmaik és érzelmeik ellenében. Ha gyengék, vagy rokkantak, aligha bonyolódnak erőszakos összeütközésbe, ha pedig ellenállással vagy megtorlással kell számolniuk, óvatosan viselkednek, és mérlegelik, megéri-e erőszakot alkalmazniuk. Akinek nem kell tartania büntetéstől vagy attól, hogy tettével megvetés tárgyává lesz, ráadásul még gazdag zsákmány reménye is lebeg a szeme előtt, alighanem sokat ígérő eszköznek tartja az erőszakot, amellyel megszerezheti, aminek megszerzésére amúgy esélye sem volna. Az emberek még kényszer alatt is végiggondolják az erőszak alkalmazásával járó kockázatokat. Elvégre senki sem szeretne áldozatul esni saját érzelmeinek, mindenki ügyel a saját biztonságára. „Hány embernek van hasonló életútja, hányan tengetik életüket ugyanabban a vigasztalanságban, de álmukban sem gondolnak rá, hogy kezet emeljenek valakire?", kérdezi Wolfgang Sofsky. Senkit sem kényszeríte-

nek rá, hogy beverje mások koponyáját. A társadalmi kontextus nem oka, és nem elégséges vagy szükséges feltétele az erőszaknak. Még abban a közegben sem használja ki mindenki a kínálkozó alkalmat, ahol az erőszak természetes és magától értetődő. Nem létezik olyan kényszerítő körülmény, ami a társadalmi kontextusok sajátságaival magyarázható. Az emberek különbözők, akad, aki a legjelentéktelenebb ügyre is ököllel reagál, mások visszariadnak az erőszaktól, van, aki viszolyog az erőszaktól, míg megint másoknak örömet szerez. Vannak, akik együttéreznek, de vannak olyan pszichopaták is, akiknek más emberek szenvedése nem számít. Van, aki unalomból kínozza embertársait, vagy mert bizonyítani akar a csoportban, amelynek tagja. „Nem létezik olyan társadalom, amely képes megbízhatóan megakadályozni az erőszakot, és örökre biztosítani a békét", írja Sofsky. „Fordítva viszont a túlkapások sem társadalmi szükségszerűségből fakadnak."[6] Az erőszak megváltoztatja a helyzetet, és végül már nincs jelentősége, hogy az agresszió kitörése milyen indítékból történik. Az okok kutatásának nincs mondanivalója némely agresszió tereiről, dinamikájáról és „indokolatlanságáról".[7] Arra keresi a választ, hogy miért tör ki az erőszak, nem pedig arra, hogy mit okoz, és hogyan alkalmazzák. Ez a fajta kutatás nem vezet sehová, mert az erőszaknak nincsenek tisztán azonosítható okai, és mert a társadalmi deficitekről már mindent elmondtak. Hogy mit lehet tenni? Erre az erőszak „antropológusai" világos választ adnak. Ha meg akarjuk érteni, hogy mi az erőszak, és mivel jár, nem az előidéző okokat kell vizsgálni, hanem magát a történést. Az erőszakhelyzetek nyitottak, a történés dinamikus és előre nem látható. Aki belép egy erőszakfolyamatba, nem tudja előre, mi történik majd, teljesen függetlenül attól, hogy az erőszak tob-

zódását kiváltó agressziót mi okozta. Az erőszak tere csak akkor válik olyan hellyé, ahol várakozásbiztonság uralkodik, ha az érintettek felkészültek a helyzetre. Mindenki tudja, mi történik, mire lehet számítani, és milyen lehetőségek állnak még a cselekvő személyek rendelkezésére. Az erőszak rövid idő leforgása alatt megváltoztatja a cselekvés tereit és az embereket.[8] Önmaga okává válik, ezért pontosan le kell írni, mi történik. Pontosan meg kell érteni azt a szituációt, amelynek a tettes, az áldozat és a néző egyaránt része, és le kell írni azokat a társadalmi kapcsolatokat, amelyek akkor keletkeznek, amikor az utolsó szót az erőszak mondja ki.[9] Az első ökölcsapás, az első lövés, amely egy embert leterít, megváltoztat mindent. Az idegszálak pattanásig feszülnek, fájdalom járja át a testet, az összecsapás pillanatában pedig az ember nem is gondol másra, csak saját túlélésére. Mindenki minden erejét a történés pillanatára összpontosítja. Ekkor csak a helyzettől függ a folytatás. A lövészárokból kiugró és az ellenséges állások felé rohanó katonák pánikban vannak, és lövöldöznek, semmi mást nem akarnak, csak túlélni, senkire és semmire nincsenek tekintettel; a megtámadottak felállítják géppuskáikat és megölnek mindenkit, aki szembejön. Nincs aggály, nincs kétely, tetteikből egyedül csak a túlélés akarása szól. Utána a túlélők egész testükben remegnek, a nadrágjukba piszkítanak, hánynak, lényük már csak testi funkcióikra korlátozódik.[10]

Nincs az a bérgyilkos, aki teljesen nyugodt, amikor el kell tennie áldozatát láb alól. Körültekintően viselkedik, megnézi a lehetséges menekülőutakat, igyekszik, hogy ne kelljen áldozata szemébe néznie, és ne hallja kiáltásait. Csak az számít, hogy minél hamarabb túl legyen a dolgon. Ha nem sikerül elvégeznie, amivel megbízták, pánikba esik, ha pedig tanúk tűn-

nek fel a láthatáron, akiknek nem szabad látniuk, hogy mit követ el, a helyzet eszkalálódik. Most már nem az eredeti tervét kell megvalósítania, nemcsak az áldozatával kell végeznie, hanem a tanúkkal is, akik esetleg elárulhatnák. A menekülés nem jelent kiutat, mert egy leleplezett bérgyilkos semmit sem ér a megbízónak. A csoportos erőszak más szabályoknak engedelmeskedik, mint az egyes ember esetében. Aki erőszakos tettesek olyan csoportjának szegül ellen, amelyik az utcán vagy a metró állomásain támad utasokra, az az életét és testi épségét kockáztatja, hiszen senki sem tudhatja előre, mit tesznek majd az elkövetők, ha ellenállásba ütköznek. Nemritkán a csoport vezetőjétől függ, hogyan cselekednek tettestársai, hogy verekszenek-e, belemennek-e a konfrontációba, vagy visszavonulnak. Ha a vezető arra ad jelet, hogy a visszavonulás szóba se jöhet, cinkosai mellüket döngetve, elszántságukat demonstrálva nekiesnek az illetőnek, megalázzák és megrugdalják őt. Ha a tettesek megérzik, hogy körülöttük elhatalmasodik a félelem, még inkább nekivadulnak, mert élvezik, hogy élet és halál urai lehetnek. Csak akkor térnek észhez, ha áldozatuk a földön fekszik, és a járókelők elmenekültek. Mert a halál és a menekülés hatalmuk végét jelenti. Minél nagyobb a más emberek ellen felvonuló csoport létszáma, annál nagyobb a veszélye az erőszak elszabadulásának, és annak, hogy a tömeg eluralkodik az egyes ember felett, mert az individuum a maga névtelenségében morális felmentést kap. Aki ezután még társadalmi okokról, munkanélküliségről vagy szegénységről beszél, teljesen félreérti az erőszakterek jellegét, és az e terekben jó eséllyel keletkező helyzeteket. Tény, hogy a legtöbb erőszak-elkövető valamilyen szándékot követ. Indítékai és céljai vannak, amelyeket szeretne teljesíteni, még ha csak arra vágyik is, hogy

pusztítson és romboljon, és hogy gyönyörűségét lelje mások szenvedésében. Nem sok olyan ember van, aki akkor is belebocsátkozik egy összecsapásba, ha abból semmilyen körülmények között sem jöhet ki győztesen, ha csak nem veszítette el a józan eszét, vagy nem uralkodtak el rajta teljesen az indulatai. Abban a pillanatban, ahogy az erőszak minden kontroll alól kicsúszott, és nem lehet előre látni, hogy a konfliktusból ki kerül ki győztesen, a tervezés és az óvatosság sem segít többé. A stratégiák idejének vége, beköszönt a test ideje. Le kell gyűrni, le kell győzni, és meg kell törni a másik ember testét, míg a saját testet meg kell védeni, meg kell óvni a sérüléstől. Az embernek erőre van szüksége, hogy véghez vigye, amit gondolatban már előkészített. Hogy egyáltalán mi is történik, azt csak annak a szituációnak a leírásával érthetjük meg, amelyben az erőszak kibontakozik. A társadalmi okok elemzése nem pótolhatja, amit az erőszakviszonyok tömör leírásából megtudhatunk. Az erőszak arra kényszeríti az embereket, hogy változtassanak magatartásukon, mivel azt, hogy másoknak hogyan kell cselekedniük, az erőszak-elkövetők döntik el.[11] Az erőszak-cselekedeteket nem lehet figyelmen kívül hagyni, mivel az életünk függ attól, helyesen viselkedünk-e. Erőszak hatására az emberek más emberekké lesznek, elveszítik időérzéküket, és csak a pillanatnak élnek. Mindent, ami most történik, az erőszakkal kapcsolatos tapasztalatok fényében látnak és értelmeznek. Az erőszak viszonyai megrendítik a bizalmat, lerombolják a társadalmi kötődéseket és megváltoztatják azt, ahogy az emberek a világot látják. Az erőszak ideje a pillanat ideje, a legnagyobb feszültség és a bizonytalanság ideje. Senki sem tudja, mi következik utána, és hogy a következő nap nem az utolsó lesz-e. Azok az emberek, akik az erőszak korában

élnek, testük minden izomszálával érzik, ami velük történik. Az erőszakban, akárcsak a szexualitásban, benne van az érzékiség kézzelfoghatósága, szenvedélyt kelt, dühöt és gyűlöletet idéz elő, és nyomot hagy a testen és a lelken. „Az erőszak olyan esemény", írja von Trotha, „amelyet csordultig megtölthet az ordítás és az üvöltés, amelyben emberek és tárgyak mozognak nagy sebességgel, és amelyben nemritkán a mozdulatlanság sem más, mint a »vihar előtti csend«, vagy az éber figyelés, az idegek pattanásig feszülnek, és a csend is rettenetes tud lenni, amikor a kínzás és az erőszakos halál hangjává válik".[12] Emberek verik, rugdossák, szurkálják egymást és lövöldöznek egymásra. Az erőszak a test és a test lehetőségeinek teljesítménye. Ez az oka, hogy minden olyan erőszakkutatás, amelynek nincs mondanivalója a testről, célját téveszti. A test ugyanis nemcsak médiuma és felerősítője, hanem előidézője is a szenvedésnek és erőszaknak. „Az ember összes halhatatlanságtörekvésében ott lappang a vágy, hogy mindenkit túléljen", írja Canetti. „A túlélés legalja változata az ölés. Ahogy az élelméül szolgáló vadat ölte meg az ember, [...] úgy akarja megölni azt az embert is, aki útját állja."[13] Az ember kapkod, szúr, karmol, rúgkapál, a test automatikusan teszi, amit tud. A fokozhatatlan izgalom állapotában pedig, amikor az ember viselkedését csak a düh és a gyűlölet irányítja, az erőszak az őrjöngésig fokozódhat, aminek csak a kimerültség parancsolhat megállást. Az ember elveszíti kontrollját, és a teste parancsolja meg, mit kell tennie.

Ezért kell az erőszak történetének a testről és a test fájdalmairól is szólnia. A fájdalomban az ember megtapasztalja testének hatalmát. A kínzás és a szélsőséges erőszak kioltja belőle a személyiségét, csak húsként érzékeli magát. A fájdalom a tehetetlenség tapasztalata. A megkínzott ember kiszolgáltatott, akarat nélküli, önmagát kontrollálni nem képes teremtményként érzékeli önmagát. Az erőszak áthatja a testet, megsérti a lelket és megjelöli az áldozatot. A kínzó ismeri az anatómiát, és tudja, mit kell tennie az áldozattal, hogy elérje, amit akar. A megkínzott testét használja fegyveréül. Hatalma az áldozat fájdalma, azé az áldozaté, aki megszűnik embernek lenni. Az áldozat tudja, hogy nem az ő kezében van, mikor kezdődik és mikor ér véget fájdalma, a kínzástól minden emberből csupán akarat nélküli szervezet válik, aki eszköztelen a külvilággal szemben. Elveszítjük a kontrollt testünk felett, amely önállósítja magát, és azt csinál, amit akar. Aztán egy ponton a test különválik a megkínzottól, akinek már mindegy, mi történik vele.[14] Ezzel az elkövető is tisztában van, és ezért ügyel rá, hogy ne lépje át a fájdalmat a közömbösségtől elválasztó határvonalat. Mert attól fogva, hogy a megkínzott már csak puszta testnek érzi magát, már sírni sem tud, és belép a közömbösség birodalmába, megszűnik fölötte kínzójának hatalma. „Őtőle függ a másik jajkiáltása és halálsikolya, úr hús és szellem, élet és halál fölött. Ily módon a kínzás a társadalmasodott világ totális fejtetőre állítása lesz: a társadalmasodott világban csak akkor élhetünk, ha embertársunknak is megadjuk az életet, tulajdon énünk hatalmaskodási hajlamát megzabolázzuk, embertársunk szenvedését enyhítjük" – emlékezik vissza Jean Améry saját tapasztalataira. „A kínvallatás világában azonban csak azáltal létezik az ember, hogy a másikat tönkreteszi. (Szerszámos) kezének apró mozdulata is elegendő hozzá, hogy a másikat (– annak koponyájával együtt, amelyben esetleg benne rejlik Kant és Hegel és mind a kilenc szimfónia és a világ mint akarat és képzet –) fülsértőn visító vágómalaccá tegye. (...) De csak a kínvallatás során lesz teljes az ember hús-

sá válása: a fájdalmában ordító, az erőszak alatt összeroskadó, segítségre nem számító, önvédelemre képtelen megkínzott csupáncsak test már, és semmi más."[15] Aki ilyen tapasztalatot szerzett, soha nem fogja elfelejteni, mit tettek vele. Az ember elveszíti ősbizalmát és emlékezik arra, amikor tehetetlenül ki volt szolgáltatva tulajdon testének. Nem tudja, írja Améry, hogy akit megkínoztak, elveszíti-e emberi méltóságát. Egy azonban biztos: az őt eltaláló első ütéssel elveszíti „világbizalmát", a bizalmat abban, hogy a másik az íratlan törvények és szokások értelmében tiszteli teste határait. „Testem határai egyúttal énem határai is. Bőrfelületem lezár az idegen világgal szemben: ahhoz, hogy bizalommal legyek iránta, az kell, hogy csak azt érzékeljem, amit érzékelni akarok"[16] Fájdalmában az áldozat megtapasztalja, hogy egyedül van, mert nem megosztható és nem érthető, amit vele tettek. Ebben keresendő annak a közömbösségnek az alapja, amivel az emberek mások fájdalma és szenvedése iránt viseltetnek. Amit az ember maga nem tapasztalt még, bármilyen élesen, metszőn és marón írják is le azt, nem érzi át, absztrakció marad. „Éppen ezt voltam képtelen felfogni: az emberölés határtalan könnyűsége és a meghalás hatalmas nehézsége között tátongó szakadékot, a teljes meg nem felelést. A mi számunkra ez csak egy újabb rohadt munkanap volt, az ő számukra mindennek a vége."[17] A fájdalom megszüntet múltat és jövőt, lévén ő maga egyetlen, „mindent elsöprő jelenidejűség". Csak amit az áldozat a test hatásaként érzékel, az nem sorscsapás, hanem az elkövető akaratának következménye: az elkövető pedig bármikor abbahagyhatná, hogy fájdalmat okozzon áldozatának. A tettes tehetetlennek akarja látni áldozatát, fegyverként használja a másik fájdalmát, egyedül ő dönt a fájdalom és a kiállandó kínszenvedés hosszáról.[18] Az áldozat kiszolgáltatott, a tettes keze pedig szabad, mert csakis ő dönthet az erőszak kezdetéről és végéről. A fájdalom jelenléte az áldozat számára a világ távollétét jelenti. Az erőszak testi létezésére veti vissza az embert, az erőszakkal való találkozás pillanatában minden elveszíti a jelentőségét, nem számít sem kiváltság, sem származás, sem vagyon.[19] Mihelyt áthágják a test határait, kezdetét veszi a szubjektum önpusztítása.

Rend és erőszak

De egyáltalán hogy lehetséges, hogy az emberek bizonyos körülmények között erőszakhoz nyúlnak, míg más körülmények között lemondanak az erőszakról? A kérdésre Thomas Hobbes adott olyan választ, amelyre az erőszak „antropológusai" évszázadokkal később hivatkoznak. 1651-ben megjelentetett „Leviatán vagy az egyházi és a világi állam anyaga, formája és hatalma" című értekezésében így írt:

„Az embert, aki természettől fogva szereti a szabadságot és a mások feletti uralmat, azoknak az önkorlátozó intézkedéseknek a bevezetésére, amelyek közt, mint látjuk, az államban él, végső soron csakis az az ok, cél és szándék készteti, hogy ily módon önfenntartásáról és élete zavartalanabb folyásáról gondoskodjék. Vagyis szabadulni akar abból a nyomorúságos hadiállapotból, amely [...] az ember természetes érzelmeinek mind az ideig szükségszerű következménye, amíg nincs valamilyen látható hatalom, hogy kordában tartsa, a büntetéstől való félelem eszközével megállapodásai teljesítésére [...] kényszerítse. Mert a természeti törvények, vagyis az igazságosság,

méltányosság, szerénység, megbocsátás, egyszóval a törvény, hogy ne tégy másoknak olyat, amit magadnak nem kívánsz, önmagukban – azaz, ha megtartásukra semmilyen hatalomtól való félelem nem kényszeríti az embereket – ellenkezne természetes érzelmeinkkel, amelyek részrehajlásra, büszkeségre, bosszúra, és más hasonlókra késztetnek minket. És a megállapodások kard nélkül puszta szavak, nincs erejük rá, hogy akár csak a legcsekélyebb biztonságot is nyújtsák nekünk."[20] Amit a filozófus immár 350 éve a maga higgadt módján leírt, Wolfgang Sofsky szociológus olyan hátborzongató nyelvbe csomagolta, amely az olvasóban azt az érzést hivatott kelteni, hogy a világ a siralom völgye, és az erőszak az emberi nem sorsa. Kiút szemlátomást nem létezik. „Amikor az emberek szabadok és egyenlőek voltak, senki sem lehetett biztonságban a többiektől. Az élet rövid volt, a félelem határtalan. Nem létezett olyan törvény, amely védelmet nyújtott a támadásoktól. Senki nem bízott senkiben, és mindenkinek óvakodnia kellett a többiektől. Mert még a leggyengébb is elég erős volt hozzá, hogy sebet üssön a legerősebben, vagy akár meg is ölje őt, fondorlattal, vagy egy harmadikkal megegyezve. Így kötöttek szövetséget az emberek közös biztonságuk érdekében."[21] E szavakkal kezdődik Sofsky „Traktat über die Gewalt" című könyve. Volt-e valaha is valaki előtte, aki ilyen módon beszélt az erőszakról? Az erőszak, mint az emberi nem sorsa, veleszületett tulajdonsága az embernek, aki csak tetteti, hogy békés, mert fél a büntetéstől és a megtorlástól! De a szabadság és a béke valójában kizárja egymást. Az emberek csak azért vetik alá magukat az ölés tabujának, mert náluk hatalmasabbak megakadályozták, hogy sebeket ejtsenek egymáson. Nem a viszonyok rontják el az embereket, hanem az emberek rontják el

a viszonyokat, ha bármit megtehetnek, amit csak akarnak. De mert az emberek tisztában vannak saját helyzetükkel és a magukfajták helyzetével, alávetik magukat azoknak a hatalmi viszonyoknak, amelyek megvédik őket önmaguktól és tulajdon szenvedélyeiktől. A hatalom rejtélye eloszlik, ha megértjük, hogy a legrosszabb diktatúra is nagyobb biztonságot ígér, mint a határtalan szabadság.[22] A szocialitást az teszi lehetségessé, ha az emberek kölcsönösen megállapodnak abban, hogy támadhatatlanok, és lemondanak az erőszakról. Az erőszak központosítása és monopolizálása nélkül, a szenvedélyek tartós megszelídítése nélkül nem lehetséges a béke és nem létezhet társadalom.[23]

Sofsky emberképe sötét, nem hisz sem a felvilágosodás fényében, sem a civilizáció folyamatában. Az ő emberét az ösztönök hajtják, és az erőszak élvezete vezérli. A törvények nélkül az ember szabad, azt tesz, amit akar. A biztonság és az életben maradás egyes-egyedül a jóindulattól függ. Bizalmatlanság és félelem mindenütt, mert senki sem bízik embertársaiban, és akinek kedves az élete, okosan teszi, ha bebiztosítja magát idegenekkel, fegyveresekkel és erőszak-elkövetőkkel szemben: ha támadóit falakkal és fegyverekkel tartja távol, és példás erőszakkal, ami jól demonstrálja, hogy ő maga mire képes. Minél magasabbak a tornyok és minél vastagabbak a falak, annál bizonytalanabbak az emberek. Ebből a szemszögből nézve a szabadság a bizonytalanság és a félelem forrása, az erősek szabadsága, ami a gyengék számára semmi haszonnal nem jár. Aki gyenge és védtelen, annak az önkény és az erőszak birodalmában nem jók a túlélési esélyei. Az emberek a rendbiztonság kedvéért lemondtak szabadságukról, mert féltek egymástól, mondják az erőszak „antropológusai".[24] Akinek ha-

talma van, lemond az erőszakról, mert a gyengék engedelmeskednek; a gyengék pedig azért engedelmeskednek, mert biztosak lehetnek benne, hogy a hatalmasok mindenki mást megakadályoznak benne, hogy az életüket fenyegessék. A harmadik félre ruházzák át a kontroll és végrehajtás jogát, felhatalmazva őket arra is, hogy az emberek közötti békét erőszakkal kikényszerítsék. Ettől fogva már csak a megtorlás jogával felruházottaknak szabad ölniük: az erőszak-monopólium megbízásából büntető vagy hadat viselő rendőröknek, hóhéroknak és katonáknak. Mindenki másra áll az ölés tilalma. E tabu megszegőit halállal vagy hosszú szabadságvesztéssel büntetik. De mi történik, ha a békét szavatoló rend szétesik? Carl Schmitt félreérthetetlen választ adott erre a kérdésre: ha a hatalmon levők nem tudják kikényszeríteni a rendet, akkor oda a hatalom legitimitása. *„Auctoritas, non veritas facit legem* – tekintély, és nem az igazság szüli a törvényt." A rendet és a legitimitást nem a jog alapozza meg, hanem az a képesség, hogy a hatalom képes-e a törvényt minden ellenállással szemben is érvényesíteni.[25] Aki nem képes megvédeni az emberek életét, nem követelhet engedelmességet. A mindennapokba visszatér a feltétel nélküli szabadság, és kezdődik a háború. Sofsky tömören foglalja össze ezt a valóságot: „...ha az emberek szabadon megtehetnék, amit szeretnének, rövid életet élnének."[26] Annak, aki már átélt és elszenvedett razziákat, mészárlásokat, pogromokat és polgárháborúkat, nemigen lesznek illúziói az emberi kegyetlenség lehetőségeiről. A túlélők tudják, milyen törékeny a béke, és hogy mit ér a rendbiztonság. Tudják, hogy aki felfüggeszti az ölés tabuját, és megengedi, hogy az emberek átlépjék a küszöböt, elveszett. Visszaemlékezéseiben Marcel Reich-Ranicki ír egy egyszerű berlini katonáról, aki a német

megszálló csapatok tagjaként érkezett Varsóba, és aki zaklatta, pisztollyal fenyegette, „mocskos zsidóknak" nevezte és szidalmazta őt és fivérét. Amit az illető szülővárosában, Berlinben nem tehetett volna meg, azt Varsóban megtehette, mivel nem létezett olyan instancia, amely megakadályozta, hogy a katonák zsidókat öljenek. A zsidók és a lengyelek számára a város rövid idő alatt maga lett a pokol, az erőszak tere, amelyben önkény és a halál uralkodott. Amikor azonban a katona megtudta, hogy áldozatai Berlinben nőttek fel, és az ottani Hertha BSC nevű egyesület csapatának szurkolói, nem lehetett ráismerni. Mintha kicserélték volna, kijelentette, milyen boldog, hogy Varsóban is találkozik olyanokkal, akik osztják a berlini futballélet iránti lelkesedését. „Ugyanaz a fiatalember, aki alig egy fél órával korábban szadista módon gyalázott bennünket, és arra kényszerített, hogy azt ordítsuk, mocskos zsidók vagyunk, ő, aki néhány perce még kezében pisztollyal azzal fenyegetőzött, hogy bekerget bennünket az uszoda jéghideg vizébe – szóval ez az alak egyszer csak egész normálisan viselkedett, már-már barátságosan."[27] Minden más zsidót agyonvert volna, de egy Hertha BSC-szurkolónak mégsem akart volna ártani. Reich-Ranicki nem a jognak, hanem a véletlennek köszönhette életét. Az önjelölt felsőbbrendű emberek életről és halálról döntöttek, és hogy hogyan, az kizárólag pillanatnyi hangulatuktól függött. Akinek az élete fegyveresek pillanatnyi szeszélyétől függ, aligha hagyatkozhat meggyőződésre és jóindulatra. Ahol ugyanis a tettesek határtalan szabadságot élveznek, ott gyilkolókedvüknek sem szabnak határt. A jogmentes tér maga a pokol, *„Homo homini lupus*; ki rendelkezik azzal a bátorsággal, hogy az élet és a történelem minden tapasztalata után kétségbe vonja ezt az állítást?", kérdezi Sigmund Freud.[28]

Amikor megtiltják az ölést, az egymástól való félelem a felsőbbségtől való félelemmé válik, amely felsőbbség fenyegetésekkel és büntetésekkel távol tartja alattvalóit az erőszak alkalmazásától. A büntetés a tiltott erőszak tükre. Aki öl, az a felsőbbség keze által vész el, aki másokat megsebez, maga is megcsonkíttatik. A büntetés még a mai korban is a tettet tükrözi. Hiszen ha az állami erőszak célja csakis az elkövető megjavítása lenne, minden vétségre azonos büntetést kellene kiszabni. Ám az emberölést mindig, minden társadalomban a legnagyobb büntetéssel üldözték. Az embereket csak az elrettentés eszközével lehet visszatartani attól, hogy tegyék, amit gondolnak. „A hatalomnak – ha nem akarja feladni magát – szüksége van erőszakra, kívül és belül egyaránt", így Sofsky. „Erőszakra képesnek kell lennie, hogy fennmaradhasson, egyáltalán, csak addig létezhet, ameddig rendelkezik ezzel az eszközzel."[29]

A szankcionáló hatalom előtt sok minden rejtve marad. Nem nézhetnek be az alattvalók házaiba, nem tudják, mi történik, hiszen nem tudják őket éjjel-nappal megfigyelni. Amikor a hatalom birtokosa alszik, az alattvalókban nagy a kísértés, hogy kihívják a hatalmat. Az ilyesféle vágyakat neveléssel, fegyelmezéssel és idomítással módszeresen kiölik az emberből, míg az az erőszak élvezetét helytelen dolognak vagy bűnnek nem érzi. Stabil hatalmi viszonyok csak ott keletkezhetnek, ahol az emberek már nem a külső represszіótól félnek, hanem önmagukon uralkodnak. Ezt Norbert Elias is így gondolta.[30] A felettes én parancsai hatékonyabbak az államhatalom rendelkezéseinél, mivel az emberek bensővé teszik, amit a társadalmi szerződés mindenkitől megkövetel. Így történhet, hogy az alávetettek azt hiszik, a civilizatorikus idomítás saját szabad akaratukat követi. Aki békét akar, csak a belső represszió árán kaphatja meg. Nincs az a hatalmi eszköz, amely képes volna pótolni, amit „a lelkiismeret zsarnoksága" okoz. „Amit korábban a rend zsarnoksága tett az emberekkel, azt most mindenki önmagával teszi."[31] A rend megvéd bennünket egymástól, ezért engedelmeskedünk neki, amíg teljesülnek az elvárásaink. De az emberek tudnak elveszett szabadságukról, és ezért szenvednek a kultúra kényszereitől, amelyek elnyomják érzéseiket és gyönyöreiket, véli Sofsky. Bár a béke és a háború közötti választás lehetősége mindig fennáll, amíg a rendbiztonság több előnyt ígér, mint az erőszak, készek vagyunk türtőztetni magunkat. Mihelyt azonban lehetőség nyílik rá, hogy szabad folyást engedjünk agresszióinknak, vége a külső békének. „Meglepő-e, hogy az emberek keresik az alkalmat, hogy tabukat döntsenek, levessék magukról vétkeiket, és szabad folyást engedjenek rejtett vágyaiknak? Minél szigorúbb a kultúra tiltása, annál nagyobb a kísértés, minél erősebbek a halottak, annál hevesebben lázad az élet, minél szigorúbb a belső kényszer, annál hatalmasabb az új lázadásra, a tilalom, a kultúra elleni erőszakra ösztönző belső nyomás."[32] A kultúra korlátozza az embert, viselkedési szabályok és tilalmak korzettjébe kényszeríti, a kultúra a „lemondás és az önbüntetés" helye. Mindazonáltal nem jelent biztosítást az erőszak visszatérése ellen. Van, akit engedelmessé tesz, másokat pedig, akik szabadságra és szenvedélyre vágynak, kívülállóvá és lázadóvá.[33]

Miért nem merül az erőszak élvezete feledésbe? Miért nem megfordíthatatlan a civilizáció folyamata? Mert ütni, szúrni, lőni mindenki tud, mert nincs ember agresszió nélkül. Az erőszak velünk született képesség. Hozzátartozik az ember alapképességeihez. Nemcsak hogy bármit el tudunk képzelni, bár-

mit meg is tudunk tenni, amit akarunk. A gondolatok szabadok, azokat senki sem veheti el tőlünk. Az ember minden ellenállást legyőz, mindenható, és könnyűszerrel megöli ellenfelét. A gondolataiba senki sem lát bele, ezért aki gondolkodik, könnyen túlnő önmagán, kiszabadul a konvenciók szorításából, amelyek addig akadályozták benne, hogy megtegye, ami eszébe jut. A kieszelt erőszakban minden lehetséges, bármilyen rémtett veszélytelenül elgondolható. Amit pedig egyszer kigondoltak és megtettek, az örökre megmarad a világban. Ha egyszer beindul a fantázia, és az első tett megvalósul, a fantáziaképeknek nincs határuk. Lehetnek bármily erős belső gátlásaink, ezek nem fognak gátolni abban, hogy azt gondoljunk, amit akarunk. A képzelet az erőszak áradó forrása, amely soha ki nem apad, amíg csak ember él a Földön.[34] Ellenérvként azt hozhatnánk föl, hogy az egyes ember mások szenvedése fölött érzett örömével szemben még mindig ott van az állam erőszak-monopóliuma. Ám ez sem garantálja, hogy a szörnyűségek nem térhetnek vissza. Hiszen ha minden ember képes ölni, miért ne tennék ezt azok is, akik a béke megőrzésére kaptak felhatalmazást? Miért ne fordítanák fegyvereiket azok ellen, akiknek a védelmét rájuk bízták? Az ő támadásaik ellen az alájuk rendeltek nem tudnak védekezni. Ha az államot és annak intézményeit elszánt erőszak-elkövetők kerítik hatalmukba, a béke veszélybe kerül. Ők ugyanis fölmondják azokat a kimondatlan megállapodásokat, amelyek őket magukat hatalomra juttatták, a fegyvereket pedig nem a béke kikényszerítésére használják, hanem arra, hogy háborút folytassanak. Sofsky szerint „A hatalomnak korlátoznia kell az erőszakot, ám ehelyett a végletekig fokozza. Ebből a történelmi zsákutcából nincs kiút."[35]

Háború

„Először olyan morajlást lehetett hallani, mintha a távolban egy dühödt vadállat üvöltene. Tompa, nyögésszerű, semmihez sem hasonlítható zajt", áll Gerd Ledig „Sztálin-orgona" című tényregényében. A helyszín a leningrádi front, az idő 1942, a Wehrmacht és a Vörös Hadsereg katonái egy domb bevételéért folytatnak elkeseredett küzdelmet. „Néhány versztányi távolságból úgy hangzott, mintha kiabálnának. Két-három alkalommal is fölordított. Aztán egy elhangolódott orgona nyikorgó sípolása. Az egész frontszakaszon bénultság vett erőt. A géppuskák kelepelése abbamaradt. A mesterlövészek visszahúzták fegyvereiket a mellvéd mögé. Az aknavetősök összehajoltak. A lövegparancsnokok ajkán elhalt a tűzparancs. A futár is lelassította lépteit. Aztán jött a becsapódás. Az erdőt villámcsapások ezrei dúlták szét. Mintegy félszáz lövedék robbant a fatörzseken vagy a talajon. Fülsiketítő dörgés, tűz, égésszag, öklönyi rézdarabok, föld, por. Az egyik üteget négy lövegével, egymásra tornyozott lőszerládáival, lőszerhüvelyeivel, műszereivel és lovaival együtt eltalálták, az emberek a sárban fetrengtek. Egy órával később a tábori konyhát érték a becsapódások. Sofőrök, kocsikísérők, szakács, hatvan ember hideg élelme és száz liter híg leves, minden odalett. Néhány perc múlva süvítve lecsapott az egyik váltásra menetelő századra; egy hétig voltak a frontvonal mögött, úgy-ahogy pihentek, kipucolták a csizmájukat, megolajozták a fegyverüket. Az a negyven ember, aki elérte az árkot, mocskosan, vérfoltosan, demoralizálva gubbasztott. Két óra, két nap, két hét. Egy páncélos osztag elfoglalta készenléti állását. A parancsnok egy védett földmélyedésben utolsó megbeszélésre gyűjtötte össze embereit. A lát-

határ felől zaj hallatszott. Öt-hat másodpercnyi rémisztő hallgatás. Lövedékek robbanása a semmiből. Kiáltások. Az üres harckocsikra repeszdarabok záporoztak. A legfiatalabb tiszt nagy nehezen összeszedett annyi sofőrt, hogy a tizenkét harckocsit halott legénységével együtt hátra tudja vinni. Akik érezték, ahogy a föld remeg a talpuk alatt, és látták, ahogy a detonációk füstje az ég felé száll, hálát mondtak a sorsnak vagy az Istennek, hogy a találatok nem őket érték, és hogy ez egyszer sikerült élve megúszniuk."[36] Itt jönnek a képbe a szenvedélyek, agressziók és a félelem, amelyekről nem csak Sofsky ír. Mert a béke megszüntetése és az erőszak kezdete a képzeletből fakadhat, az ölést pedig megparancsolhatják. Ahhoz azonban, hogy az elképzelés megvalósuljon, fegyverek kellenek, és testek, amelyek e fegyvereket működtetik. Az erőszakkal szemben a szándékoknak és az eszméknek nincs jelentőségük, mindenki magára marad dühével, félelmével és testével. Ez évszázadok óta semmit sem változott. Az ellenséges támadást váró, a roham előtti csöndben a lövészárokban kuporgó, és a következő órák túlélési esélyein gondolkodó katonák teste feszült. A csatában semmit sem hallanak és semmit sem látnak, szinte transzban teszik, amit testük parancsol. A háború poklában némák, elveszítik minden befolyásukat, nem hatnak az események alakulására, csak sodródnak az erőszak árjával. A halálfélelem mindent beárnyékol. Fatalisták, mindent eltűrnek, amivel megbízzák őket, mert az a lehetőség, hogy kötelékben harcoljanak, még mindig nagyobb biztonságot kínál, mint a szökés.[37] Vannak terek, amelyekben nem lehet elkerülni az erőszakot, bármennyire szeretnénk is. Ilyen a háború. A háború olyan kényszereknek engedelmeskedik, amelyek békében nem léteznek. Nincs az a toronylövész, akinek csata közben

eszébe jutna kiszállni harckocsijából, és kijelenteni, hogy ő most inkább a békéért szeretne tüntetni. Mert nem csupán bajtársai élete múlna ezen, hanem a sajátja is. Szökés közben nem sok esélye lenne a túlélésre. De a gyalogságnál is csak az összetartás garantálhatja a túlélést. A katona azért sem hagyja cserben bajtársait, mert neki is csak akkor nagyobb az esélye, hogy ép bőrrel megússza az összecsapást, ha a bajtársaival marad. A harcnak, ha már egyszer kitört, nincs alternatívája. Ezért ölnek a katonák akaratuk ellenére is, mert ők szeretnének túlélők maradni. Látják a holttesteket, a haldoklók eltorzult arcát, ők azonban megússzák az ijedséggel. Félelmük elégedettséggé oldódik. Nem ők haltak meg, hanem mások.[38] És ezért kell meghalniuk a többieknek. Canetti szerint a háborút a tömeg tartja életben akkor is még, amikor annak katonailag már nincs értelme. „A háborúk azért tartanak olyan sokáig, azért folynak még akkor is tovább, amikor már rég elveszítették őket, mert a tömeg mélységes ösztönnel törekszik arra, hogy megőrizze heveny állapotát, és szét ne essen, tömeg maradjon. Ez a töltés néha olyan erős, hogy van, aki inkább elpusztul, semmint bevallaná a látva látott vereséget, és ezáltal megélni tudná saját tömege vesztét."[39] Az egyes ember csak akkor hagyja el a tömeget, amikor már tehernek érzi. Ha a csapat reménytelen helyzetbe kerül és mindenki menekülőre fogja, a katona védtelenül és kiszolgáltatva áll szemben az ellenséggel, menekül, fut, mentené az életét, amit egyébként megmenthetne, ha egységét nem morzsolták volna föl, vagy ha az rendezett formációban vonult volna vissza a harctérről. Ez történt Napóleon Grande Armée-jának katonáival is 1812 telén. Fagy, éhség és betegségek tizedelték a francia császár Oroszországból visszavonuló, egykor büszke haderejét, az út szélét fagy- és éhhalált halt vagy

elvérzett katonák holtteste szegélyezte. A katonákat kezdetben még felkavarta sebesült, a fájdalomtól a hóban fetrengő, jajveszékelő bajtársaik látványa. Ám amikor az egységek szétszéledtek, és a visszavonulásból rendezetlen menekülés lett, feledték a barátságot és a bajtársiasságot. Érzéketlenül haladtak el a sebesültek mellett, és csak saját életüket próbálták menteni.[40] Hasonló tapasztalatokra tett szert a Wehrmacht ifjú katonájaként Dieter Wellershof író a háború utolsó heteiben. Egysége 1945 áprilisában Berlintől északra széledt széjjel, és kezdett pánikszerű menekülésbe. „Az ezred megint széthullik, összekeveredik más szétszóródott csapattestek katonáival", emlékezett vissza. „Egy darabon mellettem halad egy katona, kezén vértől vöröslő kötéssel. Két ujját lőtték el. Próbál lépést tartani, de egyre jobban lemarad. Egy erdőből csatakos és hiányos egyenruhájú katonák jönnek ki. Az oroszok elől menekülve átúsztak egy tavat. Még mindig hurcolom magammal a karabélyomat. Sokan már eldobták a fegyverüket. Az erdei úton menekültek alaposan megrakott szekere süpped a homokba, nők, gyerekek, és néhány öregember. »Katonák, segítsetek!«, kérlelnek bennünket. De hiába, megyünk tovább. Minden gát áttört, és itt már mindenki csak a saját életéért küzd. Összefogás már csak kis csoportokban van."[41] Azok a katonák, akik ilyen körülmények között harcolnak, eltompulnak, megadják magukat a sorsnak, és lassanként már csak rémes normalitásnak érzik az erőszakot. Megtapasztalják, hogy mit jelent, ha vakon meg kell bízniuk bajtársaikban, meg kell tanulniuk, hogy a testükre hallgatva már csak azt tegyék, amitől puszta túlélésüket remélhetik. A testeket összeszoktatták, mindenki tudja, mi a dolga, ha a dolgok komolyra fordulnak. A katonák horizontja csapatuk életterére, a lövészárokra és a velük együtt

harcoló bajtársakra szűkül. Másik világot már nem is ismernek. Aki elsajátította a háború mesterségét, ösztönösen helyesen cselekszik. A katonák a csatában is tudják, mit kell tenniük, a harc óraműszerűen zajlik, a bajtársak egyetlen nagy egésszé olvadnak össze, és a háború gépezete pontosan és megbízhatóan működik. A katonának csakis a hidegvér biztosítja a túlélést.[42] És mégis, a fronthétköznapokat az érzelmek ingadozása jellemzi. Egy-egy tüzérségi támadás után a katonák többsége demoralizált, levert és apatikus, mert nincs hatása az eseményekre, és mert tehetetlenül kiszolgáltatottnak érzi magát. Az összecsapás hevében azonban fölébrednek agresszióik. Megölnek minden, a vonalaik felé közeledő ellenséges katonát, könyörtelenül semmisítik meg emberek életét, mert saját életükön kívül nem létezik más számukra.[43] Közvetlenül a csata után nagy a feszültség, határtalan a düh és az elkeseredés. A katonák látják bajtársaik holttestét, még kábultan a frissen túlélt csatától, és tele gyűlölettel az ellenség iránt, aki leteszi a fegyvert és kegyelmet kér. Azoknak a katonáknak, akik megadják magukat, közvetlenül az ütközet után csekélyebbek a túlélési esélyeik, mint órákkal később. A csaták utáni első percekben az első és második világháború valamennyi hadseregében előfordultak a hadifoglyokkal szembeni túlkapások.[44] A katonáknak csak később jutott eszükbe a hadijog, mikor a kedélyek már lecsillapodtak. A háborúban az ölés mesterséggé válik, a katonák körében nem számít problémának, amely bármiféle magyarázatot igényelne. A háború olyan teret nyit meg, írja Harald Welzer, „amely egész más módon nyitott az erőszakra, mint a béke; az erőszak elvárhatóbb, elfogadhatóbb, megszokottabb, mint a béke körülményei között".[45] Egy pacifista várható élettartama viszonylag csekély lenne a hábo-

rúban, a tisztekkel szembeni ellenállás pedig céltalan. Annak, aki marad a kötelékében, jobbak a túlélési esélyei, mint annak, aki megszökik, és aki ért az öléshez, az tudja, mit kell tennie, ha kitör a csata. Ennek ellenére, a katonák nem automaták, akik önálló akarat nélkül teszik, amit elvárnak tőlük. A katonák olykor nem azért használják ki a kínálkozó nagy mozgásteret, nem azért pusztítanak és ölnek, mert ezt kell tenniük, hanem azért, mert megtehetik, mert meg szabad tenniük: olyan pilóták, akik gépjármű- és menekültoszlopokat lőnek, és a polgári lakosság házait bombázzák, olyan tengeralattjáró-parancsnokok, akik kereskedelmi hajókat süllyesztenek el, és olyan harckocsizók, akik acélkolosszusaikkal házakat rombolnak le. Az ölés örömét fokozza, ha minél nagyobb a tetteseket az áldozatoktól elválasztó távolság. Egy gombnyomás, és máris lezuhannak a bombák. Becsapódásukkor a levegőből csak villanásokat és porfelhőket látni, a pilóta nem hallja az áldozatok jajkiáltásait, és nem kell elviselnie az égett hús szagát. A német légierő egyik, 1940-ben, a La Manche csatorna fölött lelőtt pilótája a fogságban mesélt bajtársainak a bevetéseiről, és a bevetések közben érzett örömről. „És akkor csináltunk valami nagyon szépet, visszafelé a 111-essel csináltunk valami nagyon szépet. Előre beszereltettünk egy gépágyút. Mélyrepülésben szálltunk az utcák fölött, és amikor jöttek szembe az autók, bekapcsoltuk a fényszórót, azt hitték, egy autó jön velük szemben. És akkor adtunk nekik a gépágyúval. Ez nagyon jól ment. Isteni volt, remekül szórakoztunk. Vonatokra meg más célokra is lőttünk."[46] A levegőből könnyű volt civilek életét kioltani. Valószínűleg az áldozatokkal szemtől szemben állva a katonáknak nehezebb lett volna kibiztosítaniuk géppisztolyaikat, hogy védtelen nőkkel és gyermekekkel végezzenek. Ami bé-

kében büntetendőnek számít, háborúban megengedett. Háborúban eltolódik a referenciakeret, ölni kötelező. Így aztán könnyebb a fegyvert használni. Emberek hidegvérű megölése része „a háború normarendszerének". Ezért beszélnek a katonák magától értetődő, semmiféle magyarázatot nem kívánó dologként az erőszakról.[47] A 19. és 20. század rendezett, államok közötti háborúinak még megvoltak a maguk szabályai: a hágai egyezmények és a genfi konvenció előírásai rendelkeztek a hadifoglyokkal és a polgári lakossággal alkalmazandó bánásmódról. És amíg a tisztek kikényszerítették a hadijog érvényesítését, és a szabályokat megsértő katonákat megbüntették, a háború menete támadók és védők számára egyaránt kiszámítható volt.[48] Ott azonban, ahol semmibe vették a hadijogot, a katonák szabad folyást engedhettek gyilkos ösztöneiknek. A Wehrmacht és a Vörös Hadsereg 1941 júniusától 1945 májusáig tartó háborújában mindkét fél lábbal tiporta a jogot. Német katonák politikai tiszteket, zsidókat és hadifoglyokat gyilkoltak, egész falvakat tettek a földdel egyenlővé és lemészárolták lakóikat, s mindezt nem felszólításra tették, hanem mert tisztjeik erre bátorították őket. Kurt S. 1941-ben katonaként ezt írta Minszkből: „Nemrég nem egészen 50 méterre a Lenin-háztól azt láttam, hogy az őrök odapörköltek egy halom hadifogoly közé. Az illetők összekaptak a közéjük dobott kenyéren és ruhaneműn. Hárman ott maradtak, a zsidók ott helyben el is kaparták őket, mint valami döglött kutyákat. Így kell velük bánni, különben nem bírunk velük. Ezek már nem emberek, hanem elállatiasodott hordák."[49]

Amikor 1944 telén a Vörös Hadsereg átlépte a Német Birodalom határát, katonái halált és pusztulást hoztak ellenségeikre. Asszonyokat erőszakoltak meg, falvakat töröltek el

a föld színéről. Útjukon, Berlin felé, kő kövön nem maradt. A Vörös Hadsereg tisztjei katonáik tudtára adták, hogy a szovjet határokon kívül a nő szabad préda. Egy brit haditudósító beszámolója szerint egy szovjet őrnagy azt mondta neki, hogy a parasztkatonák ki vannak éhezve nőkre. És most megkapják, amire vágytak. Mihelyt megnyílt a szabadság kapuja, az erőszak valóságos orgiája zúdult az ellenség asszonyaira.[50] „Nők, anyák és lányaik feküdtek mindenütt az utcán, jobbra és balra, és mindegyik előtt ott állt sorban, letolt nadrággal egy seregnyi röhögő paraszt", emlékezett vissza Leonyid Rabicsev közlegény a Vörös Hadsereg kelet-poroszországi bevonulására. „Amikor elöntötte őket a vér és már nem voltak maguknál, félredobták őket, segítségükre siető gyerekeiket pedig lelőtték. Röhögés, kurjongatás, hahotázás, kiabálás és nyögés. A parancsnokaik pedig, az őrnagyok és ezredesek ott állnak az utcán, van, aki nevet, van, aki utasítgat – nem, inkább rendezkedik. Hogy kivétel nélkül minden egyes katona részt vegyen benne."[51] A nemi vágy kielégítésén túl semmi sem magyarázza, ami itt történt. Abban az elgondolásban ugyanis, „hogy valaki azért kényszerítse magát szexuális aktusra, hogy azáltal hatalmi vágyainak kölcsönözzön hitelt, van valami képtelenség", írja Reemtsma.[52] Európa modern hadseregeiben fiatal férfiak destruktív energiáit és az erőszak élvezetét katonai célok szolgálatába állították. Ma is így van ez még, amikor kormányok megbízásából hadseregeket vetnek be. A katonák parancsoknak engedelmeskednek, és akkor teszik csak túl magukat a rendezett háború szabályain, ha azt tisztjeik megengedik nekik. Mihelyt átszakad a gát, az erőszak kontrollálatlanná válik, és a katonák némelyike olyat tesz, amit tilt a hadijog. Az erőszak, ha egyszer elszabadul, olyan dinamikát követ, ami

nemigen irányítható már. Az érzelmek megszokásokkal kapcsolódnak össze, a kéj pedig professzionális tudással. A tettesek és az áldozatok bármikor számíthatnak az erőszak önállósodására, ha megengedik, amit amúgy nem szabad megtenni.[53] Más szóval: nem az számít, hogy az ember mit tud megtenni, hanem az, hogy meg szabad-e tennie, amit meg tud tenni. A kegyetlenség a háborúban nem csak a megvetés jele azok részéről, akik nem képesek nagylelkűen viselkedni. Olykor a gyengeség jele is. Mert ha a győztes sem szavatolni, sem biztosítani nem képes a békét, mert az infrastruktúra és a kommunikáció alulfejlettsége miatt nem gyakorol ellenőrzést az ország és az emberek fölött, biztosan számíthat rá, hogy a legyőzöttek újra felveszik a harcot. A veszteseknek és a győzteseknek egyaránt jó okuk van a bizalmatlanságra, ezért hosszabb távra csak az ellenfél megsemmisítése látszik megfelelő megoldásnak. Ez az oka a zsarnokok és önkényuralkodók kegyetlenségének is, ugyanis tudják, hogy a gyenge állam a szélsőséges erőszakra épül: nyilvános kivégzésekre és megalázó rituálékra, kínzásra és lelki terrorra. A kegyetlenség indítéka nem a mértéktelenség és nem is a vak düh, hanem a hideg számítás. Az ellenfél soha többé ne állhasson talpra.[54] Ezért erőszakolják meg a legyőzöttek asszonyait, pusztítják el termőföldjeiket, hajtják el jószágaikat és ezért csonkítják meg a foglyokat. Hogy a vesztesek életük végéig emlékezzenek arra a szenvedésre, amit a győztesek okoztak nekik, és soha többé ne merészeljenek háborút indítani.

A terror olyan fegyver, amelynek alkalmazása a gyengéket is nyereséggel kecsegteti. Nekik maguknak ugyan nincs kontrolljuk az események felett, de azt akarják, hogy az ellenfél is veszítse el ellenőrzését. Ezért ölnek orvul, csapnak le ott, ahol

senki sem számít rá, zavarják meg a kommunikációt és az infrastruktúrát, keltenek félelmet és rettegést, de soha nem vívnak meg szemtől szemben ellenségeikkel, mert nyílt küzdelemben nem győzhetnének. Terroristák, partizánok és gerillák kényszerítik rá ezt a harcmódot ellenfeleikre. Hagyományos eszközökkel ugyanis nem kényszeríthetnék térdre őket. Az orosz polgárháborúban nem vívtak nyílt csatákat, mert sem a Vörös Hadsereg, sem a fehérek csapatai, sem pedig Nesztor Mahno parasztseregei nem voltak fölkészülve ilyesfajta összecsapásokra. A polgárháború az erőforrások és az emberek harca volt. Az győzött, aki zsákmányt szerzett és tönkretette az ellenség megélhetésének alapjait. Betemették a kutakat, felégették a búzaföldeket, lerombolták a kunyhókat, elhurcolták és katonáskodásra fogták a gyerekeket, megerőszakolták a nőket, és megcsonkították az ellenséges harcosokat. Ebben a háborúban nem volt pardon. Aki élve került az ellenség kezére, nem számíthatott kegyelemre. Mert a mai túlélő holnap bosszút állhat, a vörösök és a fehérek mindenkit megöltek, akit biztonsági kockázatnak tartottak. Az erőszak magvait vetették el Ukrajnában a felkelő parasztseregek is, ahol csak feltűntek, mert meg akarták akadályozni, hogy a falvakban a komisszárok vagy a földbirtokosok visszaszerezzék a hatalmat. Ledöntötték a távíróoszlopokat, lerombolták a postahivatalokat, legyilkolták az állami hivatalnokokat és a cári elit tagjait. Azoknak a nemeseknek, akik a kezükbe kerültek, csekély volt a túlélési esélyük, megkínozták vagy élve eltemették a kommunistákat, és könyörtelenül végeztek azokkal a parasztokkal, akik nem szolgáltatták be, amit a rablók követeltek tőlük. Az 1920-as év elején az Ufai kormányzóságban tatár parasztok lázadtak fel a kommunisták hatalma ellen. Lobogó vízbe vetették a funkcionáriusokat, kiszúrták a szemüket, levágták az orrukat, másokat pedig miszlikbe aprítottak. 23 kommunista vesztette életét. Nem sokat kellett várni a bolsevikok válaszára. Különítményeik feldúlták és elpusztították a régiót, és több mint 400 parasztot öltek meg.[55] Az orosz polgárháború hatalmas pogrom volt, pusztító háború, amelynek egyetlen résztvevője sem harcolt valamiért, viszont mindenki mindenki ellen harcolt.

Ugyanezt kellett megtapasztalniuk azoknak a Wehrmacht-katonáknak is, akik 1942–43-ban a keleti fronton keveredtek gyilkos háborúba a partizánokkal. Nem volt választásuk, nekik is alkalmazkodniuk kellett a partizánok harcmodorához. A túlerő ugyanis korántsem garantálta a győzelmet. A Wehrmacht főparancsnoksága 1944 májusában, a „bandák elleni harcról" írott dokumentuma szerint a lényeg az, hogy a partizánokat saját fegyverükkel kell szétverni. A feljegyzés „vadászkülönítmények" bevetését javasolja, amelyek ugyanolyan módon harcolnak, mint az ellenség. A terrort könyörtelen, a hadijog előírásait figyelmen kívül hagyó terrorral torolták meg. A háború önállósodott, levált eredeti céljairól, amelyek egykor a konfliktust okozták. A zsákmányszerzés, az újoncvadászat, az ellenség és a szabotőrök felkutatása közben a háborús felek minden korábbi céljukat szem elől veszítették. Már csak a megtorláson és a bosszún járt az eszük.[56] Ám a számító kegyetlenség nem marad következmény nélkül. Beindítja a gátlástalanok és a pszichopaták fantáziáját, akik számára a háború amúgy is maga a paradicsom, mert ott – és csakis ott – magukat adhatják. Azok a despoták és hadurak, akik a saját soraikban talált árulókat nyilvánosan kivégeztetik, foglyaikat lemészároltatják, katonáiknak parancsba adják, hogy nőket erő-

szakoljanak meg és falvakat égessenek föl, számításból cselekszenek. A terror megbénítja az ellenfelet. Az embereket terror alkalmazásával viszonylag kis erőfeszítéssel is le lehet győzni.[57] Minden egyes nemi erőszak erődemonstráció a legyőzöttekkel szemben, akik nem képesek megvédeni asszonyaikat az erőszaktól, minden egyes kivégzés és minden egyes mészárlás üzenet azoknak, akik esetleg kísértést éreznének, hogy felkeljenek a hadurak és a katonák ellen. Az efféle kihívásokra csak az erőszak lelkes hívei alkalmasak igazán, ezért is jön el az ő idejük, amikor a háború szabályai érvényüket veszítik. Mindenki más azért engedelmeskedik és öl, mert attól fél, hogy ellenkező esetben őt ölik meg, vagy mert időközben hozzászokott a gyilkoláshoz.[58]

Vérfürdők és pogromok

A vérfürdők és pogromok indoklásra szorulnak, mert védtelen emberek megölése, legalábbis katonák körében, nem magától értetődő. A legrosszabbat, amit csak emberek egymással szemben elkövetnek, a bosszú becsületkódexe hivatott igazolni.[59] „Hajtottunk tovább", osztotta meg naplójával Felix Landau SS-Hauptscharführer 1941. július 5-én. „Zsidók százai haladnak az úton, véres arccal, fejükön tátongó sebekkel, törött karral és kivert szemmel. A vérző zsidók némelyike más zsidókat cipel, olyanokat, akik már összetörtek. A citadellához hajtottunk, ahol olyan dolgokat láttunk, amilyeneket mások még biztosan nem nagyon láthattak. A citadella bejáratánál katonák állnak, vastag botokkal, és ütik-verik őket, ahol érik." Ezekre a rémtettekre Landau azon nyomban hihető magyarázattal is szolgál: „Utólag az ott álló katonáktól megtudjuk, hogy bajtársaiknál, két pilótánál jártak látogatóban a lembergi katonai kórházban, és azt látták, hogy milyen bestiális módon kikészítették őket. Letépték a körmüket, levágták a fülüket, és kiszúrták a szemüket. Ezért tették, teljesen érthető módon."[60] A nagy vérfürdő tehát nem volt más, mint bosszú, a felháborodott katonák bosszút álltak a zsidókon. Az áldozatok fegyvertelenek és védtelenek voltak, a tettesek viszont azt beszélték be maguknak, hogy gyilkosokkal és szadistákkal van dolguk, és ily módon mindenki előtt vállalhatónak érezték, amit tesznek. Hogy vajon Landau és bajtársai valóban el is hitték, amivel önmagukat győzködték? Soha nem fogjuk megtudni. Ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy fegyvertelen emberek, nők és gyermekek megöléséhez önképükkel összeegyeztethető indokokra volt szükségük. Tudjuk, hogy védtelen emberek megölése erkölcstelen. Ám a többiek is ezt teszik. Akkor viszont mi rossz van benne? Ezért olyan erkölcsöt barkácsolnak maguknak, amely cselekedeteiket jó fényben tünteti fel, és máris helyreáll a világ rendje.[61]

Magát a tömeggyilkosságot azonban semmilyen indok és semmilyen ideológiai motívum nem strukturálta. Ha Landau SS-tiszthelyettes arra kapott volna parancsot, hogy szlovákokat vagy franciákat öljön, azt is megtette volna. Mert abban az erőszaktérben, amelyet a minden határt átlépő háború nyitott meg, minden gátlás megszűnik. Vannak, akik ölni akarnak, és megrészegülnek tetteiktől, mások meg ölni kényszerülnek, mert félnek a megtorlástól, vagy mert bizonyítani akarnak bajtársaik előtt, vagy mert egyszerűen hozzászoktak, hogy parancsot hajtanak végre. Landau, aki a drohobicsi Gestapo-parancsnokságnál szolgált, valószínűleg nem volt szadista. De elégté-

tellel töltötte el, hogy élet és halál ura lehet. Megkínozta a parancsainak ellenszegülő ukránokat és lengyeleket, és védtelen embereket rugdosott össze. A problémákat pedig pisztolyával oldotta meg.

1941. augusztus elején Hans Frank főkormányzó szemleútja során Drohobicsba látogatott, ahol a Gestapo-parancsnokságot ellenőrizte. „A főkorm. holnap érkezik, és akkor a milíciámnak be kell öltöznie", írta Landau augusztus 1-jén naplójába. A gettó zsidótanácsát utasította, hogy másnapra állítsanak elő 48 egyenruhát. Az augusztus 2-i naplóbejegyzésben ez áll: „12 órakor jelentette a vének tanácsa: az összes egyenruha elkészült. Amióta munkamegtagadás miatt húsz embert kilövettem, rendesen megy a bolt."[62] Az öléssel kapcsolatban csak annyi mondanivalója volt, hogy az fárasztó, megterhelő piszkos munka, amit el kell végezni.[63] „A zsidóház holnap ki lesz ürítve, aztán újrakezdődik a munka", panaszolta el naplójának augusztus 13-án.[64] Július 12-én azt jegyezte fel, mit éreztek ő és bajtársai, amikor „munkára" küldték ki őket. „A hullajelöltek ásókkal sorakoznak fel, hogy megássák a sírjukat. Közülük ketten sírnak. A többiek bámulatosan bátrak. Mi játszódhat le a fejükben ebben a pillanatban? Azt hiszem, egy picit valamennyien abban reménykednek, hogy mégsem lesznek agyonlőve. A hullajelöltek három műszakba vannak beosztva, mert nincs elég lapát. Fura, de nem érzek semmit. Semmi részvétet vagy hasonlót. Ez van, és a dolog el van intézve. (...) A gödör egyre nagyobb, ketten sírnak szakadatlanul. Mindig hagyom őket tovább ásni, akkor nem gondolkodnak annyit. A munkától valóban meg is nyugszanak. Az értéktárgyakat, az órákat és a pénzt egy halomba hordják. Miután egy szabad helyen mindenkit összetereltek, elsőként a két nőt viszik kivégezni, odaállítják őket a gödör szélére. (...) Eldördülnek a lövések, agyvelődarabok repülnek. Két lövés a koponyára túl sok. Szinte leszakítja a fejet. Majdnem mindegyik hangtalanul rogy össze, csak kettőnél nem sikerül rögtön, ezek még sokáig jajveszékelnek és nyöszörögnek. A revolverek semmit sem érnek. (...) Ezután az utolsó előtti csoportnak kell bedobnia a tömegsírba a már kivégzetteket, aztán nekik is oda kell állniuk a szélére, hogy maguktól is beleessenek. Az utolsó kettőnek a sír szélére kell ülnie, hogy azonnal beleessenek. Ekkor egy csákánnyal néhány hullát még egymásra kell húzni, aztán kezdhetjük a sírásó munkát."[65]

A halál mindenütt jelen van; ebben a közegben senki sem talál semmi kifogásolnivalót abban, hogy zsidókat lőnek halomra. Landau panaszkodik, hogy milyen piszkos munkát kell végeznie, és senkinek sem jut eszébe megdicsérni vagy előléptetni. Napközben embereket lő agyon, este pedig örül a postának, a kedvesétől kapott leveleknek. Ő maga ebben semmilyen ellentmondást nem lát, amikor azonban egyszer valóban depresszióba esik, az eszméletlenségig leissza magát.

„Teljesen normális férfiak." Így nevezte Christopher Browning amerikai történész azokat a rendőröket, akiket 1941-ben azzal a feladattal küldtek a Szovjetunióba, hogy a hátországban, a frontvonal mögött gyilkoljanak. Amikor azt parancsolták nekik, hogy nőket és gyerekeket öljenek, engedelmeskedtek. Az elején még feldúlta őket a feladat, rémálmok gyötörték őket, és hányniuk kellett. Néhány hét múlva azonban már megszokták, rá se hederítettek. Lerészegedtek, és előírásszerűen, részvétlenül, skrupulusaikat félretéve öltek, mert azzal hitegették magukat, hogy megtisztelő feladatot teljesítenek. Mások összeomlottak volna attól, amit tettek, de ők nem aljas

indokból cselekedtek, mert bemagyarázták maguknak, hogy tettükkel megszabadítják az emberiséget a rossztól. Soha nem fog kiderülni, hogy a gyilkosok elhitték-e, amiről meg akarták győzni magukat és embertársaikat. Ez azonban nem is érdekes. A parancs védtelen emberek megöléséről szólt, és nagyon kevesen akadtak csak, akik ennek a parancsnak ellenszegültek. Végül a bajtársiasság és a becsület fontosabbnak tűnt az őket gyötrő lelkiismeret-furdalásnál. Otthon ugyanis valószínűleg nem sokan tudtak az általuk űzött véres mesterségről, a bevetési területen pedig senki sem volt, aki előtt magyarázkodniuk kellett volna.

A rendőrök többsége nem érdeklődött a politika iránt, még antiszemita sem volt. Végezték a „munkájukat", egyikük-másikuk kelletlenül, mások örömmel. Az azonban csak a legritkább esetben fordult elő, hogy ellenszegültek elöljáróik parancsának. Megtehették volna, hogy hagyják társaikra az ölést? Azután, hogy az első emberekkel végeztek, már úgyis késő lett volna a lelkiismeret szavára hivatkozni. Ami békében és a civil életben szóba jöhetett volna lehetőségként, a katonai becsület referenciakeretébe nem fért bele. A háttérben nem a meggyőződés, és nem is a gyűlölet állt, hanem a kollegialitás és a bajtársiasság; ezeknek köszönhetően nőtt az emberek munkakedve. Mert azokban az intézményekben, amelyek tagjait szigorú beavatásnak vetik alá, az engedetlenséget büntetik, azokat pedig, akik kilógnak a sorból, megvetik.[66] „Aki tiszteletre méltó férfiúvá lesz", írja John Dickie a Maffiában szokásos beavató rituáléról, „teljesen új identitást vesz fel, és más etikai univerzumba lép be".[67] Ugyanez állt az Einsatzgruppékra is, amelyek tagjai nemzetiszocialista erények betartása mellett kötelezték el magukat. Aki egyszer belekeveredett a nagy bűnbe, nem szabadulhatott a szervezett erőszak ördögi köréből.

Miért nem szegült ellen senki, miért nem tiltakozott senki? Miért nem ért véget az erőszak? Az erőszak elkövetőinek ideológiai irányultsága, amire nem egy történész hivatkozott is, nem magyaráz meg semmit. Hiszen még az Einsatzgruppékban sem voltak különösebben motivált antiszemiták.[68] „Ahhoz, hogy valaki szembehelyezkedjen az uralkodó nézetekkel, akárhogy váltak is e nézetek uralkodóvá, az illetőnek el kell szakadnia társadalmi kötődéseitől, és a tudás, a cselekvés és az identitás biztonságát adó, megszokott közegétől."[69] Ezekben az emberekben azonban nem volt annyi bátorság. Ha a Wehrmacht tisztjei éreztették volna velük megvetésüket, és ellenszegültek volna nekik, ha gyilkosságaik híre hazájukba is eljutott volna, a mészárlásoknak hamar vége szakadt volna. Maguk a rendőrök nem értették ezt az igazságot. 1941 augusztusában egy brémai kereskedő, aki a 105. számú tartalékos rendőrzászlóalj tagjaként Lettországban szolgált, levélben számolt be feleségének a gyilkosság-üzletágról. „Itt minden zsidó le lesz lőve", közölte. Saját magát lágyszívű, jó emberként írta le, aki még a kenyerét is megosztja a zsidókkal. Megölésük viszont elkerülhetetlen, nem lehet mit tenni, és azt tanácsolja feleségének, hogy a legnagyobb gyereknek „minderről egy szót se szóljon".

A megszokott környezetükben szolgálatot teljesítő rendőrök valóban másképp viselkedtek, mint azok a kollégáik, akiket hazájuktól távol, háborús területen vetettek be. Felső-Szilézia keleti részén a rendőrtiszteknek nem volt könnyű dolguk, amikor alárendeltjeiket az iparban kényszermunkára fogott zsidókkal szembeni nemzetiszocialista viselkedésre próbálták

kötelezni. Megesett, hogy a rendőrök köszöntek, sőt kezet is nyújtottak az ismerős zsidóknak. Ami a frontvonal mögött normalitássá vált, a birodalom területén elképzelhetetlen lett volna.[70]

A tettesek katonai formáció és hierarchia tagjai voltak, katonáknak tekintették magukat, és parancsoknak engedelmeskedtek. De ez sem magyarázat a gyilkosságipar zavarmentességére. Hogy „normális" férfiak hogyan válhattak gyilkológépekké, csak a helyzet pontos és tömör leírásából érthetjük meg. Az Einsatzgruppék által végrehajtott valamennyi mészárlás előzetes terv szerint zajlott. Az elkövetők regisztrálták áldozataikat, megjelölték házaikat és öltözetüket, így téve mindenki számára világossá, hogy a zsidók már nem várhatnak semmit az élettől. A megalázó bánásmód ellen senki sem tiltakozott. A zsidók némelyike talán azt remélte, hogy ha engedelmeskedik, meghagyják az életét. Az ukrán parasztoktól nem sokat várhattak. Mert az egyik csoport stigmatizálása a másik csoport tagjainak azt a biztonságot adta, hogy ők maguk élve megússzák. Helyenként a parasztok birtokba vették a meggyilkoltak tulajdonát, és segítettek az elkövetőknek azonosítani és a kivégzés helyszínére vinni az áldozatokat.[71]

A tömeggyilkosságok mindig ugyanazt a mintát követték. A falut, ahol az áldozatok laktak, katonák vették körül, majd behatoltak a házakba és kirángatták az embereket az utcára. A zsidókat ordítva és botütésekkel a gyülekezőhelyekre, onnan pedig a kivégzés helyére terelték. A szervezett káosz hozzátartozott a tettesek stratégiájához, az áldozatokat reménytelen, kétségbeesett zavarodottságba hajszolták, és nem engedték, hogy magukhoz térjenek ebből az állapotból. Asszonyok és gyermekek rohantak így bele végzetükbe, szinte kábultan és az

ijedségtől dermedten, ellenszegülésre gondolni sem tudtak. Ha alkalmazkodtak, és megadták magukat sorsuknak, a tetteseknek gyerekjáték volt végrehajtani megbízásukat. Arra kényszerítették áldozataikat, hogy vetkőzzenek meztelenre, és csoportokban a gödrökhöz hajtották, ahol a kivégzőosztag már várta őket, és tarkólövéssel végzett velük. És mindez nézők előtt zajlott, akik tudták, mi történik: ukrán parasztok és segédrendőrök, a Wehrmacht katonái és a német megszálló hatóságok polgári alkalmazottai szeme láttára, akik látták, mi történik, de nem tettek semmit, hogy véget vessenek a szervezett gyilkosságoknak. Minél több a néző, annál kisebb a valószínűsége, hogy valaki beavatkozzon, és megpróbáljon segíteni az áldozatokon. A felelősséget mindenki a többiekre hárítja, ő maga csak nézi, mi történik. De tudna-e ilyenkor bárki is segíteni? Hogyan reagálnának a többiek, ha valaki meg merné tenni az első lépést? Miért lázadna az ember, mikor a mellette álló sem tesz semmit? Mindenki azt várja, hogy a többiek tegyenek valamit, ezért aztán nem történik semmi. A tetteseknek nincs okuk szégyenkezésre, hiszen körülöttük az emberek szemlátomást semlegesen viselkednek, az áldozatok pedig engedelmeskednek, mert belátják, hogy a kívülállók úgysem fognak rajtuk segíteni. Az eseményeket távolról szemlélő ukránoktól a zsidók semmit sem remélhettek, mert a tetteseket nem izgatta, hogy mit gondolnak róluk a helyiek. Egy olyan világ részét képezték, amelyben a németeknek nem kellett magyarázkodniuk tetteik miatt. Egyszerűen figyelmen kívül hagyhatták őket.[72]

Az erőszak terei egyfelől lehetőségeket nyitnak meg, másfelől viszont strukturálják is azok viselkedését, akiknek e terekben kell mozogniuk. Nem mindenki él minden olyan alkalom-

mal, amik e terekben kínálkoznak. Ám ahol az ölést a normalitás részeként érzékelik, szinte minden lehetséges. Derék polgárok változnak gyilkosokká, szadisták és pszichopaták valósítják meg életük nagy álmát, mert már nem kell kerülniük a feltűnést, hanem saját magukat adhatják.[73] Az emberek igazodnak az erőszaktérben talált feltételekhez. A beavatkozás előtt a támadók fölhergelik magukat, meggyőzik magukat és környezetüket arról, hogy szörnyű tettekért kell bosszút állniuk. A legkülönfélébb híreszteléseket terjesztik áldozataik ádáz természetéről és állítólagos gaztetteiről, amelyek bosszúért kiáltanak. És még mielőtt eldördülnének az első lövések, a támadók egytől egyig hisznek is az igazukban. Ám ekkor még mindig van esély az erőszak elkerülésére, még mindig dönthetnek a békés megoldás mellett. És ugyanez áll a megtámadottakra is. Felkészülhetnek az erőszak kitörésére, hiszen már érezhetik az előszelét annak, ami történni fog, az ő fülükhöz is eljutnak a róluk terjesztett híresztelések. Menekülhetnének, fegyverkezhetnének vagy tárgyalhatnának. De ha egyszer kitört a pogrom, az erőszak már csak a dinamika örvényének engedelmeskedik.[74]

A tettesek csoportokban érkeznek, lövöldöznek, ütlegelnek, ablakokat, ajtókat törnek be, gyújtogatnak. Amikor az áldozatok kilépnek az utcára és menekülni próbálnak, megkezdődik a hajtóvadászat, a nőket megerőszakolják, a gyermekeket hagyonverik, és a csőcselék csak akkor hagyja abba az őrjöngést, amikor az ellenség mind egy szálig meghalt vagy elmenekült. Ha viszont az áldozatok ellenállással próbálkoznak, a pogrom bizonytalan kimenetelű, harci összecsapássá alakul. Ezért, hogy a támadás sikere attól függ, sikerül-e meglepni és összezavarni az áldozatokat. „Sortüzeket és gránátrobbanásokat hallottam, meg az emberek kiáltásait, miközben legyilkolták őket", emlékezett vissza egy tanú arra a vérontásra, amit 1994 áprilisában Ruandában a felfegyverzett hutuk a védtelen tuszik ellen követtek el. „A támadók belelőttek a tömegbe és kézigránátokat dobtak az emberek közé. A gyilkosok ezután csoportokban nyomultak előre, és hagyományos fegyverekkel valamennyi, még életben maradt emberrel végeztek. Április 21-én kora reggel kezdődött, és egész csütörtökön és pénteken tartott. Pénteken túlnyomórészt azokat a személyeket kutatták föl, akik elrejtőztek előlük."[75]

A támadók a csőcselék ritmusában mozognak, dühtől és hévtől vakon, látják, mit tesznek bajtársaik, azt azonban nem érzékelik, hogy ők mit követnek el. Mintha transzban lennének, rohannak, ütnek-vernek, lőnek, míg csak el nem csendesedik a csatatér. A vérontás és a pogrom rövid ideig tart, a támadók gyorsan el akarják érni céljukat. Amíg a csőcselék ritmusában haladnak, nem esik nehezükre a gyilkolás, sodródnak a többiekkel, nézik, mit csinálnak a többiek. A csoportban senki sem érez bűntudatot vagy felelősséget, mert az, amit mindenki csinál, nem lehet elvetendő. „Hamarosan ég a ház, fölgyújtották az asszonyok: a sokaság kifelé törtet. Nem látja, ki lő rá a sötétből, közben közüle ki-ki élesen megvilágított célpont. Az ellenség benyomul, bunkózni kezdi a sokaságot. A megsemmisülés elbeszélése néhány mondatba belefér. Nem küzdelem a cél, hanem tökéletes megsemmisítés. A síró gyermekeket a tűzbe dobják. A halottakat rendre szétkaszabolják. Az ő sorsukra jut az a túlélő is, aki vért maszatol magára, s közibük fekszik, mert akkor hátha megmenekülhet. A halott törzsfőnököt fára feszíti föl a támadó csapat, és addig lődöz rá, míg négyfelé nem hull. A hátborzongató csúcspont egy halott nő megbecstelenítése.

A tűz mindenestül elemészt mindent."[76] Canetti csak azt írta le, ami emberemlékezet óta rendre megismétlődik: ilyenek voltak a harmincéves háború szörnyűségei, a cári Oroszország zsidópogromjai, a Waffen-SS 1944-es oradouri és Sant'Anna di Stazzema-i, vagy az amerikai hadsereg My Lai-i mészárlása, a hutuk 1994-es ruandai vérfürdője, amely majd félmillió tuszi áldozatot követelt. Az efféle véres túlkapások mindig és mindenhol ugyanúgy zajlottak, bár logisztikai előkészítésük és technikai kivitelezésük minden esetben más volt.

Amikor azonban a tömeggyilkosság ritmusát megtörik, mert a megtámadottak ellenállnak, a csőcselék szétszóródik, ott áll egymással szemben tettes és áldozat, és a támadás korábbi összhangja megbomlik. Könnyen megeshet, hogy a tettesek futni hagyják áldozataikat, mert nem tudják, mit kezdjenek velük, ha szemtől szemben állnak, és úgy kényszerülnek szembeszállni velük. Azoknak a katonáknak, akik egyedül néznek szembe áldozataikkal, inkább vannak gátlásaik, inkább meggondolják, hogy öljenek-e, mint azok, akik csoportosan teszik ugyanezt. Sant'Anna di Stazzemában egy fiú annak köszönhette túlélését, hogy egy katona elengedte.[77] A csőcselék csak vezetői határozott fellépése révén nyerheti vissza erejét, ha egyszer szétszéled, a vérengzésnek vége, függetlenül attól, hogy mit gondolnak a tettesek.

A tábor

Zárt helyeken, börtönökben és táborokban a tettesek hatalmának és az áldozatok kiszolgáltatottságának nincsenek határai. Amíg a fogvatartottaknak jogaik vannak, és van hol panaszt

tenniük, őreik hatalma korlátozott, ha azonban a fogva tartás célja a foglyok megsemmisítése, a tetteseknek nincs már okuk arra, hogy önmérsékletet tanúsítsanak. A sztálini táborokban az embereket halálra dolgoztatták, halálra éheztették, vagy agyonverték. És mivel a halállal eleve számoltak, a csekisták bármit megtehettek, megsebezhették, megalázhatták és megölhették a rabokat anélkül, hogy tetteikért büntetésre kellett volna számítaniuk. „Minden munkamegtagadást azonnali főbelövéssel toroltak meg", emlékezik Gustaw Herling a kolimai táborokban töltött éveire. „Más táborokban a »bűnösnek« meztelenül kell állnia a hóban, míg be nem hódolt, vagy meg nem halt." Herling túlélte a borzalmakat, sokan azonban már rabságuk első napjaiban meghaltak. „A rabok az erős fagy ellenére szinte kivétel nélkül mezítláb voltak, testüket csak rongyok fedték, és annyira ki voltak merülve, hogy alig vonszolták magukat. A táborkapunál két rab a szemem előtt esett össze és halt meg ott helyben. Szoroka táborparancsnok parancsára a rabok tangóharmonika-szóra masíroztak munkahelyükre. Az egyik legelső napomon történt, hogy a brigádból hárman is holtan rogytak össze munka közben. A zárt övezetben az erősebb rabok legyilkolták a gyengébbeket, és elvették az élelmüket, teljesen büntetlenül."[78]

A tábor kikezd mindenkit, őrt és rabot egyaránt, minden produktív szociális kapcsolatot tönkretesz, és kiöli az emberekből az együttérzést. A tábor körülményei között senki sem engedheti meg magának, hogy szolidáris legyen. Hiszen minden rab vetélytárs az élelmiszerek és a fekvőhelyek megszerzéséért folyó versengésben, és teher mindenki, aki gyenge vagy beteg, mert csökkenti a munkateljesítményt, amit a fogolykollektívának hoznia kell. „A lágerben azonban másként áll

a helyzet: itt elkeseredett harc folyik az életben maradásért, mert mindenki kétségbeejtően, irgalmatlanul egyedül van", írta Primo Levi az auschwitzi mindennapokról. „Ha egy *Null Achtzehn* megtántorodik, senki sem fogja neki a kezét nyújtani, hamarabb akad, aki kilöki a sorból, mert senkinek sem érdeke, hogy egy „muzulmánnal" több vonszolja magát napról napra a munkába; és ha valaki a kétségbeesett türelem és ravaszság csodájaképpen kieszel egy új módszert, amellyel kibújhat a legkeményebb munka alól, egy új fortélyt, amellyel szerezhet pár gramm kenyeret, megpróbálja titokban tartani, hogyan csinálta, s ezért tisztelni és becsülni fogják, ő pedig kizárólagos hasznot fog belőle húzni; megerősödik általa, amiért tartani fognak tőle, s akitől tartanak, annak *ipso facto* esélye van az életben maradásra."[79]

Az emberek alig néhány nap alatt állatokká változnak, akik saját túlélésük érdekében akár szenvedőtársaik halálával is számolnak. A tábor az ellenállás szándékát is eltompította, és ez a helyzet maguknak a raboknak köszönhető. Song Byeok, aki hat hónapig raboskodott egy észak-koreai munkatáborban, arról számolt be, hogy a foglyok bizalmatlanul tekintettek egymásra és meglopták egymást, mert néhány nap rabság után már ki-ki csak a saját életben maradásáért küzdött. Éjszakánként a rabok véresre verték azokat a társaikat, akik nappal nem dolgoztak eleget. Az őrök bízták meg őket ezzel. Aki megverte rabtársát, annak másnap kevesebbet kellett dolgoznia. Ilyen körülmények között senki sem engedhette meg magának a szolidaritás és az együttérzés luxusát.[80]

Rendkívüli helyzetekben minden mérce eltolódik, és amit az ember békeidőben lehetetlennek tart, normalitássá válik. Ekkor jön el az erőszak-elkövető ideje, akit immár senki sem

akadályoz meg abban, hogy fantáziáját kövesse. „Nagy a hatalomvágy és a korlátlan gyilkosság szenvedélye", írja Varlam Salamov a szovjet táborok mindennapjairól. Békés emberek alig néhány hét alatt ragadozó vadállatokká válnak.[81] Ez az a tanulság, amit az erőszak áldozatai az efféle tapasztalatokból leszűrnek.

Azt, hogy a táborok lakóinak olyan mértéktelen kínokat kellett kiállniuk, és annyi erőszakot kellett elviselniük, a hatalmi viszonyok asszimmetriája és a helyzet kiúttalansága okozta. A tettesek tudták, hogy áldozataik sem szökni, sem bosszút állni nem tudnak, és hogy életre-halálra ki vannak szolgáltatva nekik. Azt tehették velük, amihez csak kedvük volt, a történteket pedig senki sem kifogásolta. A felügyelők ugyanis egyedül voltak a rabokkal, csak bajtársaik tekintetének voltak kitéve, a külvilág ítéletének nem. Barátaik és hozzátartozóik előtt leplezniük kellett, amit tettek, és ha valamikor mégis kiderült, nem létezett olyan magyarázat, amely átsegítette volna őket embertársaik előtt érzett szégyenükön. Gustave M. Gilbert amerikai törvényszéki pszichológus 1946 áprilisában a háborús főbűnösök nürnbergi börtönében cellájában beszélgetett Rudolf Höss-szel, az auschwitzi megsemmisítőtábor parancsnokával. Gilbert a feleségéhez kapcsolódó szexuális kapcsolatáról is kérdezte. Höss azt válaszolta: „Hát ...normális volt, de miután a feleségem rájött, hogy mivel foglalkozom, csak ritkán volt kedvünk közösülni. Külsőleg minden normálisnak látszott, de most, visszapillantva belátom, hogy elidegenedtünk egymástól."[82]

A halál szakemberei előtt azonban nem kellett magyarázkodniuk. Ugyanaz az ember lehetett szeretetteljes családapa és lelkiismeretlen gyilkos. Ebben egyetlen SS sem látott tragikus

ellentmondást. Szégyenkezésnek nyoma sem volt, sehol! Az elkövetőknek csak 1945 tavaszán kellett felelniük tetteikért a civil nyilvánosságnak és a szövetségesek bíróságainak, miután a nyilvánosság szembesült a lágerekben történtekkel, az ott elkövetett bűnökkel.[83]

A megsemmisítőtábor a totális önkény helye volt. Kizárólagos célja emberek elpusztításában állt. A tábort senki sem hagyhatta el élve, senki sem tudhatta meg, mi történik ott. A tettesek és az áldozatok gondolatai csakis és egyedül a halál körül forogtak. A tettesek öltek, az áldozatok menekülőutat kerestek, hogy elkerülhessék a halált, vagy legalább egy kis haladékot kapjanak. És így használhatták az elkövetők fegyverükként az áldozatok félelmét. A megérkezés az auschwitzi vagy treblinkai rámpára minden bizonyosság végét jelentette. A túlélők közül egy sem akadt, aki el tudta volna felejteni azt a pillanatot, amikor kinyitották a marhavagonok ajtaját. Fülsiketítő ordítás, kutyaugatás, foglyok, akik husángokkal ütötték-verték a frissen érkezetteket, és SS-katonák, akik korbáccsal a kezükben, távolabbról figyelték a történéseket. A rámpán túl a pokol várta a foglyokat, olyan világba léptek be, ahol tehetetlenül ki voltak szolgáltatva kínzóiknak. „Nincs már értelme a gondolkodásnak, annyi, mintha meghaltunk volna", idézi fel Auschwitzba érkezését Primo Levi.[84] Megszűntek azok a szabályok, amelyek egy civilizált környezetben az életet strukturálják, bárkit bármikor meg lehetett sebezni, meg lehetett alázni és ölni, ebben senki és semmi nem tartotta vissza a tetteseket. A kápók és a lágerfelelősök megállás nélkül ütötték-verték áldozataikat, aki pedig nem engedelmeskedett, megölték. „De hát miért veri?", kérdezte az Auschwitzba érkező Tadeusz Sobolewicz egyik fogolytársát, amikor szemtanúja volt, hogy

ver agyon az ugyancsak fogoly szobafelelős egy férfit, aki becsinált a nadrágjába. „Gondolod, hogy itt azért vernek valakit, mert ok van rá?", hangzott a válasz. „Nincs szemed, Tadek? Itt ok nélkül verik az embert, mindegy, hogy beteg vagy, vagy egészséges. Teljesen ok nélkül."[85]

Azok a foglyok, akiket dolgoztattak, mielőtt a halálba küldték volna, csak úgy maradhattak életben, ha hasznossá tudták tenni magukat. „Azok jártak a legjobban, akiknek egyáltalán nem voltak skrupulusaik", írta az auschwitzi túlélő, Wieslaw Kielar. „Ezek gyorsan karriert futottak be. Hatalmat szereztek, emberi szenvedés, sőt emberéletek árán is, ami pedig az eszközeiket illeti, nem voltak finnyásak. A lényeg az volt, hogy tessenek a felettes hatóságnak, és hogy ilyen módon pozíciót biztosítsanak maguknak, és megtömhessék a hasukat éhes segítőiktől lopott élelmiszeradagokkal. Látva a német bűnözők és a kíméletlen SS-ek példáját, vérszomjas ösztöneiktől hajtva, ők maguk is teljesen demoralizálódtak és bűnözőkké lettek."[86]

Az SS emberei a tábor felügyeletére korlátozhatták tevékenységüket, elég volt gyilkos parancsokat osztogatniuk, majd nézniük, ahogy a foglyok egymást tartották sakkban: a kápók és barakkfelelősök, akik foglyokat vertek agyon, az egészségesek, akik az utolsó darab kenyeret is ellopták a betegektől, vagy akiknek, mielőtt a gázkamrákba vitték volna a hullákat, szájukból ki kellett törniük az aranyfogakat. Annak, akinek vér tapadt a kezéhez, aki elárulta az övéit, már nem volt visszaút. Minden kápó és minden barakkfelelős az SS cinkosává vált, kollaborált a hatalommal.[87] A fogoly számára minden, a halál szolgálatában vállalt funkció saját élete meghosszabbítását jelentette. Ezért vált a táborban az ember néhány nap leforgása alatt együttérzésre képtelen vadállattá. „A táborban az ember

egyik napról a másikra élt, csak a másnap reggelt akarta megérni. Ám már ahhoz is, hogy az aznapot kibírja, nagyon sok keménységre, bátorságra és szerencsére volt szüksége. Aki testileg összetört, az nagyon gyorsan befejezte ezt a nyomorúságos életet, vagy a gyakorlott kápók, blokkfelelősök és SS-ek néhány nap alatt kicsinálták."[88]

Mindazonáltal a módszeres emberölés az SS embereinek sem volt könnyű feladat. Treblinkában Franz Stangl táborparancsnok amolyan Patyomkin-homlokzatokat építtetett, így próbálva az intézmény valós jellegének elleplezésével megtéveszteni a lágerbe érkezőket, és megkönnyíteni az ipari méretű gyilkolást. A rámpán menetrendeket, jegypénztárakat és útbaigazító táblákat helyeztek el, amelyeknek azt a benyomást kellett kelteniük, hogy Treblinka átmenőtábor, nem pedig megsemmisítőhely a senki földjén. Az SS-ek nyugtatgatták a rémült áldozatokat, akiknek le kellett adniuk csomagjaikat, és biztosították őket, hogy nem esik bántódásuk. Megtévesztésükre még arról is kikérdezték őket, mi a foglalkozásuk, és milyen ismeretekkel rendelkeznek. Az SS-ek, írja Vaszilij Grosszman, „ismerték a világ összes vágóhídján érvényes, egyszerű szabályokat".[89] A Nyugat-Európából érkezett zsidók általában be is dőltek a szemfényvesztésnek, mert el sem tudták képzelni, hogy mi célból vitték őket Treblinkába. Annak, aki látta a varsói gettót, vagy a pokol többi előszobáját, nem lehetett már illúziója. Ha az áldozatok megtagadták, hogy beszálljanak a vagonokba, szörnyű vérfürdőket rendeztek. A részeg SS-ek minden olyan zsidót agyonlőttek, aki a deportáláskor ellenállást tanúsított, tetemüket pedig otthagyták a vasúti sínek mellett. Előfordult, hogy a Varsóból Treblinkába érkező zsidók a rámpán puszta ököllel rátámadtak az SS-embereire. Lövések

dördültek, és a vagonokból kiszálló összes zsidót a vágány mellett géppisztolysorozatokkal lekaszabolták.[90]

A tettesek azonban mindenáron igyekeztek elejét venni ilyen eseteknek. A gyilkolással töltött hetek alatt belejöttek mesterségükbe, és tudták, mit kell tenniük ahhoz, hogy áldozataik önként menjenek a gázba. A legtöbb deportáltat már érkezése napján meggyilkolták, mert mindennap újabb szerelvények érkeztek, zsidó szállítmányokkal egész Európából, és a tettesek el akarták kerülni, hogy pánik törjön ki közöttük a félelemtől. Az öregeket és a betegeket már a rámpán elkülönítették a többi rabtól, bevitték őket a hadikórházba, ahol az SS-ek agyonlőtték őket. Néhányan kaptak egy kis haladékot, egy kis ideig életben maradhattak, hogy elégethessék a holttesteket, szétválogathassák a ruhákat, és hogy a halottak állkapcsából kitörhessék az aranyfogakat. Mindenki mást, főleg a nőket és a gyermekeket kopaszra nyírtak, és egy szögesdróttal körbekerített, csőszerű folyosóra hajtottak. Ez vezetett a gázkamrába. Mire az áldozatok megértették, mi történik velük, már késő volt. Visszafordulni nem lehetett, mert a csőben ukrán segédcsapatok és SS-katonák ütötték-verték őket korbáccsal és puskatussal, és kutyákat uszítottak rájuk. Visszaút nem volt, a kommandóknak kellett bekergetniük a meztelen, minden emberi vonásuktól megfosztott embereket a gázkamrába. Meztelen, kopaszra nyírt emberek, akiket úgy kergetnek végig egy szűk folyosón, mint az állatokat a vágóhídon – a tettesek ilyennek láthatták áldozataikat. És ez a kép valószínűleg segítette őket mindennapos véres munkájuk végzésében.[91] Amikor a táborparancsnok, Franz Stangl évtizedekkel később Brazíliában látott egy vágóhidat, Treblinka jutott róla az eszébe, és hónapokig nem tudott húsra nézni. Emberek, akiket úgy haj-

tottak a gázkamrába, mint az állatokat! Ezeket a képeket soha többé nem tudta elfelejteni. „A hatalmas masszát láttam. Néha a falról néztem, ahogy mozognak a »csőben«. De – hogy is magyarázzam – csupaszon rohantak, összeverődve, csattogó korbácsütések alatt, mint...", emlékezett vissza a börtönbüntetését töltő Stangl az őt kérdező Gitta Serenynek.[92] Az SS által alkalmazott erőszak mértéktelen volt ugyan, de korántsem céltalan vagy értelmetlen. Reemtsma a test megsemmisítésére irányuló, „lokalizáló erőszakról"-ról beszél.[93] Ez Treblinkában egyetlen célt szolgált, hogy embereket küldjenek a gázba. Ezért az ukrán segéderők és az SS emberei csak arra használták korbácsaikat, hogy embereket élve hajtsanak végig a gázkamráig vezető „csövön". A korbácsoló módszert személyesen Stangl táborparancsnok vezette be, mert a hatékonyság fokozását remélte tőle. A korbács használata ugyanis úgy fokozta a tettesek erejét, hogy közben nekik maguknak nem kellett veszélyt vállalniuk. A korbács a dehumanizálás szimbóluma volt, akit korbáccsal vertek, nem számított többé embernek. A tömegben az embert megfosztják individualitásától, meztelen és kopaszra nyírott teremtményként nem tekintik többé önálló személyiségnek. És az elkövetők éppen ezt akarták: megfosztani áldozataikat személyiségüktől, hogy aztán végezhessenek velük.[94] Nem akartak a gyermekek szemébe nézni, inkább nézték a csupasz testek tömegét. Paradox módon az áldozatok emberi méltóságuktól való megfosztása előfeltétele volt a tettesek tehermentesítésének. „Kondicionálni kellett a tetteseket, hogy azt tegyék, amit tettek", mondta Stangl a Gitta Serenyvel folytatott beszélgetésben. Erre az áldozatok emberi méltóságtól való megfosztása bizonyult a legjobb eszköznek.[95] Idővel az ukrán őrök és az SS-katonák belefásultak, hogy éjjel-nappal

hajszolták át a embereket a „csövön". Az áldozatok szempontjából ez mindennek a végét jelentette, a tettesekéből napi rutin volt, semmi különös, a gyilkolás begyakorolt módja, ami minden gátlást kiolt. Mintha futószalagon dolgoznának, gépiesen, érzelemmentesen. Bűntudatot egyikük sem érzett, ahogy lelkiismeret-furdalást sem, hiszen mindenki csak azt tette, amit elvártak, és ebben senki semmi kifogásolnivalót nem talált.

Aki gyűlöletből vagy a mások szenvedése miatti élvezetből öl, elveszíti ellenőrzését a helyzet felett, és elveszíti önuralmát is. A célirányosan alkalmazott erőszak ennek ellenére gyakran túlkapásokba torkollt. Ahol a hatalom nem ismer határokat, ott nagy a veszélye, hogy a tettesek fájdalmat okoznak áldozataiknak, és megalázzák őket, mielőtt végeznének velük. A civil társadalom erkölcsi mércéi a koncentrációs táborokban nem voltak érvényben. Már miért is volna tilos megkínozni olyan embereket, akiket amúgy is megölnek, vélte a tettesek némelyike. Az excesszus gyökere az aszimmetrikus hatalmi viszonyokban rejlik. A tettesnek mindent szabad, az áldozatnak semmit. Az áldozat teljes védtelensége csak fokozza a tettes korlátlan hatalmát. Bármit elkövethet a védtelen emberekkel szemben, akiknek amúgy is meg kell halniuk. Az excesszusnak a világon semmi célja nincs. Csak a pusztítás, a megsemmisítés. Mert ahol mindenkinek meg kell halnia, és senkinek sincs esélye a túlélésre, ott a kegyetlenség nem hordoz üzenetet, az erőszakot önmagáért alkalmazzák.[96]

Treblinkában nem szabtak határt az erőszaktúlkapásoknak. Josef Hirtreiter SS-Scharführer például ásóval vágta ketté kisgyermekek koponyáját, az anyjuk kezéből kitépett csecsemőket pedig úgy gyilkolta meg, hogy lábuknál fogva a falhoz vagy cölöpökhöz csapta őket.[97] A terhes anyák hasát pedig addig

rugdosták, amíg el nem vetéltek. Az SS-ek némelyike szép nőket választott ki, akiket arra kényszerítettek, hogy vetkőzzenek meztelenre, majd egyesével tarkón lőtték, vagy korbáccsal agyonverték őket. Az is előfordult, hogy áldozataikat a csikorgó hidegben a gázkamra előtt várakoztatták, és a rémült, meztelen nők látványában gyönyörködtek. Olykor a tetemek elszállítását végző „Arbeitsjudékat" nők megerőszakolására kényszerítették. Utána őket magukat is megölték. Az ukrán őrök számára csoportos megerőszakolásokat szerveztek. Az illetők kiválaszthatták maguknak a legcsinosabb nőket, mielőtt azokat a gázkamrába küldték volna. A kegyetlenségnek ebben az univerzumában a jelek szerint semmi sem volt lehetetlen. Az ukránok szablyáikkal felvágták a gázkamra felé terelt nők hasát, bajonettjeikkel és korbácsaikkal megkínozták őket, és zsidó férfikat kényszerítettek, hogy erőszakoljanak meg lányokat, mielőtt megölnék őket.[98]

Mindez a táborparancsnok helyettese, Kurt Franz felügyelete alatt történt, akiről kegyetlensége miatt példát vehettek a felügyelők. A szerelvények érkezésekor Franz maga is ott állt a rámpán, és személyesen válogatta ki azokat a zsidókat, akiket még dolgoztatni akart. Minden ok nélkül nekitámadt a zsidóknak, verte őket, revolverével lődözött rájuk, vagy a hadikórházba hurcoltatta őket, ahol az ukránok végeztek velük. Franz élvezte, hogy élet és halál ura lehet, és ha úgy hozta kedve, ráuszította kutyáját, Barryt egy éppen az útjába kerülő zsidóra, hogy az marcangolja szét az illetőt.[99]

Vajon kinek jutnak eszébe ilyen szörnyűségek? Miért lesznek kegyetlenek az emberek? Miért nem roppannak össze tetteik súlya alatt? Az efféle kérdésekre soha nem fogunk választ kapni, ha csak a tetteseket mozgató társadalmi okokat vagy

ideológiai indítékokat keressük. Nincs jelentősége, milyen meggyőződés irányítja azt, aki képes nők hasát felhasítani, vagy nőket megerőszakolni és megölni. Az eszmék nem gyilkolnak, és nem magyaráznak meg semmit, másra nem valók, csak az erőszak legitimálására.[100] Van, aki erőszakcselekményeket hajt végre, ha megengedett, ami amúgy büntetés alá esik. A helyzet az, amiből megérthetjük, mi történik az áldozattal és az elkövetővel. A túlkapás csak akkor válik lehetségessé, amikor megszüntetik a határokat és betörik a kegyetlenség kapuit. A treblinkai, sobibori vagy auschwitzi tettesek a nyilvánosság kizárásával tevékenykedtek. Senkitől sem kaptak szemrehányást, feleségük és gyerekeik nem tudták, mire képesek. Senki sem tanúsított ellenállást, és egyetlen SS-nek sem kellett büntetéssel vagy megtorlással számolnia, hiszen a tettesek azt feltételezték, hogy egyetlen tanú sem marad életben. A megsemmisítőtáborban csak a magukfajtákkal találkoztak, akik semmivel sem vettek kevesebb bűnt magukra, mint ők. Mindenki ölt, miért is ne tette volna, végtére a többiek is azt tették. Az SS emberei a mindennapokban egyáltalán nem is kerültek érintkezésbe a polgári világ erkölcsi mércéivel. Az ő világukat a gyilkolás mesterségét elősegíteni hivatott előírások strukturálták. Az erőszaktér elszigeteltségében virágzott a konformizmus és az alkalmazkodás kultúrája, ami megengedte az SS-eknek, hogy rossz lelkiismeret nélkül tegyék, amit tettek. Minél elszigeteltebb egy csoport, annál erősebb tagjaiban az igény, hogy alávessék magukat szervezetük normáinak és ideáljainak. Az egyes tagnak szüksége van a többiek egyetértésére, a közösséghez akar tartozni, ezért valamennyi tag részese a csoport autoritásának. Valamennyien a maguk teremtette autoritás bűvöletében élnek.[101] Valamennyien gyilkoltak, senki sem tanúsí-

tott ellenállást, és mivel egy olyan helyzetben, amelyet a totális hatalom és elnyomás jellemzett, minden elképzelhetőt meg is lehetett tenni, emberek vetkőztek ki magukból és követtek el értelmetlen és kegyetlen tetteket.

Az áldozatoknál senki sem tudja jobban, hogy miért gyilkolnak és miért kínoznak a tettesek. Azt is tudják, hogy nincs menekvésük, halálukra csak haladékot kaptak. És mégis belekapaszkodnak a reménybe, hogy megúszhatják, életben maradhatnak. Primo Levi szemtanúja volt, hogy egy zsidó, a szelekciót túlélve hálát mondott Istennek, amiért nem őt, hanem mást küldtek a gázba. „Isten helyében Kuhn imáját visszaköpném a földre."[102]

Ha az erőszak intézményesedett, a megszokásból normalitás lesz. Amint az erőszak rutinná válik, és tipikus helyzetekben szinte magától lép működésbe, a tettesek semmi rendkívülit nem találnak benne. Az erőszak részévé válik a tettes habitusának, úgy változtatva meg őt, hogy megtegye, amit megkövetelnek tőle. Idővel magától értetődőnek tekinti a kínzást és a gyilkolást, és megszokásból folytatja, anélkül, hogy valamikor is elgondolkodna az értelmén, vagy keresné a magyarázatát. A tettesnek már csak egy „általános viselkedési sémát" kell megvalósítania, írja Sofsky. Indokra sincs szüksége. Ha olyan fogoly keresztezi az útját, akinek nem tetszik a képe, nekiesik az illetőnek, ha pedig valaki ellenállást tanúsít, megöli. Nem töpreng, nem keresi a helyes döntést és a motívumokat, egyszerűen végrehajtja, amit a helyzet és a megszokás előír. A holokausztot az tette lehetővé, írja Stefan Kühl szociológus, hogy szervezetekben valósult meg. Szervezetek osztottak szerepeket tagjaikra, és vették rá őket, „hogy olyan dolgokat is megtegyenek, amelyeket a szóban forgó szervezeten kívül nem

tettek volna meg".[103] Az erőszak intézményesülése és rutinná válása tehermentesítette a tetteseket, levette vállukról a rossz lelkiismeret és a bűn eleinte talán nyomasztónak érzett súlyát. Felelősséget viselő személyiségekként kitörölhették magukat a képből, gépiesen végrehajtva azt, ami úgyis elkerülhetetlennek tűnt.[104]

Szabadság és erőszak

Nincs remény, az erőszak soha nem ér véget? Az állam erőszak-monopóliuma sem szavatolhatja a békét? Az erőszak-elkövetők és híveik kezében az emberek kéjérzése halálos fegyverré vált, az erőszak-monopólium pedig a határtalan terror forrásává? Aki a kényszerítő apparátus minden technikai lehetőségével rendelkezik, bármikor felmondhatja azt a szerződést, amely az egyik félnek a hatalmat, a másiknak pedig a rendbiztonságot garantálja. Az agressziót büntetésekkel és belső elnyomással el lehet némítani, de a hatalmon levők kedvükre használhatják és céljaik érdekében alkalmazhatják a vérszomjat és az erőszak iránti vágyat. Ettől még a modern kori, államosított társadalmak sem élveznek védelmet. A civilizáció védőburkolata megrepedezett, egy apró szikra is elég, hogy mindent lángba borítson, és szabad folyást engedjen az erőszaknak. Így a tömeggyilkosság nem a barbárság kiváltsága, és nem is a sötét múlt maradványa. Ma is mindenütt jelenvaló, ott is, ahol a civilizáció azt hiszi, kimondta a végső szót. Az uralom és a kultúra megszelídíti az embereket és csillapítja a szenvedélyeket, állítja Sofsky. A rend és annak ideológiája addig alakította, formálta az embert, míg ellentmondás nélkül nem

követte a hatalom utasításait. Végül homogén képzetvilág keletkezik, „amelyben az uralkodó gondolatok az uralkodó hatalom gondolatai".[105] Friedrich Nietzsche már száz évvel ezelőtt is „a rossz lelkiismeret" zsarnokságáról írt. „Ama félelmetes védőbástyáknak, amelyekkel az állami szervezet oltalmazta magát a szabadság régi ösztönei ellen – a büntetések tartoznak mindenekelőtt eme védőbástyák közé –, sikerült elérniük, hogy a vad, szabad, kóborló ember mindamaz ösztönei visszafelé, maga az ember felé fordultak. Az ellenségesség, a kegyetlenség az üldözésben, a rajtaütésben, a változtatásban, a rombolásban lelt öröm – mindez az efféle ösztönök birtokosai ellen fordulva: ez a »rossz lelkiismeret« eredete." A szokáserkölcs nyomasztó, szűkös fogságába szorított, kalandok és vadonmarcangolta ember a lelkiismeret kiötlője. A rossz lelkiismeret viszont az emberek „legszörnyűbb megbetegedésévé" vált: „az ember szenvedésévé az ember miatt".[106]

Azonban az ember tartósan nem tagadhatja meg természetét. Ezért vágyik arra a belső lázadásra, amivel legyőzi önmagát, neveltetését, túlteszi magát azon, amire idomították. Amint megengedetté válik, ami korábban tiltás alá esett, a vérszomj felülkerekedik a biztonság iránt érzett vágyon. A civilizációs folyamat nem egyéb, mint mítosz, amelynek felidézésével az emberek megpróbálják elleplezni valós természetüket. Ebből fakad, hogy a szabadság kedvesebb nekünk, mint a dresszúra által előidézett szolgaság. A kultúra, véli Sofsky, nem más, mint hiábavaló erőfeszítés a halál túlélésére, az emberi élet pedig „kilátástalan küzdelem a sors, a természet rendje ellen".[107] Valójában az ember át akarja lépni a határokat, hogy megtegye, amit elképzelt. Mindig is rendre vágyott és szabadság után sóvárgott, hogy szembeszegülhessen e renddel,

ma ugyanúgy, mint ezer éve. Ami elképzelhető, mihelyt a körülmények megengedik, megtehetővé is válik. Mert az, amit egyszer elgondoltak, örökké megismételhető. Az emberek akkor keresnek új utakat és próbálják a békét helyreállítani, amikor elegük van, amikor az egyik fél legyőzi a másikat, vagy amikor a harcosok belefáradtak a küzdelembe. Elegük van – míg harci kedvük vissza nem tér. „A köztes békés időszakok epizódok csupán, az aranykorok csak néhány évig, legjobb esetben néhány évtizedig tartanak. A kultúra és a társadalom évkönyveiben nem egyebek üres lapoknál."[108] Ahhoz, hogy az erőszak eltűnjön a világból, az embernek is el kellene tűnnie a Földről. Sofsky emberképe komor, pesszimizmusa határtalan. Nem létezik haladás, és nincs remény, hogy az erőszak egyszer véget érjen. Aki ellen akar állni a kísértésnek, erőre és belső fegyelemre van szüksége. Sofsky Senecát idézi, aki felháborodott az ókori gladiátorviadalok kegyetlenségén, és az arénában ülő nézők örömén. Vajon Seneca attól undorodott el, hogy megvetette az erőszakot, vagy inkább a tömegtől, amely nem volt képes uralkodni ösztönein? Sofsky válasza így hangzik: „A bölcs megfontolt és óvatos. Tudja, miként óvhatja magát, állhat ellen a bűnnek, és zabolázhatja meg vágyait. Nem gurul dühbe, az ütések csak bőrének felső rétegét horzsolják. Az érzékek okozta meglepetések nem jelentenek számára szenvedélyt. Teljességgel független ítélőereje alá tartoznak. A tömeg azonban csak a nyers indulatokat ismeri fel. Vérszomja csillapíthatatlan. Ami a megfigyelőt az értelem fegyelméből hatalmába keríti, a tömeg mámorában mindig felejteni akarja. Lelkesedésének hála túlteszi magát sarjadó félelmén. Csillapítja az indulatokat és kiszabadítja az embert az érzelmek konfliktusából."[109]

Aki tehát ellenáll a kísértésnek, az kontrollálja érzelmeit. A bölcset nem az erőszak iránti utálat, hanem a hűvös értelem irányítja. A csőcselék azonban mások kínszenvedésében gyönyörködik, és látni akarja, ahogy az emberek erőszakot követnek el egymás ellen. A nyilvános kivégzések mindig is nagy látványosságoknak számítottak, és mágikusan vonzották az embereket. A vesztőhelyre vezető utakon valósággal hömpölygött a tömeg, hogy le ne maradjon a halálraítélt kínjairól. Izgatottan veszekedtek a legjobb helyekért, és alig várták, hogy a kegyetlen spektákulum elkezdődjön végre. Mindenki a bűnös megkínzását és halálát akarta látni, megmámorosodva az erőszak látványától. Az egyes emberekből tömeg lesz, ideiglenes társadalom. „A nézők összezsúfolódnak. Váll váll mellett állnak és előretekintenek. Testi közelséget keresnek egymással, a tömeg sűrűjét. Bár idegenek, nem ismerik egymást, mindannyian érezni akarják egymás jelenlétét. Mindenki egy akar lenni a többiekkel, az összes többivel. Az embereket amúgy egymástól távol tartó viszolygás az érintkezéstől hirtelen elillan. Az emberek egymáshoz préselődnek: a névtelenek intimitása. (…) A tömeg nivellálja a különbségeket, és leveszi az őt alkotókról a bűnt és a szégyent. Mindenki olyan, mint a többi, mindenki egyenlő; minden egyes ember olyan közel van a másikhoz, mint önmagához."[110] A tömegben tehermentesül a lelkiismeret, a szenvedélyek pedig szabad utat törnek maguknak. De valóban igaz-e, amit Sofsky a kultúra és az erőszak összefüggéséről állít? Vajon az erőszak tényleg olyan szenvedély, amiről az emberek nem tudnak lemondani, ösztön, amellyel szemben a civilizáció csődöt mond? És vajon a szabadság és kultúra, a gyönyör és az értelem ellentmondása háború és béke versengését is jelenti? És vajon mindenki erőszakot akar-e elkövetni, vagy legalábbis mások szenvedésének akar örülni, aki a belső elnyomás ellen lázad? Sofskynál az ember elvont, rabszolgája ösztöneinek, amiket csak időről időre képes kontrollálni. Mihelyt valami megbontja a rendet, és megnyílik a szabadság kapuja, a béke véget ér, és kezdődik a háború. Semmi kétség, hogy az erőszakterek megnyílása az embereket példátlanul kegyetlen tettek elkövetésére teszi képessé. Azoknak a szadistáknak és pszichopatáknak a számára, akik gondolkodás nélkül túlteszik magukat az erkölcsi tilalmakon, ha megengedetté válik, ami azelőtt tiltott volt, az erőszak ideje a boldogság ideje. De nem mindenki él a kínálkozó lehetőségekkel. Nem mindenki leli tetszését a nyilvános kivégzésekben, vagy teljesít önként szolgálatot megsemmisítőtáborokban, ha más lehetőségek is kínálkoznak. A treblinkai tábor SS-személyzetében nem ösztönvezérelt gyilkosok szolgáltak, hanem olyan férfiak, akiket behívtak katonának, és nem akartak a frontra kerülni. És tényleg higgyük el, hogy az összes olyan ember, aki jelen van egy kivégzésen, vagy szemtanúja lesz egy vérfürdőnek, eközben valóban izgalmat érez? Tudjuk, hogy az emberek zömmel akkor is kitérnek az erőszak elől, ha maguk ölhetnének vagy csak végignézhetik, ahogy valakivel végeznek. Nem tudjuk, mit érzett Seneca, amikor az arénában tanúja volt annak a kegyetlen látványosságnak. De miért ne hinnénk el neki, amikor közli olvasóival, hogy a véres színjáték felzaklatta és viszolyogtatta? Vajon az emberek azért vonulnak hosszú, tömött sorokban a kivégzésekre, mert az erőszak mámoros érzéssel tölti el őket, és vajon a borzalom színházának nézőiként valóban „időleges társadalmat" alkotnak? Éppen ellenkezőleg. Mert a tömeg anonimitásában a *voyeur* láthatatlan, nem kell kerülnie az ismerősök és barátok tekintetét, bízvást az esemé-

nyek felé fordulhat anélkül, hogy bárki felismerné, és észlelné, hogy éppen egy kivégzést bámul. De vajon érez-e közben valami kéjt? Nem lehetséges, hogy a látottak sokkolják, és hogy a képek lidércnyomást és depressziót idéznek elő benne? Szabadság és erőszak között éppúgy nincs semmilyen meggyőző összefüggés, ahogy rend és erőszak között sincs meggyőző összefüggés. Az erőszak-cselekedetek általában olyan célokat szolgálnak, amelyek teljesítése még azoknak sem szerez örömet, akik ölnek. Az Einsatzkommandók SS-einek többsége nem azért gyilkolt, mert azzal vágyait akarta teljesíteni, hanem mert feladatot hajtott végre. Gyilkosok olyan helyzetekben ölnek, amelyek bár nem írják elő, mit cselekedjenek, de kijelölik cselekedeteik határát. Az SS és az NKVD pribékjeinek tetteit nem az elszabadított agresszió, hanem az elvárás, a halál szolgálata, a kötelességteljesítés irányította. Szadisták nem is volnának képesek hidegfejű kötelességteljesítésre, valószínűleg egy egyszerű kínvallatásra sem lennének használhatók. Ha az erőszakot csak önmagáért alkalmazták volna, az SS-ek nem magyarázkodtak volna egymás előtt, nem próbáltak volna megszabadulni tetteik erkölcsi terhétől. Azt a fajta erőszakot, aminek kiváltója az ölés öröme, csak az engedheti meg magának, aki abszolút hatalommal rendelkezik. Ez azonban magát az elkövetőt is veszélyezteti. Sztálin, Pol Pot, Idi Amin és Szaddám Huszein, a hadurak és a partizánok, az Einsatzgruppék parancsnokai és a nemzetiszocialista koncentrációs táborok felügyelői – ezek az emberek egytől egyig tisztában voltak azzal, hogy a hatalom biztosításának szempontjából a kegyetlenségnek szimbolikus jelentősége van. Soha nem engedtek volna az ölés okozta kéj csábításának, ha ebből hátrányuk származott volna. Aki ugyanis a gyönyör kedvéért, és

nem racionális számításból cselekszik, hibát követ el, és szem elől veszíti, hogy az erőszak szüneteket kíván, hogy sikeres lehessen. Aki csak szenvedélyeinek enged, hamarosan maga is a holtak között találhatja magát.[111] És a katonák sem azért ölnek, mert örömüket lelik benne, hanem mert félnek. A harc kimenetele bizonytalan, de még sincs választásuk. Ha ők nem ölnek, őket ölik meg saját tisztjeik vagy az ellenség. A saját halál gondolata ebben a helyzetben elviselhetőbb, mint a várakozás a halálra.[112] „A lövészárkokban – ott van az igazi félelem", emlékezik vissza egy orosz katona, aki az első világháborúban teljesített szolgálatot a fronton. „A félelem bekúszik az ember bőre alá. Egyszer kimásztam a lövészárokból. Bumm. Aknák robbantak rémisztő zajjal. Körülöttem nyöszörgés. El akarok futni, de nem mozdul a lábam. Mintha valaki elkapta volna a bokámat. Nem látok se jobbra, se balra – félek. Halálfélelem fogott el, és nincs az a félelem, ami brutálisabb ennél. Mintha valaki havat szórt volna a bőröd alá; vacog a fogad, a vér megáll az ereidben: megfagyott. Nyúltam volna a puskám után, de átkozottul nehéz volt, legalább egy pud; kiáltottam volna, de csak hörögtem, mint egy állat, meg akartam húzni a ravaszt, de nem tudtam."[113] A csata hevében, az ellenség által megölt bajtársaik holttestének láttán egyre csak nő a gyűlölet és düh a katonákban, akiket akaratuk ellenére küldtek háborúzni. Az öldöklés után egész testükben reszketnek, kimerültek, letaglózza őket az átélt erőszak élménye, ami megült a testükben. A háború szervezett és intézményesített erőszak, aminek a legtöbb katona tehetetlenül ki van szolgáltatva. A háborúban az embereket arra készítik elő, hogy az emberölés mesterségét magától értetődő módon uralják, egy szót se kelljen rá vesztegetni. A katonaság nem csak azokat az eszkö-

zöket biztosítja, amelyekkel más emberek életét el lehet venni. Egyszersmind az idomításnak is olyan instanciája, amely a férfiakat akaratuk ellenére módszeresen harcossá változtatja.[114] Csak a helyzettől és a tér lehetőségeitől függ, hogy hogyan folytatódik az erőszak és hogyan lehet neki véget vetni. Némely helyzet kedvez az erőszaknak, más helyzetek pedig akadályozzák, hogy kitörjön. Vannak emberek, akik azért ölnek, mert az ölésben örömet lelnek, mások unalomból, vagy mert nem tudnak ellenállni a csoport nyomásának, vagy nem akarják elveszíteni becsületüket, netán bírvágyból és haszonszerzésből, bosszúból és félelemből, vagy mert egyszerűen nincs más lehetőségük, ha életben akarnak maradni.[115] Egymással viszályban álló nomádok kitérhetnek egymás elől anélkül, hogy az erőszak eszközéhez nyúlnának, mert nincs szükségük közvetítőre, aki rendezné konfliktusaikat. Vannak társadalmak, amelyekben a vérbosszú törvénye szabályozza, amiről a modern társadalmakban a büntetőjog dönt. Az állami erőszak-monopólium mellett az egymástól való félelem is akadályozza, hogy az emberek megöljenek más embereket. A „szabadság" az erőszak egyik forrása. Egyszersmind azonban az óvatosság forrása is, mert azok az emberek, akik nem bíznak egymásban, tudják, mit veszítenek a béke kockáztatásával. Aki nem tudja, mit tesznek majd a többiek, és tart tőle, hogy a törékeny béke a tét, jól teszi, ha elfogadja a kölcsönös függés rendszerét, amely megakadályozza a háborúságot. A nomádok ellenségeik jószágainak ellopásával tesznek szert tárgyalások során sikerrel bevethető zálogra. Ostobák lennének, ha hagynák, hogy a szembenállás háborúságba torkolljon, mert azt senki sem tudná megnyerni. Az állami erőszak-monopóliumot még nem ismerő premodern társadalmakban az emberek olyan eljárásokban

egyeztek meg, amelyek szabályokhoz kötötték a viszályt és a háborút. A vérbosszú, a túszok kicserélése, az erődítmények és várak építése a béke garanciáját jelentette. De az emberek a modern tömegtársadalomban is nagyobb szükségét érezték a biztonságnak, mint amekkora a szabadság iránti törekvés volt. „Nem a szabadság, hanem a szolgaság szükséglete uralkodik mindenkor a tömegek lelkén", állapította meg Gustave Le Bon pszichológus 1895-ben. „Annyira vágyakoznak az engedelmességre, hogy ösztönszerűleg vetik alá magukat annak, ki vezérüknek nyilvánítja magát."[116] E sokféle lehetőségről Sofskynak nincs mondanivalója. És az erőszak végéről sem mond semmit. Számára csak a fokozás és a kimerülés közötti alternatíva létezik. Az az erőszak, amelynek már nincs célja, és csak rombolni akar, „alaptalan, abszolút erőszak. Nem több önmagánál. Az abszolút erőszaknak nincs szüksége legitimációra. Ha okokhoz kötődne, nem lenne abszolút. Csak önmaga folytatására és fokozására törekszik."[117] Aki láthatóan minden ok nélkül embereket kínoz, annak azon kívül, hogy örömét leli az erőszakban, nincs szüksége más indítékra. De vajon nincs-e szüksége legalább olyan okokra, amelyeket magyarázat gyanánt elmondhat másoknak, hiszen az ok nélküli emberölés még gyújtogatók körében sem magától értetődő? Miért beszélt Himmler a végrehajtók körében, 1941 augusztusában, miután szemtanúja volt egy tömeges kivégzésnek, arról, hogy a világnézeti harcosok nem gyilkosok, hiszen nem tesznek mást, mint hogy az emberiséget megszabadítják a „férgektől"? Himmler bízvást megspórolhatta volna magának ezt a beszédet, ha a tetteseket nem gyötörte volna lelkiismeretük és nem lettek volna lidérces álmaik.[118] Még ha történetesen igaz volna is, amit Sofsky az öröm és az erőszak viszonyáról ír, akkor is

nyitva maradna a kérdés, hogy a kisülő agressziók később újra felgyülemlenek, és hogy az erőszak ösztön-irányította történés, ami periodikusan töltődik föl és sül ki. A józan ész is az ilyesfajta interpretáció ellen szól, mert ha ez igaz volna, az erőszaknak nem volna szabad soha abbamaradnia.[119] De miért szeretik a farkasemberek a békét is? Miért térnek vissza újra és újra önként a civilizációba, miért akarnak a fenevadak a más emberek szemében civilizált polgároknak látszani, és miért hivatkoznak a hadurak a jogra, amikor seregeik egész városokat és vidékeket pusztítanak el? Mert a legtöbb ember nem a határtalan szabadságot keresi, hanem a biztonságot, kiváltképpen akkor, amikor kivételes körülmények között kénytelen élni. „Az érintettek akkor élnek rendbiztonságban, ha biztos tudásuk van róla, hogy mit tehetnek ők, és mit tehetnek mások, és mit kell tenniük nekik és másoknak; ha bizonyosságuk lehet róla, hogy valamennyi érintett valamelyest megbízhatóan úgy is fog viselkedni, ahogy azt elvárják tőle", írja Popitz. Az embernek tudnia kell, hányadán áll, ismernie kell helyzetét, függetlenül attól, hogy demokratikus jogállamban vagy zsarnokságban kell kiigazodnia. Biztonság és elnyomás nem zárják ki egymást, így történhet meg, hogy az emberek zsarnoki rendszereknek is önként alávetik magukat, ha a szabad élet nem adja meg nekik azt, amire vágynak. Feláldozzák szabadságukat az életben maradásért, a háború pedig alkalom, hogy átgondolják az erőszak szabályozásának vagy tiltásának lehetőségét.[120] Ám kívánságaink nem mindig teljesülnek. Polgárháborúk nyúlhatnak el a végtelenségig, csak mert senki sem lehet biztos benne, hogy a szemben álló fél betartja-e majd a békét. Amíg senki sem tudja, mi fog történni, a háború folytatása a legtöbb ember számára nagyobb biztonságot ígér egy törékeny békénél, kiváltképpen azok számára, akiknek fegyverük van, és meg tudják védeni magukat. Még egy zsarnoki rendszerben, és még háborúban is létezhet olyan rend, amely összefér a mindennapos emberöléssel.[121] A békéhez vezető utat nem a szenvedély és az eksztázis, hanem a bizalmatlanság és a félelem torlaszolja el. A lényeg a hatalom és a rendbiztonság, nem pedig az erőszak élvezete.

Kultúra és erőszak

Van-e az erőszaknak kultúrája? Vajon elkövető és áldozat mindig és mindenhol azonos módon viselkedik? Kultúra és erőszak nem áll ellentétben egymással, mert senkinek sem jut eszébe egyszer csak szembeszállni az őt körülvevő világgal. „Az ember nem tudná közölni gondolatait és érzéseit, és ennélfogva nem tudna társadalmi kapcsolatrendszerben élni", írja Ernst Cassirer filozófus, „ha nem rendelkezne azzal a sajátos tehetséggel, hogy képes gondolatait és érzéseit szemléletessé tenni, szilárd és tartós alakot kölcsönözve azoknak".[122] A kultúra adja a gondolatoknak azt a formát, és adja az ember kezébe azokat az eszközöket, amelyekkel a világ feltárható. A kultúrában az élet tartós stabilitást nyer, és egyáltalán, az ember a kultúra által képes megalkotni, megmutatni és kiteljesíteni önmagát. Csak a kultúrában lehetünk emberek. Általa értetjük meg magunkat egymással, és hozunk létre egy olyan világot, amelyben otthon vagyunk. Ám nem általában a kultúrában vagyunk otthon, hanem egy történetileg kialakult kultúrában, amely minden más kultúrától különbözik. „Az emberviIág nem minden mástól elkülönült entitás, nem önmagá-

ért létező valóság", mondja Cassirer. „Az ember olyan anyagi környezetben él, ami állandóan befolyással van rá, és rányomja bélyegét életformáira."[123] Sofskynál viszont a kultúrának nincsen sem ideje, sem tere, és nem egyéb, mint a belső elnyomás egyik eszköze, amely a kéj féken tartására hivatott. Ez a fajta interpretáció azonban ellentmond minden olyan tapasztalatnak, amit az emberek az erőszakról szereztek. Természetesen nem létezik olyan kultúra, amely immunis az erőszakkal szemben, ahogy önmagában az erőszaknak sem létezik kultúrája. De azok az emberek, akik éveken keresztül együtt élnek az erőszakkal, megváltoztatják társadalmi kapcsolataikat, bizalmatlanokká válnak, nem terveznek már évekre előre, csak az aznapra, a jelenre gondolnak, ölni is készek, ha kell, és a liberális modellekkel szemben a hatalom autoriter felfogását választják, mert minden, amire szükségük van, a biztonság. Csak az engedheti meg magának, hogy lehetőségeket és kockázatokat vállaljon, akinek nem forog veszélyben nap mint nap az élete. Az ember berendezkedhet az erőszakra is, megtanulhat együtt élni vele, és elsajátíthatja technikáit.[124] Azok szemében, akiknek már régóta együtt kell élniük az erőszakkal, a halottak, a sebesültek és a stigmatizáltak megszokott látványt nyújtanak. Vannak társadalmak, amelyekben az erőszakot nem rendetlenségként és káoszként, hanem normalitásként, a túlélés eszközeként és bevételi forrásként fogják föl. Ha a fegyver az egyetlen eszköz, amellyel a szükséges bevétel és a boldogulás biztosítható, mindenki, akinek ehhez megvan az ereje, azon lesz, hogy harcos legyen, és ne áldozat, s mindezt nem azért teszi, mert ölni szeretne, hanem mert kénytelen ölni. Ilyen körülmények között a leggyengébbek sem az örök békéről, hanem a fegyverek védelméről álmodnak. Környezetükkel együtt

változik az is, ahogy a rendelkezésükre álló valóságot látják. Óvatossá válnak, bizalmatlanul tekintenek az idegenekre, felfegyverkeznek, vagy olyanoknál keresnek védelmet, akiknek hatalmuk van, és tudnak bánni a fegyverrel. Az erőszak minden cselekedetükben megélt tapasztalatként lesz jelen, és uralni fogja képzeletvilágukat. Viselkedésük olyan kulturális szabványokhoz idomul, amely segít helyes válaszokat adni az erőszak kihívására. A kultúra tehát alkalom és ok lehet rá, hogy bármikor az erőszak nyelvén szólaljanak meg.[125]

Aki az erőszakkal együtt nő föl, eltompul, és nem csodálkozik azon a könnyedségen, amivel emberek ölni képesek. A gátlásküszöb csökken, a halált fatalista módon a sors elkerülhetetlen csapásaként érzékelik. Amikor 1941 júniusában a Wehrmacht átlépte a Szovjetunió határát, a katonák csodálták az ellenfél szenvedéstűrő képességét, érzéketlenségét és sztoikus nyugalmát, amivel elviselte a borzalmakat. Jean Améry azt írta a buchenwaldi tábor orosz foglyairól, hogy azok közönyösen fogadták a fájdalmat és a kínzásokat, és hogy jobban fel voltak készülve a mindennapos erőszakra, mint a nyugat-európaiak vagy a skandinávok. „Testünk valójában nem egyenlő a fájdalom és a kínszenvedés színe előtt."[126] A soknemzetiségű szovjet birodalom parasztjai évtizedek óta voltak az állami erőszak áldozatai, a polgárháború, a kollektivizálás, különböző terrorkampányok és éhínségek elszenvedői. A terrorrezsim brutálissá tette a szovjet társadalmat, megszabadítva tagjait gátlásaiktól, úgyhogy végül már semmi sem történhetett, ami képes lett volna megrendíteni az embereket. Az a megsemmisítő háború, amit a nemzetiszocialisták a Szovjetunióban folytattak, a szovjet parasztkatonákat kétséget kizáróan felkészültebben érte, mint a támadókat; tisztjeiknek nem okozott fejfájást, hogy

kezükben pisztollyal hajtsák őket az ellenséges állások felé, a pusztulásba, a katonák pedig zokszó nélkül tűrték, mert minden ellenállás és engedetlenség hiábavaló lett volna.[127]

A határtalan erőszaktól a német katonák is eldurvultak. A keleti fronton vívott megsemmisítő háború az erőszak iskolája volt, olyan tér, amelyben csak az maradhatott életben, aki fel tudott készülni a korlátok megszűnésének következményeire.[128] Azok a katonák, akiket a keleti frontról a nyugatira vittek, a civilizált, államok közötti háborúban már használhatatlanok lettek volna. Franciaországban és Olaszországban is példátlanul kegyetlen tetteket követtek el, mert a megsemmisítő háborún kívül mást el sem tudtak képzelni, és mert megtanulták, hogy háborújukban a civilek semmiféle védelmet nem érdemelnek. Minden erőszak-cselekedet előfeltételeken nyugszik, helyzetekből és azok kultúrafüggő kezeléséből adódik.[129]

Azok az emberek, akik értenek az erőszak kezeléséhez, vagy hozzászoktak az emberölés látványához, azonnal átlépik a gátlásküszöböt, az erőszak levakarhatatlan kísérőjükké válik. Az embert a megszokás és a szocializáció teszi gyilkossá. Ez történik napjaink véget nem érő polgárháborúiban, Kolumbiában, Kongóban, Irakban, Afganisztánban és Libériában is, ahol a bizalmatlanság és az óvatosság olyan kultúrája épült ki, ami kizárólag az erőszakviszonyok megoldását célozza. A kultúra integrálja az erőszakot. Értelmet, célt ad neki, amit minden, az erőszaktérben kondicionált ember felfog. A kultúra formálja az erőszakot, az erőszak formálja a kultúrát.

Minden kultúra különbséget tesz tiltott, ajánlott és engedélyezett erőszak között. Ami az egyik kultúrában erőszaknak számít, másutt nem több érintésnél. Azokban a társadalmakban, amelyek konfliktusaikat a vérbosszú törvényével rendezik, az ölés parancs lehet, amely alól egyetlen férfi sem vonhatja ki magát. Az erőszak alkalmazását a háborúban is paranccsal rendelik el, és aki nem öl, azt fegyelmi úton felelősségre vonják. Ezzel együtt azonban a nemzetek közötti háborúkban sem megengedett minden erőszak. Szanitéceket, parlamentereket, hadifoglyokat és polgári személyeket tilos megölni. Polgárháborúkban mindez része a stratégiának. Az erre vonatkozó szabályozás kultúráról kultúrára, egy-egy kultúrán belül pedig időről időre változó. Korábban családon belül megengedték a nőkkel és gyermekekkel szembeni fizikai erőszakot, később már csak a gyermekekkel, mára viszont már senkivel szemben nem szabad erőszakot alkalmazni. Az erőszakkészséget csak az stimulálja, ha emberek úgy gondolják hogy olyan övezetben tartózkodnak, amelyben az erőszak ajánlott, vagy legalább megengedett. Az embernek nem önmagában az öléstől van gátlása, hanem attól, hogy „nem az arra kijelölt helyen alkalmazzon erőszakot".[130]

Sofsky erőszak-antropológiája nem illeszkedik kontextusba, beéri önmagával. Jóllehet a tudományosság igényével lép fel, e fellépés azonban irodalmi. Nem használ lábjegyzeteket, nem utal vitákra és ellentétes álláspontokra, nincs benne semmi, ami megakasztaná az erőszakról szóló elbeszélést. Rövid, kíméletlen mondatokban fogalmaz, képei komorak és reménytelenséget sugároznak. Az olvasót a sötétség és a reménytelenség világába ragadja, ahol az emberek megsebzik, megcsonkítják, megkínozzák és megölik egymást. Aki szépen ír, nem lehet tudós, állítják azok, akiknek nem tetszenek Sofsky állításai. „Az a tömör, sokszólamú elbeszélő stílus, amelybe a szerző komor prózáját öltözteti, azt a benyomást teszi olvasójára, hogy

a szörnyűségek jegyzőkönyvét tartja kezében, ami valósággal beszippantja őt; olyan hatással van, amilyet amúgy csak a fizikai erőszakot ugyanilyen részletességgel ábrázoló fikciós szövegekből ismerünk", kifogásolja Markus Schroer szociológus.[131] Sofskynak mindegy, mi áll a forrásokban. Egyik szörnyűséget írja le a másik után, és sehol semmiféle magyarázatot nem fűz a rettenet e képeihez „az embernek nemritkán a szürrealistákat juttatja az eszébe, Buñuel *Andalúziai kutyá*-ját, vagy Artaud kegyetlen színházát, amelyek a rest megismerést újabb és újabb sokkokkal igyekszik elősegíteni". Sofsky tömör ábrázolása, véli Schroer, nem a távolból történő megértést, hanem az utólagos megélést és a beleérzést támogató eljárás. Sofsky beleveti magát az események kellős közepébe, hogy az olvasónak közvetlen benyomása keletkezzék a szörnyűségekről.[132] Némely bírálója kitalált történetnek, „költött leírásnak" nevezi a Sofsky által leírtakat, és azt lobbantja a szerző szemére, hogy csupán saját erőszakfantáziáit vetette papírra, és a voyeurök szükségleteit elégíti ki.[133] Egy fiktív erőszakesemény elbeszélése semmire sem ad magyarázatot, állítja Harald Welzer. Sokkal inkább az elkövető perspektíváját reprodukálja visszataszító módon.[134]

Mindenki tudja, hogy a leírások nem az esemény hiteles leképezését, hanem a valóság jól megalapozott meghamisítását jelentik. Egy elbeszélésben vagy elemzésben minden egyes állítás igaz lehet, úgy, hogy közben „a hamis történést mondja el", írja Bernard Williams angol filozófus. Mert nem igazságokról van szó, hanem arról, hogy ezek az igazságok milyen messzire vezetnek el bennünket.[135] A szociológiai elemzés sem más, mint elbeszélés, amely egy lehetséges perspektívából közvetíti az olvasónak a világot. Miért is volna egy, az erőszak jelenségeiről szóló, vérszegény szöveg jobb, mint egy irodalmi

esszé? „Egy ember szerelmes." Ez a mondat tényállást ír le, nem pedig érzelmet. „Láttam a szemében megcsillanni a boldogságot." Ez a mondat egy képet jelenít meg, amely megmozgatja az olvasó képzeletét.[136] Miért kellene az erőszak valóságának nélkülöznie a képeket? Ezekből megérezhetjük, hogy mi a fájdalom, a gyűlölet, a düh és a sérelem. Semmi, ami emberi, nem idegen tőlünk, ezért meg is érthetjük. Ha egy szerző képes közvetíteni olvasóinak, hogy milyen érzés, amikor az erőszak mondja ki az utolsó szót, és ha az olvasó ettől rosszul érzi magát, a tömör leírás elérte célját. Hiszen semmi másról nincs szó, mint a helyzet pontos megjelenítéséről, függetlenül attól, hogy az elmondott történet a valóságban is megtörtént-e, vagy csak kitalálták. Sofsky szövege nem lép fel valós emberi történetek elmesélésének igényével. Elbeszélése olyan ideáltipikus helyzetek felsorolása, amelyeken ideáltipikus emberek mennek végig.

Az erőszak antropológiáját nem lehet annyival elintézni, hogy bebizonyítjuk, hogy aki elmondja, nem adja meg elbeszélése forrásait. A költő előnyben van, mert megteheti, amit a történész vagy a szociológus nem. A valóság sötét zónáit csak az irodalmi elbeszélés világíthatja meg a képzelet eszközével.[137] Az író a legkülönfélébb helyzetekbe képzeli alakjait, majd pontosan elmeséli, mi történik velük. Leírja a feltételeket, amelyek következtében e figurák a szóban forgó helyzetbe kerülnek, majd azt is ábrázolja, milyen állapotban hagyják azt maguk mögött, ahogy az Adam Johnson amerikai írónak az észak-koreai erőszak-excesszus torokszorító leírásában sikerül.[138] Mert az erőszak folytatása az ember arra történő felkészítésétől, kiképzésétől és a helyzet jellegétől függ. A feltételek, helyzetek és cselekedetek csak az események áttekinthető

terekben történő, tömör leírásából érthetők meg a maguk összefüggésében.[139] Az erőszak antropológiája az okok kutatása, ami nem a feltételekkel, hanem magával az erőszakkal foglalkozik. Nagyon pontosan megfigyeli és megmagyarázza azzal, hogy leírja, mi történik, és hogy hogyan változtatja meg az erőszak a helyzetet.

Az erőszak a jövőben is része lesz életünknek. Erről azok az emberek, akik kénytelenek együtt élni az erőszakkal, jóval többet tudnak azoknál, akik csak a békét ismerik. A civilizáció gyógyító erejébe vetett hit illúzió csupán. Az emberek nem békeszerető természetük folytán, hanem félelemből vágynak biztonságra és rendre. Mert a halál mindennek a végét jelenti. Az ember azonban túlélésre vágyik, és ezért van, hogy az erőszak olyan tapasztalat, amely rendet teremt. Mindenki tud az erőszak jelenlétéről és arról, milyen sérülékenyek az emberek. Ezért a rend annak belátásából következik, hogy az erőszak soha nem fog eltűnni, ám ennek ellenére száműzni kell életünkből. Semmi kétség, deprimáló felismerés, ám ha megértettük, hogy az erőszakot nem tudjuk kiirtani, megtesszük a szükséges előkészületeket, hogy elszigeteljük.[140] Az örök békéről álmodozók alighanem csalódással fogadják ezt a felismerést, a realisták számára viszont vigasz.

6

Az erőszak és a hatalom rejtélye

„Mert mi máson alapulhat a hatalom, ha nem a szinte hipnotizált tömegek engedelmességén? A testi erőnek mindenesetre biztosan nincs köze a hatalomhoz. Engem is éppen olyan egyszerűen meg lehet ölni, mint bárki mást. Egyhatvanhármas testmagasságommal talán még könnyebb is, mint sok más embert. Egy erős ember álmomban megfojthatna. Egy szakács annyi mérget tehetne az ételembe, hogy egy pillanat alatt megállna tőle a szívem. Hogy mégis, miért nem történt ez meg eddig? Mert senki nem mondta ki azt a szót, amely megtörné a tilalmat", mondatja könyvében Richard Lourie Sztálinnal.[1]

Sztálinnak, aki nem lehetett biztos a hatalmában, jó oka volt rá, hogy ne csak alattvalóitól, hanem udvartartásától is féljen. Cinkostársai pedig azért rettegtek, mert sosem tudhatták, hogy a diktátor éppen milyen óvintézkedéseket tesz újabb és újabb összeesküvések megakadályozására. Amíg a félelem nagyobb a szabadságvágynál, a hatalom nem forog veszélyben. Olyan hatalmi viszonyok nyilvánvalóan elképzelhetetlenek, amelyek nem az erőszakon alapulnak, és ez még akkor is igaz, ha az alávetettek önként elismerik a hatalmat. Mert mihelyt visszavonják a hatalom elismerését, erőpróba kezdődik a hatalmat megtartani, illetve megtörni akarók között. Megállapodásokra senki sem hagyatkozhat, mert ezek betartását nem mindig tudja kikényszeríteni. Ezért a hatalom és az erőszak szimbió-

zisban él együtt. „És a megállapodások kard nélkül puszta szavak, nincs erejük rá, hogy akár csak a legcsekélyebb biztonságot is nyújtsák nekünk" – emlékeztet bennünket Hobbes.[2] Ha ez másképp volna, nem lenne szükségünk állami kényszerítő apparátusra, amely megvéd bennünket egymástól. Csak éppen elfelejtettük, hogy ez így van, mert egy békés társadalomban már nem hangzik el halálos fenyegetés, és mert az erőszakkal való fenyegetés nélkül is tudjuk, mi a dolgunk.

Hatalom és uralom

Semmi sem titokzatosabb a hatalom működésénél. „Akik filozófiai szemmel nézik az emberi dolgokat, mindig nagyon meglepődnek rajta, hogy a sokaság milyen könnyen engedi magát kormányozni a kevesek által, s hogy az emberek menynyire fenntartás nélkül vetik alá saját nézeteiket és szenvedélyeiket azokénak, akik uralkodnak felettük."[3] Hogy lehetséges, hogy sok ember keveseknek engedelmeskedik, jóllehet, senki nem alkalmaz erőszakot? Miért nem mertek legalább kíséretének tagjai szembeszállni Sztálinnal? Miért kellett ahhoz előbb egy háború, hogy megbuktassanak egy olyan zsarnokot, amilyen Szaddám Huszein volt, aki két évtizeden át hatalmon tudott maradni, pedig még barátai és rokonai körében is félelmet és rettegést keltett? Miért fizetünk adót, engedelmeskedünk a rendőrség utasításainak, és tartjuk be a közlekedési szabályokat? Hogy lehet az, hogy amit a kevesek a sokaktól követelnek, magától történik? Hogyan sikerül néhány embernek látszólag minden fáradság nélkül elérnie, hogy engedelmeskedjenek nekik, míg másoknak ez nem sikerül? Miért nem mondja ki senki azt a szót, amely megtöri a tilalmat? Aki meg akarja tudni, mi a hatalom, annak ezekre a kérdésekre kell választ adnia.

Az emberek sebezhetők. „Az ember teste csupasz és gyarló, bármely támadással szemben puha", mondja Canetti. „Föltalálta a pajzsot, vértet, körülvette magát falakkal, erődítményekkel. De amit minden biztosíték közül a legjobban áhít, az a sérthetetlenség érzése."[4] Az ember életben akar maradni. Ám sohasem lehet biztos abban, hogy amire vágyik, sikerül is, mert az élete bármely pillanatban véget érhet. Sérülékenysége az a kapu, amelyen keresztül az erőszak behatol az életébe. Mert mindennek, ami él, el lehet venni az életét.[5] Ha a világban örök béke honolna, nem lenne szükség biztonsági intézkedésekre. Ám a világban nem honol örök béke, aminek következtében a hatalom forrása az erőszak és a rend dialektikája. Az egyik oldalon van, aki parancsol, a másikon vannak, akik engedelmeskednek, amitől mindkét oldal hasznot remél.

„Minden olyan esetben hatalomról beszélünk, ha egy társadalmi kapcsolaton belül van rá esély, hogy valaki saját akaratát az ellenszegülés ellenére is keresztülvigye, függetlenül attól, hogy min alapul ez az esély", mondja Max Weber.[6] Minden szociális kapcsolat hatalmi kapcsolat, mert vannak az erősek, és vannak a gyengék, vannak a fegyveresek és a fegyvertelenek, vannak, akik parancsolnak, és a többiek, akik biztonságra vágynak. A hatalom irányítja a viselkedést, megváltoztatja a nézeteket és nézőpontokat. Az emberi létezés egyik módja, amely átjár minden szociális kapcsolatot.[7] „A hatalom önmagában se nem jó, se nem rossz; önmagában véve semleges. Vagyis olyan, amilyenné az ember teszi", írja Carl Schmitt.[8]

A hatalmat nem lehet birtokolni, a hatalom megtörténik, amint az emberek konfliktusokat vívnak meg, döntéseket hoz-

nak, feladatokat delegálnak és hierarchiákat állítanak fel. A hatalom áramlik, jön és megy. Mindkét fél cselekedhetne másképp is, mint ahogy cselekszik, és ezért a hatalom a bizonytalanság rendszerén nyugszik.[9] Mindenben, amit az emberek tesznek, ott a hatalom. A hatalom olyan, mint egy nehéz test, amely annál gyorsabbá válik, minél messzebbre jut.[10] A hatalom még több hatalmat követel, mert a hatalomösztön a szaporodó feladatokkal egyre erősödik. A hatalomnak ellenállásra van szüksége. A hatalmat az teszi hatalommá, ha legyőzi az ellenállást. Ha mindenki meghalna, a hatalomnak is vége lenne, mert a halottakat nem tudná életre kelteni.[11] Másfelől viszont a hatalom a biztonság és a rend iránti szükséglet nélkül nem maradhatna fenn. Mert aki engedelmeskedik, engedelmességéért cserébe várakozásbiztonságot kap, tudja, hányadán áll, aki pedig másokat engedelmességre tud kényszeríteni, biztonságban érezheti magát az alávetettek lázadásától. Engedelmesség és oppozíció – ahogy Georg Simmel fogalmaz – az ember önmagában egységes magatartásának két oldala.[12] Az emberek alárendelik magukat más embereknek, mert érdekükben áll engedelmeskedni.

Luhmann szerint a hatalom oka az, hogy az emberek korlátozott mértékben képesek csak információt feldolgozni. Komplexebb társadalmi rendszerekben az emberek kénytelenek mások „szelekciós teljesítményére" hagyatkozni. Ezért kénytelenek átruházni valamennyit hatalmukból másokra. A hatalom nem az akarat megtörésére, hanem semlegesítésére törekszik. Az ilyesfajta szelekciós teljesítmények terheit az alávetetteknek kell viselniük.[13] Szabályozott hatalmi viszonyok egyszerűvé teszik a szociális kapcsolatokat, mert leveszi róluk a döntési kényszerek és konfliktusok terhét. Ezenkívül irányítja az em-

berek viselkedését, és megadja mind a hatalom birtokosainak, mind az engedelmeseknek, amire szükségük van: az örömöt és a rendbiztonságot. Simmel azt írja: „Az ember kettős benső viszonyban áll az alárendelés elvével. Egyfelől szeretné, ha uralkodnának rajta, az emberek többsége nemcsak hogy nem képes vezetés nélkül létezni, hanem ezt érzi is, ezért keres olyan magasabb hatalmat, amely leveszi róla a személyes felelősséget, és olyan korlátozó, szabályozó erőt, ami nem csupán kifelé, hanem önmagával szemben is megvédi."[14]

A hatalmi viszonyok megváltoztatják az embereket. A hatalom korrumpál. A hatalom birtokosa az alávetettek rabszolgájává válik, mert hatalmának megtartásán kívül semmi másra nem tud gondolni, az alávetettek pedig azt teszik, amit nem tennének, ha szabadok volnának. Mindenki túlélésre játszik, és csak saját előnyére gondol. Az érdekek és a szükségletek engedelmessé tesznek, ha mindenki tudja, mit kell tennie, és mit lehet és mit szabad megtenniük másoknak, hogy megfeleljenek az elvárásoknak. Bizonyosságra van szükség, hogy a többiek úgy viselkednek, ahogy azt elvárják tőlük, és hogy a szabályok áthágása büntetéssel jár. Biztonságban csak az van, aki előre látja, milyen viselkedéssel tehet szert előnyökre és elismerésre. Az embernek tehát ismernie kell helyzetét. Ez az oka, hogy az emberek még olyankor is meghajolnak a hatalom előtt, amikor az nehéz helyzetben van.[15] Mert a szabadság kevesebbet ér a rendbiztonságnál és az ember saját életénél, amit a hatalom minden kritikusa kockára tenne, ha lázadna.

A hatalom az, amivé az ember teszi. Senki sem hajlik meg önként mások akarata előtt, amikor olyat követelnek tőle, amit ő maga nem akar, ezért ilyenkor a hatalmat az ellenszegüléssel szemben kell érvényesíteni. Fenyegetőzéssel, ordítással, a ha-

talmon lévő öklének vagy fegyverének használatával félemlítve meg és vetve alá másokat. Az emberek azért gyakorolhatnak hatalmat mások fölött, mert abban a helyzetben vannak, hogy megsebezzenek vagy megöljenek másokat, hogy adjanak nekik, vagy elvegyenek tőlük. A hatalom honorálhat vagy szankcionálhat, adhat és elvehet.[16] Aki sebeket akar osztani, nincs szüksége tartós kontrollra, csupán arra a képességre, hogy megtegye, amit akar. Üt, és amikor a másik elesik, egy pillanatra megtörte az illető akaratát. De a legyőzött fél is fenyegethet vagy folyamodhat erőszakhoz. A leggyengébb ember is elég erős, hogy megölje a legerősebbet: csellel, fondorlattal, vagy másokkal szövetkezve. Tudja ezt erős és gyenge egyaránt. Az együttélés azt is jelenti, hogy félünk a másiktól, és védekezünk ellene.[17]

Az erőszak azonban ismétlésre szorul, ha tartósan hatalommá kíván változni. Amíg szórványos, egyedi esetekként fordul csak elő, megmarad „akcióhatalomnak". A fenyegető félnek akarata keresztülviteléhez jelen kell lennie. Mihelyt az erőszakaktusnak vége, vele hatalma is véget ér, mert az erőszak elkövetője nem tudja tartósan irányítani a legyőzött magatartását. Az akcióhatalom ezért az erőszakgyakorlás képességéhez és az arra való készséghez kötődik. Ám minden hatalom, amely nem egy napra akar berendezkedni, normák felállítására törekszik. És amíg erőszakra, és nem egyetértésre alapozza létét, törékeny marad. Mert az erőszak elkövetője, ha nyugalomra tért, másnap reggel arra ébredhet, hogy elveszítette hatalmát. A hatalmi viszonyok tartóssá tételének feltétele, hogy sikerüljön normákhoz kötni az emberek viselkedését. Az „instrumentális hatalom" igényesebb előfeltételeken alapszik, mint az akcióhatalom, mert megköveteli azt a képességet, hogy a fenyegetéseket és ígéreteket valóra is váltsa. Ezt tudják azok is, akiknek engedelmeskedniük kell. Aki újra és újra azt tapasztalja, hogy az engedetlenség elnyeri büntetését, az engedelmesség pedig a jutalmát, kész ismételten úgy viselkedni, ahogy a helyzet megkívánja. A fenyegetőzés félelmet kelt, az ígéret reményt, a hatalom birtokosai pedig mindkét eszközzel élhetnek, hogy mások viselkedését irányítsák. A fenyegetések és az ígéretek túllépik a pillanatot.[18] Az engedelmesség normaként rögzül, és a hatalom akkor is hatásosnak mutatkozik, amikor éppen senki sincs jelen, aki kikényszerítené ezt az engedelmességet. A hatalom birtokosa lemondhat az erőszakról és az ellenőrzésről, s így időt takarít meg, mert az alávetettek engedelmeskednek, és rend- és elvárásbiztonság fejében becserélik szabadságukat. „Az »itt és most engedelmességből«, vagyis az azonnali, feltétlen engedelmességből feltételekhez kötött, »akkor, ha engedelmesség« lett", mondja Popitz a tartós hatalom szervezetéről. Az esetről esetre, alkalomról alkalomra történő konformitásból magatartási norma válik, ami csökkenti az uralomgyakorlással járó erőfeszítést. Mert a helyes magatartás ismert, adja magát a helyzetből.[19]

A hatalom akkor mondható hosszabb távon biztosítottnak, amikor az alávetettek egyetértésén alapul. Talcott Parsons amerikai szociológus olyan kapcsolatmintaként írta le a hatalmat, amelyből nemcsak az erősek, de a gyengék is profitálhatnak, lévén a hatalom a jogok és kötelességek elosztásának rendszere, amely csak mindenki érdekében érvényesülhet.[20] Popitz viszont „autoritatív hatalomról" beszél. Ennek hatékonyságát az adja, hogy ott is konformitást idéz elő, ahol a cselekedetek nem kontrollálhatók. Az emberek a hatalmat benső kontrollként magukban hordozzák. Ez a belső hatalom nemcsak külső vi-

selkedésüket irányítja, de belső magatartásukat is. „A belső hatalom sötétben is működik."[21] E hatalom hatékonysága azon alapul, hogy az emberek „orientációra szorulnak". A tekintélyfüggő ember az elismerés reményében átveszi az autoritással rendelkező személy ítéletét, véleményét és értékrendjét, és ezzel együtt az illető látásmódját is. Az autoritás alapja a fölény elismerése, és annak vágya, hogy sikerül kivívni a fölényben lévő elismerését. Az autoritás kísérlet a hatalmi viszonyok interpretálására és ezek tartóssá tételére.[22] Ilyen körülmények között nyerik el az emberek önbecsülésüket. Csak a hatalom interiorizálása változtatja az embert alattvalóvá, ahogy Foucault mondja: „A hatalom valójában alkot; valóságot alkot; tárgyterületeket és igazság-rituálékat hoz létre. Az egyén és a róla nyerhető ismeret ennek az alkotásnak a része."[23]

Az a hatalom, amely az autoritás elismerése révén legitimálja magát, uralommá válik. A normát megszabó hatalom személyek fölötti hatalommá alakul, és ezért a hatalmi pozíciók tetszés szerint átruházhatók. A hatalom azon alapul, hogy van esélye akaratának keresztülvitelére, függetlenül attól, hogy az engedelmeskedők önként vetik-e alá magukat. „Az uralom az az esély, hogy egy társadalmi kapcsolatban vagy viszonyban megadható személyek köre meghatározott tartalmú parancsoknak engedelmeskedni fog", írja Max Weber.[24] Az uralom intézményesült és szilárd hatalom. Nem kötődik már azokhoz a személyekhez, akik a hatalmat gyakorolják, hanem individuumok feletti viszonyon alapul. Tartós fennmaradásához szüksége van az uraltak – önkéntes vagy kikényszerített – egyetértésére. Az uralom ezért látszólag a „legitimitásába" vetett hitre épül.[25]

Minél nagyobb a lehetséges hatalomgyakorlás technikai potenciálja, annál átfogóbb és tartósabb kontrollt fejthet ki az

uralom. A modern állam tényleges ellenőrző hatalma a bürokrácia, mert az tudás révén uralkodik az emberek felett.[26] Hatékonysága információn, tudáson, hatékonyságon, kiszámíthatóságon, munkamegosztáson és hierarchikus struktúrákon alapul. Eljárásának rendszerességével és kiszámíthatóságával éri el, hogy az emberek önként alávetik magukat neki. Az ismétlésekkel és a rutinnal észrevétlenül lopóznak viselkedésmódok a mindennapokba. Ezek egyszerűbbé teszik, ami bonyolult, és időt takarítanak meg, mert az elismert eljárás révén valamenynyi érintett összehangolja viselkedését.[27] Az ember önmagától, külön kérés nélkül is elvégzi feladatait. A hatalom nem kényszerként, hanem az egyén önmagához vezető útjaként interiorizálódik. Pontosan érkezünk a munkába, betartjuk a törvényeket és rendelkezéseket, szelektíven gyűjtjük a szemetet, és akkor sem vesszük saját kezünkbe az irányítást, ha történetesen mi magunk válunk bűncselekmény áldozatává.[28] Bár senki nem látja, hogy mit teszünk, ellenállunk a kísértésnek, nem szegünk meg tilalmakat, ha erre nem kényszerítenek bennünket. Az uralomnak viszonylag csekély ráfordításra van szüksége, a hatalom pedig hosszabb távon biztosított. A hatalom, minél hatékonyabb a működése, annál kevésbé látható. Csöndben, észrevétlenül dolgozik, ahol pedig kénytelen felhívni a figyelmet létezésére, már veszélyben is forog.[29]

A hatalom érvényesítése

Nem minden hatalomképzési kísérlet zárul sikeresen, ám ha mégis sikerrel jár, olyan magától értetődően valósul meg, mintha másképp nem is történhetett volna.[30] Hogyan sikerül kevés

embernek rákényszeríteni az akaratát sok emberre? És hogyan történhet, hogy a hatalom tartóssá válik, uralommá alakul és megszilárdul? Úgy, hogy létezik egy kisebbség, amely rászánja magát, hogy előnyt szerez a szervezetlen többség kontójára, és ez a kisebbség képes keresztülvinni hatalmi igényét. Hatalmi viszonyok ott keletkeznek, ahol az emberek ki vannak szolgáltatva egymásnak és egymásra vannak utalva. Azoknak ugyanis, akik nem tudnak elmenekülni, nincs más lehetőségük, mint hogy válaszoljanak azokra a hatalmi követelésekre, amelyekkel mások konfrontálják őket. Ellenszegülhetnek vagy engedelmeskedhetnek. De nem hagyhatják figyelmen kívül a követeléseket.[31]

Képzeljünk el egy luxus óceánjárót, javasolja Popitz, amelynek fedélzetén embereknek korlátozott ideig ki kell jönniük egymással. A napozófedélzeten nyugágyak állnak, amelyek használatára a hajó valamennyi utasa bejelentheti igényét. Amíg több a nyugágy, mint az utas, senki sem fogja kétségbe vonni az igények jogosságát. A hajón egymás udvarias semmibevételének légköre uralkodik, amelyben a hatalom kérdése föl sem merül. Egy napon azonban megváltozik a helyzet. A hajó befut egy kikötőbe, ahol további utasokat vesz a fedélzetére. Ekkor fellép egy csoport, amely tartósan igényt tart a nyugágyakra. Igényét a nyugágyakra terített fehér törülközőkkel nyomatékosítja. Ám a foglalást jelző szimbólum önmagában még nem sokat érne, ha nem jelképezné egyszersmind a nyugágybitorlók elszántságát is. Birtokigényük „az összes tulajdonostárs közös erőkifejtése" révén érvényesül.[32] Amennyiben ugyanis valaki csak közelíteni mer egy olyan nyugágyhoz, amelyen fehér törülköző hever, az illetőt a többi tulajdonostárs kiabálása riasztja el. Ezután amolyan szekérvár-formán összetolják a nyugszékeket. Ekkor, a kizárólagos rendelkezési jog ilyetén érvényesítése után, az utasok amorf csoportja osztálytársadalommá alakul át. Vannak, akik tulajdonnal rendelkeznek, és vannak a nincstelenek, akiktől megtagadják a nyugágyhoz jutás lehetőségét. Aki bejelenti igényét bizonyos, senki által sem birtokolt javakra, annak ezt az igényét mások akaratával szemben kell érvényesítenie és a köz emlékezetében tartania.

Ezután a nyugágyak birtokosai bérbe adhatják fekvőalkalmatosságaikat, amelyeket ők maguk nem használnak, a nyugágyak felügyeletét pedig a tulajdonnal nem rendelkezőkre delegálják. Ebből a nyugágybirtokosoknak több előnyük is származik. A kontrollfunkciókat nem nekik maguknak kell ellátniuk, és álmukban is biztosak lehetnek benne, hogy az övék marad, amire tartósan igényt formáltak. Ezenkívül azzal, hogy az ő soraikból toborozzák és a maguk oldalára állítják az őröket, megoszthatják a tulajdonnal nem rendelkezőket. A sporadikus hatalomból instrumentális hatalom lesz. A tulajdonos anélkül is fenyegethet, hogy jelen lenne, az őr pedig, amíg alternatíva nem nyílik előtte, azt teszi, amivel megbízták.

De miért veti alá magát a kisebbség a többségnek, mikor ebből semmi haszna nincsen? Azért, mert veszélyes szembeszegülni egy elszánt csoporttal, ha az ember nem tudja, hogy mások is hajlandók-e lázadni. Vajon az elszántak alkalmaznak-e erőszakot? És vajon ki sietne segítségére az ellenfélnek? A helyzet áttekinthetetlen, és várakozásbiztonságról szó sincs. A tulajdonnal nem rendelkezők tömege amorf. Hátrányban van a bitorlókkal szemben, ők ugyanis pontosan tudják, mit akarnak, és megállapodtak a céljaik keresztülviteléhez szükséges stratégiáról. Erőszak alkalmazása esetén a többség nem

tudna helytállni. A tulajdonosok megbízásából fenyegetően föllépő őrök láttán a tulajdonnélküliek már nemigen képesek kiállni a hatalmi igénnyel szemben. A többségi viszonyok nem világosak, senki sem tudja pontosan, mit tesznek a tulajdonnal rendelkezők, ha ellenszegülnek nekik. Egyre nő a veszély, hogy az ellenszegülők erőszak áldozatai lesznek.

A tulajdonnal rendelkezőknek több esélyük van rá, hogy hatékonyan megszervezzék magukat, mert valamennyien abban érdekeltek, hogy az összes többi tulajdonos kiváltságát is megvédjék. Mert ha az egyik megteszi, megteszi a másik is. A tulajdonosok ezért kooperálnak egymással, és alakulnak csoporttá. Aki kooperál, az forrásokat akkumulálhat, stratégiákról egyeztethet és hatalmi funkciókat delegálhat. Időt és pénzt takaríthat meg, és úgy játszhatja ki egymás ellen azokat, akik nem rendelkeznek tulajdonnal, hogy közben ő maga nincs is jelen. A nincstelenek hátrányban vannak, megbénítja őket, hogy ők a többség, és nem tudnak csoportot alkotni. Végtére is ki akarna felkelést szervezni, ha azzal saját rendbiztonságát tenné kockára?[33]

Bár a tulajdonnal nem rendelkezők azt akarják, hogy a tulajdonnal rendelkezők adják fel igényüket, ám nézzük, mi történne, ha lázadásuk sikerrel járna? Hiába ért mindenki egyet abban, hogy egy rend igazságtalan, az még nem jelenti, hogy a kívánatos rendet illetően egyetértés születik, az egyes ember pedig korántsem lehetne biztos benne, hogy elérheti, amire vágyik. A régi rendet nem lehetne már helyreállítani, mert a szabad rendelkezés joga szüntelenül szembekerülne az újonnan emelt birtokigényekkel. Ha ez az igény egyszer már kikerült a világba, nem lehet többé úgy tenni, mintha sosem hangzott volna el.

Az kizárt, hogy a szóban forgó tulajdont felszabadítanák, és használatra mindenki rendelkezésére bocsátanák. A tulajdonnal nem rendelkezőknek, ha a többség jogát akarnák érvényesíteni, vagy át kellene nevelniük az embereket, hogy kiverjék a fejükből a birtoklás vágyát, vagy meg kellene fosztaniuk tulajdonuktól a tulajdonnal rendelkezőket. Ám ha a lázadás sikerrel járna, a tulajdonnal nem rendelkezőknek választ kellene adniuk a kérdésre, hogy a jövőben hogyan kell majd elosztani a tulajdont. Amit elvesznek, eztán a lázadóké lesz. De mindegyikük részt akar az egészből. A felkelők nagy kockázatot vállalnak, mert senki sem tudja előre, hogy a szerzett tulajdont siker esetén valóban felosztják-e a támadók között. Ezért fogják megkérdezni, mielőtt összefognának a többi, tulajdonnal nem rendelkezővel, hogy milyen nyereséggel jár az nekik és a többieknek, ha felkelnek. Ám bármit beszéljenek is meg a támadók egymás között, semmi sem garantálja, hogy meg is kapják, amit akarnak. Bizalmatlanok, mert nem tudhatják, hogy győzni fognak-e, és hogy bízhatnak-e az egymással kötött megállapodásban.

Ezt a bizalmatlanságot használják ki a tulajdonnal rendelkezők saját hatalmi érdekeik érvényesítésére, a tulajdonnal nem rendelkezőket manipulálva. Reményeket keltenek bennük, előnyöket, kiváltságokat, jutalmakat és stallumokat ígérnek nekik. Amíg a nincstelenek szervezettsége és kommunikációja nem mérhető a tulajdonnal rendelkezőkéhez, valószínűleg nem kockáztatják a lázadást. Mert a privilegizáltak – lévén szervezettek és elszántak – előnyben vannak, és ezért biztosak lehetnek hatalmukban anélkül, hogy akár csak egy erőszakcselekedetet is el kellene követniük. Ezzel hozzák a kevesek függő helyzetbe a sokakat. Először jutalommal kecsegtetik

őket, majd oltalmat és gondoskodást kínálnak nekik. Az emberek rendbiztonságot kapnak, ha valamennyien elismerik, hogy van, aki tulajdonnal rendelkezhet, míg más nem, és ha minden körülmények között előre látható, mi történik, ha valaki megszegi az e megállapodásból fakadó szabályokat.

Ahhoz, hogy a hatalomból uralom váljék, a hatalmi viszonyok legitimációjára van szükség. Kezdetben csak a tulajdonnal rendelkezők tartják legitimnek a hatalmi szerkezetet, mivel érdekük fűződik hozzá, hogy bitorlásukat természetes előjogként tüntessék fel. Egymás között megállapodnak róla, hogy tulajdonigényük jogszerű, amit a hagyomány, a származás és a tudás egyaránt indokol. „A csoport a lehető legnagyobb önzéssel és kíméletlenséggel követi céljait a külső csoportok által képviselt célokkal szemben", írja Simmel a hatalmi igények érvényesítéséről. „Mindezt olyan erkölcsi magyarázatokkal indokolja, amelyek a csoportérdekeket individuumok fölötti érdekekként tüntetik fel."[34]

Legitimitás az egyenlők megállapodása révén keletkezik, de ez a megállapodás a tulajdonnal nem rendelkezőkre nézve sem marad következmények nélkül. A tulajdonnal rendelkezők nyilvánosan adják elő igényeiket, olyan szertartásokba, rituálékba és szimbólumokba, köszönésformákba és elismerő gesztusokba öltöztetve ezeket, amelyek azt hivatottak demonstrálni az alávetetteknek, hogy a kiváltságosok előjogait hagyományok vagy szent szövegek legitimálják. A hatalom jelképeinek az uralom indokául szolgáló legitimációforrásoknak kell lenniük.

De az emberek nem csupán azért hajlandók alárendelni magukat más embereknek, mert félnek tőlük, vagy mert nem tudják, mi történik, ha ellenszegülnek nekik. Az autoritás önkéntes elismerésen is alapul. Hitler és Sztálin nem azzal szerezte autoritását, hogy udvartartásuk félt tőlük, hanem azzal, hogy manipulálták híveiket, valósággal megdelejezték, vagy kiváltságokkal ruházták fel őket. Újra és újra tanúi vagyunk, hogy emberek hogyan kötnek magukhoz olyan híveket, akiknek egyáltalán nem kellene engedelmeskedniük, ám mégis ezt teszik, mert szemükben a vezér alakja olyan kivételes tulajdonságokkal rendelkezik, amilyenekkel rajta kívül senki.[35] Léteznek olyan prédikátorok, művészek, politikusok és pedagógusok, akiknek semmit sem kell tenniük, elég önmagukat adniuk, hogy engedelmes követőkre tegyenek szert. „Egy jelentőségét és erejét tekintve fölényben lévő személyiség közeli, de még távolabbi környezetében is olyan hitet és bizalmat kelt, megnyerve e környezet mértékadó véleményformálóinak többségét, ami valamiféle felsőbb instancia jellegét kölcsönzi nekik", írja Simmel. Az autoritással rendelkező személy olyan „axiomatikus bizalmat" élvez a döntések meghozatalánál, hogy e döntéseket meg sem kell indokolnia.[36]

Erőszaknak és kényszernek nyoma sincs, mégis működik az alárendelődés és az engedelmesség. Miközben a hatalom érvényesíteni akarja akaratát, első pillantásra egyáltalán nincs ráutalva az erőszakra, mert vannak emberek, akik úgy gyakorolhatják a hatalmat, hogy mások önként elismerik igényüket. Ez a hatalom azonban veszélyeztetett, mert ha komolyra fordulna a helyzet, fenyegetések ellenében nem tudna fennmaradni. A fenyegetés és erőszak nélküli alárendeltség csak interiorizált hatalmi viszonyok feltételei között képzelhető el. Háború esetén senki sem vetné alá magát egy olyan autoritásnak, amely

nem rendelkezik a fegyveres hatalom felségjogaival és lehetőségeivel. „Egy tudós és megvesztegethetetlen bírónak békében nagy az értéke, háború idején már kisebb", véli Hobbes.[37]

A hatalomhoz az az elvárás kötődik, hogy birtokosa bármikor képes legyen keresztülvinni akaratát. „Az engedelmesség a megbecsülés jele, mert senki sem engedelmeskedik olyanoknak, akikről feltételezi, hogy nem áll hatalmukban segíteni vagy kárt okozni neki."[38] Hatalma csak annak van, aki ki tudja elégíteni saját igényeit, vagy idegen embereket fenyegetésben tud tartani. Ha a fegyvereik elveszítik élüket, hatalmuknak is vége. Ezért csak az követelhet engedelmességet, akinek megvan hozzá a hatalma, hogy megvédje az engedelmeseket, és hogy szavait tettek is kövessék.[39] Akármit tegyenek is a hatalom birtokosai, sosem lehetnek biztosak hatalmukban, amíg nem tudják teljesíteni az engedelmesek biztonságelvárásait. Elvégre kinek kell egy olyan hatalom, amely csak elvesz, de adni nem tud?

Hatalom és erőszak

És mégis, a hatalom működése nem csak azon a hiten alapul, hogy birtokosai képesek védelmet biztosítani. Az alattvalók erőszaktól való félelméből is fakad.[40] Mert a leggyengébb, védelmet nyújtani nem tudó hatalom is képes félelmet és rettegést kelteni. Ez a hatalom az alattvalóknak arra a tudására is épít, hogy az engedetlenség büntetést von maga után, és hogy az illojalitás erőszakot szül. E tudás megakadályozza, hogy lázadjanak. „Az autoritás részben egy olyan személytől való félelmen alapul, aki nagyobb hatalommal rendelkezik, a fájdalomokozás pedig e hatalom egyik konkrét alapja", állítja Sennet az autoritásképzés rejtélyéről.[41] Ám a hatalom számol az engedetlenséggel, és tudja, milyen veszélyek fenyegetik. Időről időre kihívja kritikusait, hogy demonstrálhassa, mire képes még mindig. Popitz „kötelező akcióhatalomról" beszél. Ez abban különbözik a „puszta akcióhatalomtól", hogy több időt hagy magának. Csak fenyeget, hogy megsebzi és megöli áldozatait, valójában azonban nem öl; mint a macska, amely eljátszogat az egérrel, de életben hagyja. „A macskának hatalmi szférája van, a macska reménypillanatokat engedélyez az egérnek, persze szigorúan őrzi közben, késztetése, hogy elpusztítsa, nem múlik el: mindezt együtt, a szférát, a reményt, az őrizetet és a pusztíthatnékot a hatalom testének, törzsének nevezhetjük, vagy akár egyszerűen a hatalomnak", írja Canetti.[42]

A hatalom nem véd meg bennünket egymástól, és maga is erőszak forrásává válhat. Miért kell azoknak, akik rendelkeznek hatalommal, csak úgy használniuk, hogy az békéhez vezessen? Ott, ahol a hatalom nem biztos magában, ismételten az erőszakhoz nyúl: amikor bemutatja, mi történik, ha nem engedelmeskednek neki, a jó viselkedést megjutalmazza, az ellentmondást megtorolja.[43] Az erőszak mint fenyegetés hatékonyan demonstrálható képekkel, leírásokkal és a megsebzés és megölés nyilvános bemutatásával, mert így tudatosítja, mi vár arra, aki nem engedelmeskedik. Annak az erőszaknak, ami hatalommá akar válni, nyilvánosságra van szüksége. Ha nincs, aki nézi, és aki ismeri a benne rejlő lehetőségeket, az erőszak elveszíti hatását.

Köztudomásúlag minden rend törékeny, és az erőszak visszatérése mindent megkérdőjelez, amit biztosnak tartottunk. A hatalom nem terjedhet ki mindenre, és soha nem lehet teljes.

Megmarad tökéletlennek. „A hatalom tökéletlen, mert a döntést nem lehet a végtelenségig monopolizálni", írja Popitz.[44] A szociális kapcsolatok természetéből fakad, hogy a hatalom birtokosainak napról napra érvényesíteniük kell akaratukat azokkal szemben, akik nem rendelkeznek hatalommal. A hatalomnak, ha totális volna, önmagát kellene megszüntetnie. Mert a döntés életről és halálról nem csak a hatalom birtokosáé. A hatalom mindig számol a többiek lehetséges döntéseivel. Az, akié a hatalom, nincs mindig jelen. És egyszer ő is meg fog halni. És az alattvalók tudják ezt. Mert a hatalom birtoklójának végét meg is lehet gyorsítani. „Ezt a véget sürgetni is lehet."[45] A hatalom az embereknek azt a képességét szorítja korlátok közé, hogy megöljék egymást. Ameddig az emberek ölni tudnak, a hatalom nem teljes. Az erőszak akkor is mindvégig szerepet játszik, ha látszólag éppen nem történik semmi, mert a hatalmat bármikor ki lehet hívni.

„Pőre erőszak ott jelentkezik, ahol a hatalom elveszett", mondja ezzel szemben Hannah Arendt. „Hatalom és erőszak ellentétes fogalmak. Ahol az egyik abszolút mértékben uralkodik, a másik nincs jelen. Az erőszak ott lép színre, ahol a hatalom veszélyben forog; és ha az ember átengedi magát a benne rejlő törvényeknek, a végcél, a cél és a vég a hatalom eltűnése. (...) Az erőszak képes a hatalom megsemmisítésére; de teljesen képtelen hatalmat létrehozni."[46] Aki erőszakos cselekedetet követ el, az gyengeségből cselekszik, véli Arendt, hiszen mi másért alkalmazna erőszakot akarata érvényesítése érdekében? Minél több erőszakot kell alkalmaznia, annál kevesebb hatalma van az erőszaktevőnek. A hatalom Luhmann rendszerelméletében is csak be nem váltott erőszak-alkalmazással való fenyegetésként hatásos. A hatalom kudarcot vall, mihelyt erőszakot alkalmaz.[47]

Arendt hatalomfogalma abból az elképzelésből fakad, hogy a hatalom – ellentétben az erőszakkal – produktív szociális erő. A hatalom határa nem önmagában húzódik, hanem „más hatalmi csoportok egyidejű létezésében". A hatalmat a pluralitás korlátozza. Ezért van, hogy a hatalmi ágak megosztása egymást kölcsönösen ellenőrző, és egymást kiegészítő hatalmakat teremt. A zsarnokság viszont a „tehetetlen erőszak bevetése", tűz és pusztítás, ami semmi emlékezetre méltót nem hagy maga után. Erőszakot és tehetetlenséget szül, erre ítéli az uralmon lévőket és az uraltakat egyaránt, arra tett kísérlet, hogy a hatalmat erőszakkal helyettesítsék. „A zsarnokság aktívan akadályozza a hatalom keletkezését, mégpedig a politika egész területén; saját, elszigetelt ereje révén ugyanolyan magától értetődően teremt tehetetlenséget, ahogy más államformák különböző módokon hatalmat teremtenek." Az egyes ember viselkedhet passzívan vagy heroikusan az erőszakkal szemben, elpusztulhat, vagy ellenállást fejthet ki. A sokak hatalmával szemben azonban az egyes ember ereje semmit sem ér.[48] Arendt szociális kapcsolatként határozza meg a hatalmat, amely egyáltalán nincs rászorulva az erőre. Arendt szemében a zsarnokság és az erőszak ellentétei a hatalomnak, mert lerombolják azt, amit Arendt hatalmi kapcsolatoknak tart. De vajon valóban leírhatók-e a 20. század despotikus rezsimjei a tehetetlenség rendszereiként? Az alávetettnek nem kell-e valamit éreznie a hatásából, hogy hatalomról lehessen beszélni? És vajon nem az erőszak tapasztalata a legerősebb az összes hatás közül, amit más emberek hatalma éreztet velünk?

A hatalomnak azok a birtokosai, akiknek időről időre emlékeztetniük kell alattvalóikat, hogy milyen könyörtelenül képesek büntetni, kétséget kizáróan gyengébbek azoknál a hatalmasoknál, akiknek már nem kell kikényszeríteniük, amit akarnak. Ám a hatalom birtokosainak mindkét fajtája hatalmat gyakorol. A nélkül a képesség nélkül, hogy saját akaratukat ténylegesen keresztülvigyék másokéval szemben, nem beszélhetnénk hatalomról. De miért más az erőszak alkalmazása és a saját akarat érvényesítése?

Minden rend törékeny, és a béke nemkülönben. Mindenki tudja, hogy milyen sebezhető a léte. Az erőszak bármikor visszatérhet, és akkor a hatalom kérdése újra napirendre kerül. A hatalom csak akkor éri el célját, ha az emberek tudatát az erőszak visszatérésétől való félelem uralja. Azok, akiknek el kell viselniük az erőszakot, fájdalom formájában érzik a hatalmat. A lényeg tehát nem az, hogy a hatalom birtokosa erős vagy gyenge, hanem az, hogy akaratát bármikor erőszak útján keresztülviheti.

Hatalom és félelem

„Ha az erőszak ráérős, átalakul hatalommá."[49] Hatásai az erőszak előtti és utáni időben mutatkoznak meg. Az erőszak tanúi félelmükben a hatalom tárgyaivá válnak, mert nem akarják, hogy velük is ugyanaz történjék. Annak az erőszaknak, amelyik hatalom alapjául akar szolgálni, szünetekre van szüksége. Mert amikor a halálraszántaknak életükön kívül nincs már vesztenivalójuk, minden fenyegetés üressé válik. A puszta véletlentől és a sors szeszélyétől függő erőszak nem hoz létre tartós hatalmat. A hatalmat birtokló csak az erőszak elmúltával tudhatja meg, hogy biztos lehet-e hatalmában, hogy az elnyomottak akkor is engedelmeskednek-e, ha senki sem alkalmaz erőszakot. Eléggé félnek-e az alávetettek az erőszak visszatérésétől ahhoz, hogy félelmük elejét vegye az ellenállásnak? E kérdésre a hatalmasok csak úgy kaphatnak választ, hogy megfigyelik, mi történik az általuk másokkal szemben elkövetett erőszak után. Akik tanúi voltak a borzalmaknak, akaratlanul is csak az elszenvedett erőszakra fognak gondolni, és annak visszatérését fogják várni. A zsarnokok mindig is tudták, hogy erőszak-fenyegetéseiket hosszabb ideig fenn kell tartaniuk, ha meg akarják alapozni hatalmukat. Hatalmuk arra a bizonyított tényre alapozódhat, hogy képesek sebeket osztani és ölni, és arra, hogy akarnak, készek és képesek ezt bármikor újra megtenni. Ha gyengeséget mutatnak, vége a hatalmuknak.

De honnan tudja a hatalom birtokosa, hogy az alattvalók és az udvartartás tagjai valóban engedelmeskednek-e, vagy csak színlelik az engedelmességet? A despota dilemma előtt áll, mert már csak azt tudja meg, amit hallani akar, és nem többet, nem azt, ami hasznára válna. Mindenki azt mondja, amit a hatalom birtokosa elvár. Csakhogy nem tudja már, valójában miben is sántikálnak az alattvalók. Hatalma foglyává válik, paranoia lesz úrrá rajta. Palotáját falak veszik körül, személyére titkosrendőrök vigyáznak. De még így sem érezheti magát biztonságban, ezért is cseréli le őreit időről időre különféle ürügyekkel. Olyan teret kell teremtenie, amelyet átlát, és amelyben semmi sem maradhat észrevétlen, ami a háta mögött történik. Fél társaitól, udvartartásától, a kérelmezőktől, akik a talpát nyalják, de meg is ölhetik. Mindenfelől veszélyek lesnek rá, ezért üldözési mánia keríti hatalmába. Megfertőzi környe-

zetét paranoiájával, aminek hatása alól senki sem vonhatja ki magát.[50] Mert a hatalom birtokosa mindenhol ellenségeket orront, még barátaitól és rokonaitól is fél. Ezért ki is játssza őket egymás ellen, egyiküknek elárul egy titkot, míg másikukat bizonytalanságban hagyja, megfigyeli, hogy az egyik elmondja-e a másiknak, amit megtudott, és bárhol képes erőszakot bevetni, nehogy megtörténjen, amitől tart.[51] „Így aztán a hatalmas folyamatosan tudja, hogy mennyire alkalmas és biztos egy-egy edény, amelyre titkot bíz, és ki tudja számítani, vajon nem telt-e már meg valamelyik edény annyira, hogy megcsurranhat", írja Canetti. „A titok egész rekesztékrendszerének a nyitját kizárólag ő ismeri. Ha ezt mindenestül rábízza valakire, akkor veszélyt gyanít."[52]

Az önkényuralkodók mindig ügyeltek arra, hogy halálos kimenetelű erőszak-cselekedeteikben cinkosukká tegyék udvartartásuk tagjait, és azt is tudták, milyen hatással vannak azok az üzenetek, amelyeket emberi testekbe vésnek. Ritkán ringatták magukat illúziókba az alattvalók lojalitását illetően. Ezért nem is kell mást tenniük: elég, ha megmutatják, hová vezet az engedetlenség. A végrehajtók fegyverként használják a testet és a fájdalmat, és tudják, hogy hatalmuk csak nő, ha a megfélemlítettek az erőszakon kívül nem képesek másra gondolni. Hatalmuk a többség pszichikai kondicionálásán alapul, amely többségnek nincs már ereje, hogy megvédje magát kínzóitól. Tettes és áldozat egyaránt látja a megcsonkított testeket, hallja a kiáltásokat, és nem szabadul többé a szenvedés képeitől. A hatalmasoknak csak akkor hajt hasznot a halál, ha hagy maga után túlélőket és olyanokat, akiken nyomot hagyott. A megölt áldozatok tetemeit közszemlére teszik, a hűtleneket pedig kirakatperekben alázzák meg, embereket tartóztatnak le az utcán, mindenki szeme láttára, hadd lássák, hová vezet a lázadás. Amíg félelemkeltéssel el tudja érni, amihez amúgy halálra és sebekre volna szüksége, a hatalom vértelenül is eléri célját.

Némelyek azt gondolják, hogy a hatalmi viszonyok csak akkor stabilak, ha az alávetetteknek tartós biztonságot ígérnek, az uralkodók pedig saját biztonságukat növelik. A hatalomnak ez a fajta értelmezése azonban figyelmen kívül hagyja, hogy az önkény és a terror is képes a hatalmi viszonyok tartóssá tételére. Bár aki tehetetlen, nem tudja befolyásolni saját sorsát, de tönkreteheti mások életét azzal, hogy följelenti őket, vagy részt vesz áldozatok megsebesítésében vagy megölésében, megfeledkezve róla, hogy ő maga is porszem csupán a terror egészében. Kielégíti a tudat, hogy a legnyomorultabbak fölé emelkedhet. Ez élteti a terror uralmát, ami sem elvárásbiztonságot, sem békét nem tud ígérni.[53]

Az emberek évszázadokon át sebezték és gyilkolták egymást, és semmi sem fogja őket visszatartani attól, hogy a jövőben is ugyanezt tegyék. Sebeket osztunk és sebeket kapunk, és mivel ez így van, meg kell védenünk magunkat egymástól: megállapodásokkal, szabályokkal és fegyverekkel, amelyekkel e megállapodások és szabályok betartása bármikor kikényszeríthető. Világos hatalmi viszonyok nélkül nem létezik béke. Ha az engedelmesség és a biztonság egyensúlya megrendül, a béke gyorsan véget ér. Csak az tud visszatartani másokat az erőszaktól, aki képes úgy intézni, hogy fenyegetéseit tettek kövessék. A rend előfeltétele az erőszak korlátozásának, az erőszak pedig a rend fenntartásának eszköze.[54] Hatalom és erőszak nem ellentétes fogalmak. Inkább két oldala ugyanannak az éremnek.

A rend megvéd bennünket az erőszaktól, de csak azért, mert erőszak útján bármikor kikényszeríthető. „Azoknak a szociális rendszereknek, amelyek nem adják föl eleve önmagukat, az erőszak fenyegetésétől erőszakkal kell megvédeniük magukat."[55] Minden hatalmi viszonyban ott van az erőszak visszatérésének gondolata. Béke és biztonság csak azért létezik, mert az emberek ölhetnek. Egy élet hatalom nélkül elképzelhetetlen, ahogy erőszak nélkül sincs élet.

Jegyzetek

Előszó

1 Uwe Timm: Am Beispiel meines Bruders. Köln, 2003, 131.
2 Jacques Sémelin: Elemente einer Grammatik des Massakers. In *Mittelweg 36* 15 (2006), Nr. 6, 18–40.

1. Mi az erőszak, és miként érthetjük meg?

1 Denis Johnson: In der Hölle. Blicke in den Abgrund der Welt. Hamburg, 2008, 29–32.
2 Willy Peter Reese: „Mir selber seltsam fremd". Die Unmenschlichkeit des Krieges. Russland 1941–1944. München, 2003, 2. kiadás, 129–130.
3 John Cramer: Belsen Trial 1945. Der Lüneburger Prozess gegen Wachpersonal der Konzentrazionslager Auschwitz und Bergen-Belsen. Göttingen 2011, 39–47; Ben Shepard: After Daybreak. The Liberation of Belsen, 1945. London 2005, 36–39; Eberhard Kolb: Bergen Belsen. Hannover 1962, 164–171; Derrick Sington: Die Tore öffnen sich. Authentischer Bericht über das englische Hilfswerk für Belsen mit amtlichen Photos und einem Rückblick von Rudolf Küstermeier. Hamburg, 1948, 11–30.
4 Reese: „Mir selber seltsam fremd", 144.
5 Jan-Philipp Reemtsma: Vertrauen und Gewalt. Versuch über eine besondere Konstellation der Moderne. Hamburg 2008, 13–23; Niklas Luhmann: Vertrauen. Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität. Stuttgart, 1968, 1.
6 Jürgen Habermas: Theorie des kommunikativ Handens, 2 Bde. Frankfurt am Main, 2006, 32.
7 Peter Sloterdijk: Zorn und Zeit. Politisch-Psychologischer Versuch. Frankfurt am Main, 2006, 32.
8 Reemtsma: Vertrauen und Gewalt, 22.
9 Idézet in Gustave M. Gilbert: Nürnbergi napló, Budapest, 1967, 36.

10 Hannah Arendt: Eichmann Jeruzsálemben. Budapest, 2000.; Michel Wieviorka: Die Gewalt. Hamburg, 2006, 143–147.

11 Feliksz Csujev: Szto szorok beszed sz Molotovim, Moszkva, 1991, 390.

12 Sönke Neitzel – Harald Welzer: Soldaten. Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben, Frankfurt am Main, 2011, 9–46.

13 Sigrid Lamnek: Individuelle Rechtfertigungsstrategien von Gewalt. In Wilhelm Heitmeyer – John Hagan (szerk.) Internationales Handbuch der Gewaltforschung. Wiesbaden, 2002, 1379–1396.

14 „Diese Inquisition!" Tagebuch von Ljubow Wassiljewna Schaporina. In Véronique Garros – Natalja Korenewskaja – Thomas Lahusen (szerk.): *Das wahre Leben. Tagebücher aus der Stalin-Zeit.* Berlin, 1998, 346–347.

15 Szvetlana Alekszijevics: Elhordott múltjaink. Európa, Budapest, 2015.

16 Cramer: Belsen Trial, 233–234. A szövetséges bíróságok háborús bűnösök ellen folytatott tárgyalásain előfordult hasonló jelenetekről lásd: Harald Welzer: Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden. Frankfurt am Main, 2005, 66–67.

17 Jörg Baberowski: Gewalt verstehen. In *Zeithistorische Forschungen* 5 (2008), 5–17.

18 Ruth Klüger: Élni, tovább. L'Harmattan, Budapest, 2015, 167.

19 Uo.167–168.

20 José Ortega y Gasset: A tömegek lázadása. Nagyvilág, Budapest, 2003, 30.

21 Marcel Reich-Ranicki: Mein Leben. Stuttgart, 1999, 186–187.

22 Saul Bellow: Herzog. Európa, Budapest, 1967, 403.

23 Heinrich Popitz: Phänomene der Macht. Tübingen, 1992, 48.

24 Trutz von Trotha: Koloniale Herrschaft. Zur soziologischen Theorie der Staatsentstehung am Beispiel des „Schutzgebietes Togo". Tübingen, 1994, 39.

25 Dirk Baecker: Form und Formen der Kommunikation. Frankfurt am Main, 2005, 172.

26 Popitz: Phänomene der Macht. 51; Peter Imbusch: „Mainstreamer" versus „Innovateure" der Gewaltforschung. In Wilhelm Heitmeyer – Hans-Georg Soeffner (szerk.): *Gewalt. Entwicklung, Strukturen, Analyseprobleme.* Frankfurt am Main, 2004, 125–150. itt: 139.

27 Randall Collins: Dynamik der Gewalt. Eine mikrosoziologische Theorie. Hamburg, 2011, 22.

28 Ryszard Kapuscinski: Wieder ein Tag Leben. Innenansichten eines Bürgerkriegs. Frankfurt am Main, 2007, 155; A háború szörnyűségeinek részletes ábrázolásáról vö. még Adam Zamoyski: 1812, Napóleon végzetes oroszországi hadjárata. Park, Budapest, 2008.

29 Michaela Christ: Die Dynamik des Tötens. Die Ermordung der Juden in Berditschew. Frankfurt am Main, 2011, 115.

30 Traudl Junge: Az utolsó óráig. Hitler titkárnőjének visszaemlékezései. Budapest, 2002. Bis zur letzten Stunde. Hitlers Sekretärin erzählt ihr Leben, München, 2002, 78.

31 Popitz: Phänomene der Macht, 50.

32 Wolfgang Sofsky: Zeiten des Schreckens, Amok, Terror, Krieg. Frankfurt am Main, 2002, 25–26.

33 Collins: Dynamik der Gewalt, 36.

34 Uo. 507.

35 Gertrud Nunner-Winkler: Überlegungen zum Gewaltbegriff. In Wilhelm Heitmeyer – Hans-Georg Soeffner (szerk.): *Gewalt,* 21–61, itt: 49–55.

36 Elias Canetti: Tömeg és hatalom. Budapest, 1991, 48.; Wolfgang Sofsky: Traktat über die Gewalt. Frankfurt am Main, 1996, 188–189; Winfried Speitkamp: Gewaltgemeinschaften. In Christian Gudehus – Michaela Christ (szerk.): *Gewalt. Ein interdisziplinäres Handbuch.* Stuttgart, 2013, 184–190.

37 Neitzel–Welzer: Soldaten, 44.

38 Erving Goffman: Interaktionsrituale. Über Verhalten in direkter Kommunikation. Frankfurt am Main, 1986, 9; Trutz von Trotha: Zur Soziologie der Gewalt. In uő (szerk.): *Soziologie der Gewalt, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie,* Sonderheft 37. (1997), 12–56.

39 Reemtsma: Vertrauen und Gewalt, 34–35.

40 Dave Grossmann: Eine Anatomie des Tötens. In Peter Gleichmann – Thomas Kühne (szerk.): *Massenhaftes Töten. Kriege und Genozide im 20. Jahrhundert.* Essen, 2004, 55–104, itt: 90–91.

41 Popitz: Phänomene der Macht, 223.

42 Barbara Ehrenreich: Blutrituale. Ursprung und Geschichte der Lust am Krieg. München, 1997, 162–163.

43 Warlam Schalamow: Was ich im Lager gesehen und erkannt habe. In uő: *Durch den Schnee, Erzählungen aus Kolyma.* Bd. 1., Berlin, 2007, 293.

44 Steven Pinkler: Gewalt. Eine neue Geschichte der Menschheit. Frankfurt am Main, 2011, 18, 41, 269–273.
45 Reese: „Mir selber seltsam fremd", 99.
46 Julius Margolin: Reise in das Land der Lager, Berlin, 2013, 120.
47 Nunner-Winkler: Überlegungen zum Gewaltbegriff. 48; Wievorka: Die Gewalt, 166–167.
48 Klüger: Élni, tovább. 214.
49 Julie Cassiday: The Enemy on Trial. Early Soviet Courts on Stage and Screen, DeKalb/III. 2000, 110–133.
50 Popitz: Phänomene der Macht, 44–46; Katharina Inhetveen: Körper. In Gudehus-Christ: *Gewalt. Ein interdisziplinäres Handbuch.* 203–208.
51 Lásd főleg: Svenja Goltermann: Die Gesellschaft der Überlebenden. Deutsche Kriegsheimkehrer und ihre Gewalterfahrungen im Zweiten Weltkrieg. München, 2009.
52 Alekszej Tyeplakov: Procedura. Iszpolnyenyije szmertnih prigovorov v 1920–1930 godah. Moszkva, 2007, 25–66.
53 Idézet in Wievorka: Die Gewalt. 163.
54 Herfried Münkler: Die neuen Kriege. Reinbek 2002; Wolfgang Sofsky: Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager. Frankfurt am Main, 1993.
55 Lásd különös tekintettel: Felix Schnell: Räume des Schreckens. Gewalt und Gruppenmilitanz in der Ukraine 1905–1933. Hamburg, 2012. A helyzet jelentőségéhez lásd: Wievorka: Die Gewalt. 165–177.
56 Collins: Dynamik der Gewalt. 20; Dave Grossmann: Eine Anatomie des Tötens.
57 Welzer: Täter. 30; Christopher Browning: Ganz normale Männer. Das Reserve-Bataillon 101 und die „Endlösung" in Polen. Reinbek, 1996; Thomas Sandkühler – Hans-Walter Schmuhl: Milgram für Historiker. Reichweite und Grenzen einer Übertragung des Milgram-Experiments auf den Nationalsozialismus. In: *Analyse und Kritik* 20 (1998), 3–26, itt: 14.
58 Idézet in Gustave M. Gilbert, Nürnbergi napló, 382.
59 Welzer: Täter, 67; Felix Römer: Kameraden. Die Wehrmacht von innen. München, 2012, 410–411; Wievorka: Die Gewalt. 172.
60 Primo Levi: Akik odavesztek és akik megmenekültek. Európa, Budapest, 1990, 154.
61 Amir Weiner: Something to Die for, a Lot to Kill for. The Soviet System and the Barbarization of Warfare 1939–1945. In George Kassimeris (szerk.): *The Barbarisation of Warfare.* New York, 2006, 101–125.

62 Reemtsma: Vertrauen und Gewalt. 66–67.
63 Sofsky: Traktat über die Gewalt. 10–11.
64 Sigmund Freud: Zeitgemäßes über Krieg und Tod. In uő: *Gesammelte Werke,* Bd. 10., Frankfurt am Main, 1987, 324–355.
65 Popitz: Phänomene der Macht. 63; Wolfgang Reinhard: Lebensformen Europas. Eine historische Kulturanthropologie. München, 2004, 374.

2. Civilizáció: az erőszak eltűnése

1 Heinrich-August Winkler: Geschichte des Westens. Die Zeit der Weltkriege 1914–1945. München, 2011, 1198–1214.
2 Pinker: Gewalt, 1033.
3 Uo. 41.
4 Gerd Althoff: „Besiegte finden selten oder nie Gnade", und wie man aus dieser Not eine Tugend machte. In Steffen Martus – Werner Röcke (szerk.): *Schlachtfelder. Codierung von Gewalt im medialen Wandel.* Berlin, 2003, 131–145, itt: 131–132.
5 Martin Zimmermann: Gewalt: Die dunkle Seite der Antike. München, 2013; Richard Evans: Rituale der Vergeltung. Die Todesstrafe in der deutschen Geschichte 1532–1987. Berlin, 2001, 98–146.
6 Hannoversche Rotröcke in Griechenland. Das Tagebuch des Fähnrichs Zehe in den Türkenkriegen 1685–1688, szerk.: Herbert Röhrig, Hildesheim 1975, 125. Idézet in Ralf Pröve: Gewalt und Herrschaft in der frühen Neuzeit. Formen und Formenwandel von Gewalt. In *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 47 (1999), Nr., 792–806, itt: 795. Lásd még: Horst Carl – Hans-Jürgen Bömelburg (szerk.): Lohn der Gewalt. Beutepraktiken von der Antike bis zur Neuzeit, Paderborn, 2011.
7 Dorothea Weltecke: Gab es „Vertrauen" im Mittelalter? Methodische Überlegungen. In Ute Frevert (szerk.): *Vertrauen, Historische Annäherungen.* Göttingen, 2003, 67–89.
8 Reinhard Wittram: Peter I. Czar und Kaiser. Zur Geschichte Peters des Großen in seiner Zeit. Bd. 1., Göttingen, 1964, 168–181, 235–361; Christoph Schmidt: Sozialkontrolle in Moskau. Justiz, Kriminalität und Leibeigenschaft 1649–1785. Stuttgart, 1996, 62–99. Az állam jelentőségéről a háború kiterjesztésében lásd: Ekkehart Krippendorf: Staat und Krieg. Die historische Logik politischer Unvernunft, Frankfurt am Main 1985, és Herfried Münkler, Staat, Krieg und Frieden. Die verwechselte

Wechselbeziehung. Eine Auseinandersetzung mit Ekkehardt Krippendorf. In: Reiner Steinweg (szerk.): *Kriegsursachen,* Frankfurt am Main, 987, 135–144; Joachim Kunisch: La guerre – c'est moi!

9 Pröve: Gewalt und Herrschaft. 800–802; Richard van Dülmen: Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. Bd. 2.: Dorf und Stadt. 16–18. Jahrhundert. München, 1992, 246–274.

10 Michel Foucault: Felügyelet és büntetés. A börtön története, Gondolat, Budapest, 1990, 9–12. Lásd még: Reinhard: Lebensformen Europas, 344–355.

11 Van Dülmen: Kultur und Alltag. Bd. 2., 45–49., 196–214.

12 Popitz: Phänomene der Macht. 238–239.

13 Norbert Elias: A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások, Budapest, 1987.

14 Elias: A civilizáció folyamata. 87.

15 Uo. 353.

16 Uo. 355.

17 Uo. 355.

18 Uo. 356.

19 Michael Howard: Der Krieg in der europäischen Geschichte. Vom Mittelalter bis zu den neuen Kriegen der Gegenwart. München, 2010, 11–58; Georges Duby: Der Sonntag von Bouvines. Der Tag, an dem Frankreich entstand. Berlin, 2002, 82–133.

20 Elias: A civilizáció folyamata. 359.; Sloterdijk: Zorn und Zeit. 12.

21 Elias: A civilizáció folyamata. 364–365.

22 Helmuth T. Bossert – Willy Storck (szerk.): Das Mittelalterliche Hausbuch, Leipzig, 1912.

23 Elias: A civilizáció folyamata, 370–386.; Az erőszak ábrázolásáról a 16. század képpublicisztikájában lásd: Ramon Voges: Macht, Massaker und Repräsentationen: Darstellungen asymmetrischer Gewalt in der Bildpublizistik Franz Hogenbergs. In Jörg Baberowski – Gabriele Metzler (szerk.): Gewalträume. Soziale Ordnungen im Ausnahmezustand. Frankfurt am Main, 2012, 29–70.

24 Elias: A civilizáció folyamata. 367; Eric Dunning: Gewalt und Sport. In Heitmeyer – Hagan: *Internationales Handbuch der Gewaltforschung.* 1130–1152.

25 Elias: A civilizáció folyamata. 368.

26 Uo. 369.

27 Sloterdijk: Zorn und Zeit. 24–25.

28 Az udvari kultúráról lásd: Wolfgang Reinhardt: Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart. München, 2003, 3. Aufl., 81–85.; Franco Angiolini: Der Hof. In Heinz-Gerhard Haupt (szerk.): *Orte des Alltags. Miniaturen der europäischeen Kulturgeschichte.* München, 1994, 89–95.; Ronald G. Asch – Adolf M. Birke (szerk.): *Princes, Patronage, and the Nobility. The Court at te Beginning of the Modern Age c. 1450–1650.* Oxford, 1991.; Andreas Pečar: Die Ökonomie der Ehre. Der höfische Adel am Kaiserhof Karls VI. (1711–1740). Darmstadt, 2003, 1–19.

29 Peter Imbusch: Machtfigurationen und Herrschaftsprozesse bei Norbert Elias. In uő (szerk.): *Macht und Herrschaft. Sozialwissenschaftliche Theorien und Konzepte.* Wiesbaden, 2012, 169–193., itt: 179–183.

30 Elias: A civilizáció folyamata. 727.

31 Uo. 729.

32 Uo. 732.

33 Henning Ritter: Die Schreie der Verwundeten. Versuch über die Grausamkeit. München, 2013, 86.

34 Popitz: Phänomene der Macht. 239.

35 Pinker: Gewalt. 129.

36 Elias: A civilizáció folyamata. 678.

37 Pinker: Gewalt, 142. E nézet kritikáját lásd: Michael Riekenberg, Staatsferne Gewalt. Eine Geschichte Lateinamerikas (1500–1930), Frankfurt am Main, 2014, 13–14.

38 Elias: A civilizáció folyamata; Kenneth Anders: Fortgeschrittener Humanismus oder humanistischer Fortschritt? Norbert Elias und das Teleologieproblem. In Annette Treibel – Helmut Kuzmics (szerk.): *Zivilisationstheorie in der Bilanz. Beiträge zum 100. Geburtstag von Norbert Elias.* Oplade, 2000, 53–67.

39 Elias: A civilizáció folyamata. 678.

40 Foucault: Felügyelet és büntetés. 21.

41 Uo. 22.

42 Uo. 420–421; Georg Kneer: Die Analytik der Macht bei Michel Foucault. In Imbusch: *Macht und Herrschaft.* 265–283.

43 Martin Dinges: Formenwandel der Gewalt in der Neuzeit. Zur Kritik der Zivilisationstheorie von Norbert Elias. In Rolf Peter Sieferle – Helga Breuninger (szerk.): *Kulturen der Gewalt. Ritualisierung und Symbolisierung von Gewalt in der Geschichte.* Frankfurt am Main, 1998, 171–194.

44 Dinges: Formenwandel der Gewalt. 171–194; Richard van Dülmen: Norbert Elias und der Prozeß der Zivilisation. Die Zivilisationstheorie im Lichte der historischen Forschung. In Karl-Siegbert Rehberg (szerk.): *Norbert Elias und die Menschenwissenschaften.* Frankfurt am Main, 1996, 264–274.; Helmut Thome: Theoretische Ansätze zur Erklärung langfristiger Gewaltkriminalität seit Beginn der Neuzeit. In Heitmeyer–Soeffner: Gewalt, 315–345, itt: 324. Az irodalomtudomány szemszögéből: Rüdiger Schnell: Kritische Überlegungen zur Zivilisationstheorie von Norbert Elias. In uő (szerk.): *Zivilisationsprozesse. Zu Erziehungsschriften in der Vormoderne.* Köln, 2004, 21–83.

45 Susan Neiman: Das Böse denken. Eine andere Geschichte der Philosophie. Frankfurt am Main, 2004, 402.

46 Idézet in Peter Longerich: *Heinrich Himmler. Biographie.* München, 2008., 709–710.; Saul Friedländer: Die Jahre der Vernichtung. Das Dritte Reich und die Juden. Bd. 2.: 1939–1945, München, 2006, 571–572.

47 Neiman: Das Böse denken. 399.

48 Pinker: Gewalt. 132.

49 Hans-Peter Duerr: Obszönität und Gewalt. Der Mythos vom Zivilisationsprozeß. Bd. 3., Frankfurt am Main, 1996, 26.

50 Jörg Baberowski: Verwüstetes Land: Macht und Gewalt in der frühen Sowjetunion. In Baberowski–Metzler: *Gewalträume.* 169–188, itt: 173–174.

51 Idézet in Pinker: *Gewalt.* 89.

52 Georges Duby: Der Sonntag von Bouvines. 118.

53 Gerd Althoff: Regeln der Gewaltanwendung im Mittelalter. In Sieferle–Breuninger: *Kulturen der Gewalt.* 154–170, itt: 158. Vö. még: Christoph Mauntel: Gewalt in Wort und Tat. Praktiken und Narrative im spätmittelalterlichen Frankreich. Ostfildern, 2014, 137–176.

54 Jürgen Elwert: Sozialanthropologisch erklärte Gewalt. In Heitmeyer–Hagan, *Internationales Handbuch der Gewaltforschung.* 330–367; Howard: Der Krieg in der europäischen Geschichte. 18–19.

55 Valentin Groebner: Ungestalten. Die visuelle Kultur der Gewalt im Mittelalter. München, 2003, 35–38.; Gerd Schwerhoff: Zivilisationsprozeß und Geschichtswissenschaft. Norbert Elias' Forschungsparadigma in historischer Sicht. In *Historische Zeitschrift* 266 (1998), 561–605, itt: 581–584.

56 Evans: Rituale der Vergeltung. 139–140.

57 Duerr: Obszönität und Gewalt. 27–28.

58 Uo. 28.; Mattias Schloßberger: Rezeptionsschwierigkeiten. Hans-Peter Duerrs Kritik an Norbert Elias' historischer Anthropologie. In *Leviathan* 28 (2000), Nr 1. 109–121, itt: 119.; Helmut Kuzmics: Fragen an das Werk von Norbert Elias: Einige Kriterien zur kritischen Überprüfbarkeit der Zivilisationstheorie. In Treibel–Kuzmics: Zivilisationstheorie in der Bilanz. 261–284.

59 Georg Simmel: Die Selbsterhaltung der sozialen Gruppe. In uő: *Gesamtausgabe.* Bd. 5.: Aufsätze und Abhandlungen 1984 bis 1920. Frankfurt am Main, 1992, 336–338.

60 Jörg Baberowski: Das Handwerk des Tötens, Boris Savinkov und der russische Terrorismus. In *Comparativ* 23 (2013), Nr. 2., 75–90.

61 Groebner: Ungestalten. 33.

62 Zygmunt Bauman: Dialektik der Ordnung. Die Moderne und der Holocaust. Hamburg, 2002, 112.; Reinhard: Geschichte der Staatsgewalt. 354.; Ian Burkitt: Civilization and Ambivalence. In *British Journal of Sociology* 47 (1996), 135–150; Nunner-Winkler: Überlegungen zum Gewaltbegriff. 33, és Peter Imbusch: Moderne und Gewalt. Zivilisationstheoretische Perspektiven auf das 20. Jahrhundert. Wiesbaden, 2005, 287–306.

63 Pinker: Gewalt. 129.

64 Ritter: Die Schreie der Verwundeten. 67; Georg Elwert: Gewaltmärkte. Beobachtungen zur Zweckrationalität der Gewalt. In Trotha: Soziologie der Gewalt. 86–101. A rabszolgaság születéséről a kapitalizmus szelleméről lásd: Sven Beckert: King Cotton. Eine Geschichte des globalen Kapitalismus. München, 2014.

65 Althoff: „Besiegte finden selten oder nie Gnade", 13.

66 Johannes Burckhardt: Der Dreißigjährige Krieg. Frankfurt am Main, 1992, 12.

67 Dieter Langewiesche: Eskalierte die Kriegsgewalt im Laufe der Geschichte? In Jörg Baberowski (szerk.): *Moderne Zeiten? Krieg, Revolution und Gewalt im 20. Jahrhundert.* Göttingen, 2006, 12–36.

68 Popitz: Phänomene der Macht. 72.; Enzo Traverso: Im Bann der Gewalt. Der europäische Bürgerkrieg 1914–1945. München, 2008, 44.

69 Bauman: Dialektik der Ordnung. 112.

70 Idézet in von Trotha: *Koloniale Herrschaft.* 37.

71 Mark Mazower: Die Welt regieren. Eine Idee und ihre Geschichte. München, 2013, 89.

72 Andreas Stuckl: Aufstand und Zwangsumsiedlung. Die kubanischen Unabhängigkeitskriege 1868–1898. Hamburg, 2012, 42–46. Vö. még Thomas Morlang: „Die Wahehe haben ihre Vernichtung gewollt", Der Krieg der „Kaiserlichen Schutztruppe" gegen die Hehe in Deutsch-Ostafrika (1890–1898). In Thoralf Klein – Frank Schumacher (szerk.): *Kolonialkriege. Militärische Gewalt im Zeichen des Imperialismus.* Hamburg, 2006, 80–108.; Susanne Kuss: Kriegführung ohne hemmende Kulturschranke: Die deutschen Kolonialkriege. 208–247.

73 Ben Kiernan: Erde und Blut. Völkermord und Vernichtung von der Antike bis heute. München, 2009, 476–489; idézet 479.

74 Holger Afflerbach: Die Kunst der Niederlage. München, 2013, 173–177. Vö. még Michael Hochgeschwender fejtegetéseit a 19. századi indiánháborúiról: The Last Stand: Die Indianerkriege im Westen der USA (1840–1890). In Klein–Schumacher: *Kolonialkriege.* 44–79.

75 David Hume: Tanulmány az erkölcs alapelveiről. Osiris, Budapest, 2003. 23.

76 Frank Bösch: Präviktorianische Präfigurationen und die Gewalt im 20. Jahrhundert. Joseph Conrad: Heart of Darkness (1899). In Uffa Jensen – Hanno Knoch (szerk.): *Gewalt und Gesellschaft. Klassiker des modernen Denkens neu gelesen.* Göttingen, 2011, 91–100.; A gyarmatosító háborúkról vö.: Jürgen Zimmerer – Joachim Zeller (szerk.): *Völkermord in Deutsch-Südwestafrika. Der Kolonialkrieg (1904–1908) in Namibia und seine Folgen.* Berlin, 2003, valamint Adam Hoschschild: *Schatten über dem Kongo. Die Geschichte eines fast vergessenen Menschheitsverbrechens.* Reinbek, 2002; David Van Reybrouck: Kongo. Eine Geschichte. Berlin, 2013.

77 Johnson: In der Hölle. 89–90.

78 Reemtsma: Vertrauen und Gewalt. 136.

79 Markus Schroer: Gewalt ohne Gesicht. Zur Notwendigkeit einer umfassenden Gewaltanalyse. In Heitmeyer–Soeffner: *Gewalt.* 151–173, itt: 152.

3. Megszűnő határvonalak: modernitás és erőszak

1 Nyina Lugovszkaja: Élni akarok. Egy szovjet iskolás lány naplója 1932–1937. Európa, Budapest, 2008.

2 Klüger: Élni, tovább. L'Harmattan, Budapest, 168.; Reemtsma: Vertrauen und Gewalt. 15.

3 Mark Mazower: Der dunkle Kontinent, Europa im 20. Jahrhundert. Berlin, 2000.

4 Von Trotha: Koloniale Herrschaft. 38–39.

5 Longerich: Heinrich Himmler; Robert Gerwarth: Reinhard Heydrich. Biographie. Berlin, 2011.

6 Helmuth Plessner: Die verspätete Nation. Über die politische Verführbarkeit bürgerlichen Geistes. Frankfurt am Main, 1974, 14., 24.

7 Wolgang Sofsky: Moderne und Barbarei. In uő: *Zeiten des Schreckens.* 63–77., itt: 65–66.

8 Uo. 67.

9 Bauman: Dialektik der Ordnung. 27.

10 Uo. 107–108., id. 31.

11 Zygmunt Bauman: Moderne und Ambivalenz. Das Ende der Eindeutigkeit. Frankfurt am Main, 1995, 17.

12 Uo. 14.

13 Uo. 16.

14 Uo. 21.

15 Albert Camus: Sziszüphosz mítosza. Magvető, Budapest, 1990, 197.

16 Bauman: Moderne und Ambivalenz. 45–46.

17 James Scott: Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition have Failed. New Haven/Conn. 1999.

18 Vö. Mazower: Der dunkle Kontinent. 85–116; Peter Holquist: Making War, Forging Revolution. Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921. Cambridge, 2002.

19 Bauman: Dialektik der Ordnung. 108.

20 Götz Aly: Die Belasteten. „Euthanasie" 1939–1945. Frankfurt am Main, 2013, 22–23.; lásd még: Eric Weitz: A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation. Princeton/N. J., 2003.

21 Bauman: Moderne und Ambivalenz. 55.

22 Mazower: Der dunkle Kontinent. 152–156.; uő: Hitlers Imperium. Europa unter der Herrschaft des Nationalsozialismus. München, 2009, 171–174.

23 Henry Friedlaender: Der Weg zum NS-Genozid. Von der Euthanasie zur Endlösung. Berlin, 1997, 450.

24 Bauman: Moderne und Ambivalenz. 62.

25 Vlagyimir Iljics Lenin: Állam és forradalom. A marxizmus tanítása az államról és a proletariátus feladatai a forradalomban. Magyar Helikon, Budapest, 1967.

26 Eric Lohr: Nationalizing the Russian Emire. The Campaign against Enemy Aliens during World War I, Cambridge/Mass. 2003; Weitz: A Century of Genocide; Julie Cassiday: The Enemy on Trial, 110–133.
27 Gerd Koenen: Utopie der Säuberung. Was war der Kommunismus? Berlin, 1998; Jörg Baberowski: Felperzselt föld. Sztálin erőszakuralma. Európa, Budapest, 2015.
28 Lothar Fritze: Anatomie des totalen Denkens: Kommunistische und nationalsozialistische Weltanschauung im Vergleich. München, 2012; Michael Wildt: Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes. Hamburg, 2002.
29 Ernst Klee: Auschwitz, die NS-Medizin und ihre Opfer. Frankfurt am Main, 1997, 406.
30 Levi: Akik odavesztek és akik megmenekültek. 140–141.
31 Wievorka: Die Gewalt, 160; Bauman, Moderne und Ambivalenz, 69.
32 Bauman: Dialektik der Ordnung. 31–32. Lásd még: Peter Beilharz: Baumans Moderne. In Matthias Junge – Thomas Kron (szerk.): *Zygmunt Bauman. Soziologie zwischen Postmoderne, Ethik und Gegenwartsdiagnose.* Wiesbaden, 2007, 231–245, itt: 240.
33 Bauman: Moderne und Ambivalenz. 77. Vö. még Imbusch: Moderne und Gewalt. 459–460.
34 Michael Mann: Die dunkle Seite der Demokratie. Eine Theorie der ethnischen Säuberung. Hamburg, 2007.
35 Hans-Ulrich Wehler: Nationalismus, Geschichte, Formen, Folgen. München, 2001, 18; Dieter Langewiesche: Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa. München, 2000, 16–22.
36 Tony Judt: Nachdenken über das 20. Jahrhundert. München, 2013, 36.
37 Mann: Die dunkle Seite der Demokratie. 22.
38 Uo. 53.
39 Andreas Wimmer – Conrad Schetter: Ethnische Gewalt. In Heitmeyer–Hagan: *Internationales Handbuch der Gewaltforschung.* 313–329. Az európai etnikai tisztogatásokhoz lásd: Norman Naimark: Flammender Hass. Ethnische Säuberungen im 20. Jahrhundert. München, 2004.
40 A nemzetiszocialista erkölcshöz lásd: Welzer, Täter 48–67.
41 Martin Amis: Koba, a rettenes. A nevetés és a húszmillió. Európa, Budapest, 2004.
42 Lothar Fritze: Täter mit gutem Gewissen. Über menschliches Versagen im diktatorischen Sozialismus. Köln, 1998.
43 Mann: Die dunkle Seite der Demokratie. 35.

44 Uo. 19.
45 Hannah Arendt: Über das Böse. Eine Vorlesung über Fragen der Ethik. München, 2009, 77.
46 Bauman: Dialektik der Ordnung. 112–113.
47 Sofsky: Moderne und Barbarei. 77.
48 Kühl: Ganz normale Organisationen. 17.
49 Max Weber: Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie. Tübingen, 1980, 554.
50 Bauman: Dialektik der Ordnung. 36.
51 Uo. 112.
52 Joanna Bourke: The Killing Frenzy. Wartime Narratives of Enemy Action. In Alf Lüdtke – Bernd Weisbrod (szerk.): *No Man's Land of Violence. Extreme Wars in the 20th Century.* Göttingen, 2006, 101–126, itt: 114–115. Richard Holmes: Acts of War. The Behaviour of Men in Battle. New York, 1985, 136–148; Neitzel–Welzer: Soldaten. 41.
53 Neitzel–Welzer: Soldaten. 84.
54 Grossman: Eine Anatomie des Tötens. 64–65.
55 Popitz: Phänomene der Macht. 74–75.
56 A gonosz racionalitásáról lásd: Interview mit Zygmunt Bauman. In Peter Beilharz (szerk.): *Zygmunt Bauman.* Band. 2., London, 2002, 253., 255.
57 Alois Hahn: Dialektik der Aufklärung Revisited, in Max Miller – Hans-Georg Soeffner (szerk.): *Modernität und Barbarei. Soziologische Zeitdiagnose am Ende des 20. Jahrhunderts,* 2. Aufl., Frankfurt am Main, 1996, 156–174. itt: 157. Lásd még: Peter Imbusch: Schattenseiten der Moderne: Zygmunt Baumans Perspektive auf den Stalinismus. In Junge–Kron: *Zygmunt Bauman*, 130–163., itt: 131.
58 Bauman: Moderne und Ambivalenz. 127-128.; Lásd még: Beilharz: Baumans Moderne. 236.
59 Gertrud Nunner-Winkler: Gewalt – ein Spezifikum der Moderne?. In Miller–Soeffner: Modernität und Barbarei. 81–95.
60 Jörg Baberowski: Erwartungssicherheit und Vertrauen. Warum manche Ordnungen stabil sind, und andere nicht. In uő (szerk.): *Was ist Vertrauen? Ein interdisziplinäres Gespräch.* Frankfurt am Main, 2014, 7–29.
61 Bogdan Kistjakovskij: Zur Verteidigung des Rechts. Die Intelligencija und das Rechtsbewußtsein. In *Vechi, Wegmarken. Zur Krise der russischen Intelligenz.* Frankfurt am Main, 1990, 212–250.
62 Aly: Die Belasteten. 22–23., 174–183., idézet: 174–175.

63 Henry Friedlander: Der Weg zum NS-Genozid. 203–205.
64 Mazower: Der dunkle Kontinent. 66–67.
65 Sofsky: Moderne und Barbarei. 67.
66 Mazower: Der dunkle Kontinent. 66–67.
67 Sofsky: Moderne und Barbarei. 70–71., vö. Tadeusz Sobolewicz Auschwitz-túlélő visszaemlékezései: Aus der Hölle und zurück. Von der Willkür des Überlebens im Konzentrazionslager. Frankfurt am Main, 2005; Wieslaw Kielar: Anus Mundi. Fünf Jahre Auschwitz. Frankfurt am Main, 2004.
68 Levi: Akik odavesztek és akik megmenekültek. 41–42.
69 Sofsky: Moderne und Barbarei. 69.; vö. Zamoyski, 1812.
70 Vö. Arno Johan Vetlesen: Evil and Human Agency. Understanding Collective Evildoing. Cambridge, 2005, 50–51.
71 Zimmermann: Gewalt; uő.: Antike Kriege zwischen privaten Kriegsherren und staatlichem Monopol auf Kriegführung. In Dietrich Beyrau – Michael Hochgeschwender – Dieter Langewiesche (szerk.): *Formen des Krieges. Von der Antike bis zur Gegenwart.* Paderborn, 2007, 51–70.; Hans-Henning Kortüm: Über Möglichkeiten und Grenzen einer Typusbildung von „Krieg" im Allgemeinen und von „mittelalterlichem Krieg" im Besonderen. In Dietrich Beyrau – Michael Hochgeschwender – Dieter Langewiesche (szerk.): *Formen des Krieges.* 71–98.
72 Michael Freeman: Genocide, Civilization and Modernity. In Beilharz: *Zygmunt Bauman.* Bd. 2., 51–66., itt: 64.; lásd még Michael Riekenberg fejtegetéseit az államtól távoli terekben zajló erőszakról: Riekenberg: Staatsferne Gewalt. 10–23., 149–166.
73 Von Trotha: Koloniale Herrschaft, 40–41.; Peter Waldmann: Zur Asymmetrie von Gewaltdynamik und Friedensdynamik am Beispiel von Bürgerkriegen und bürgerkriegsähnlichen Konflikten. In Heitmeyer–Soeffner: *Gewalt.* 246–265.
74 Von Trotha: Koloniale Herrschaft. 42; Gerd Spittler: Volkszählung und bürokratische Herrschaft in Bauernstaaten. In Christian Giordano – Robert Hettlage (szerk.): *Bauerngesellschaften im Industriezeitalter. Zur Rekonstruktion ländlicher Lebensformen.* Berlin, 1989, 97–108.
75 Popitz: Phänomene der Macht. 238–239.
76 Jung Chang – John Halliday: Mao. Das Leben eines Mannes. Das Schicksal eines Volkes. München, 2005; Baberowski: Felperzselt föld; Paul Gregory: Terror by Quota. State Security from Lenin to Stalin. New Haven/Conn. 2009, 220.
77 Alexander Laban Hinton: Why Did You Kill? The Cambodia Genocide and the Dark Side of Face and Honor. In *The Journal of Asian Studies* 57 (1998), Nr. 1, 93–122.
78 Heiner Müller: Shakespeare, eine Differenz. In uő: *Material.* Leipzig, 1989, 105–106; Klaus Theweleit: Artisten im Fernsehstudio, unbekümmert. In *Die Zeit.* 18. August 1995. Köszönet illeti Christian Teichmannt, amiért felhívta a figyelmemet erre a cikkre.
79 Vö. Raul Hilberg: Die Vernichtung der europäischen Juden, Bd. 2., Frankfurt am Main, 1990, 347–348. (A háromkötetes mű magyarul 2014-ben rövidített kiadásban, egy kötetben jelent meg Az európai zsidók elpusztítása címmel. K. u. K. Kiadó – a fordító megjegyzése.)
80 Joseph Goebbels: Tagebücher 1924–1945. Bd. 4.: 1940–1942, közreadja: Ralf G. Reuth, München, 1992, 1645.
81 Jitzhak Arad: Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Deathcamps. Bloomington/Ind. 1987. 198.; Mann: Die dunkle Seite der Demokratie. 386.
82 Levi: Akik odavesztek... 78.
83 Jonathan Littell: Jóakaratúak. Budapest, 2009, 162.
84 Vö. Browning: Ganz normale Männer.
85 Baberowski: Felperzselt föld; Gregory: Terror by Quota. 220. Valerio Pellizzari: „They all had to be eliminated". In *The Independent.* 2008. február 11.
86 Christ: Die Dynamik des Tötens. 159–200.
87 Karen Krüger: Worte der Gewalt. Das Radio und der kollektive Blutrausch in Rwanda. In *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 51 (2003), Nr. 10., 923–939.
88 Ishmael Beah: A Long Way Gone. The True Story of a Child Soldier. London, 2008, 126.
89 Reese: „Mir selber seltsam fremd". 136–137; Maren Lorenz: Tiefe Wunden. Gewalterfahrung in den Kriegen der Frühen Neuzeit. In Ulrich Bielefeld – Heinz Bude – Bernd Greiner (szerk.): *Gesellschaft – Gewalt – Vertrauen. Jan Phillipp Reemtsma zum 60. Geburtstag.* Hamburg, 2012, 332–354; Nunner-Winkler: Gewalt – ein Spezifikum der Moderne? 86-87; Sophia Marshman: Bauman on Genocide – Modernity and Mass Murder: From Classification to Annihilation?

In Michael H. Jacobsen – Poul Poder (szerk.): *The Sociology of Zygmunt Bauman, Challenges and Critique.* Aldershot, 2008, 75–94.

90 Barrington Moore: Zur Geschichte der politischen Gewalt. Frankfurt am Main, 1969, 68.

91 Idézet in Saul Friedländer: Die Jahre der Vernichtung. 409.

92 Sofsky: Moderne und Barbarei. 67.

93 Jan-Philipp Reemtsma: Die Natur der Gewalt als Problem der Soziologie. In *Mittelweg* 36 (2006), Nr. 5, 2–25., itt: 18–19.

94 Sigmund Freud: Zeitgemäßes über Krieg und Tod. In uő: *Werke.* szerk.: Alexander Mitscherlich, Bd. 9.: Fragen der Gesellschaft. Ursprünge der Religion, Frankfurt am Main, 1980, 40.

4. Láthatatlanság: strukturális erőszak-elkövetők

1 Johan Galtung: Strukturelle Gewalt. Beiträge zur Friedens- und Konfliktforschung. Reinbek, 1975, 9. Áttekintésért lásd: Benjamin Ziemann: Perspektiven der historischen Friedensforschung. In uő (szerk.): *Perspektiven der historischen Friedensforschung.* Essen, 2002, 13–39.

2 Galtung: Strukturelle Gewalt. 9., 13.

3 Uo. 12.

4 Uo. 13.

5 Uo. 15.

6 Uo. 16.

7 Uo. 30.

8 Jean-Jacques Rousseau: A társadalmi szerződés. Budapest, 1947, 18.

9 Marx–Engels művei 8. 105.

10 Karl Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés, 31.

11 Karl Marx – Friedrich Engels: A német ideológia. Budapest, 1974, 80–81.

12 Johan Galtung: Cultural Violence. In *Journal of Peace, Research* 27 (1990), 291–305.; uő: Kulturelle Gewalt. Zur direkten und strukturellen Gewalt tritt die kulturelle Gewalt. In *Bürger im Staat 43* (1993), 106–112.

13 Gayatri C. Spivak: Can the Subaltern Speak? (2002), Nr. 1. 65–87.

14 Michel Foucault: A szexualitás története. uő: Geschichte der Governementalität. Bd. 1.: Sicherheit, Territorium, Bevölkerung, Vorlesung am College de France 1977–78, Frankfurt am Main, 2004, 13–15; Judith Butler: Noch einmal: Körper und Macht. In Axel Honneth – Martin Saar (szerk.): *Michel Foucault. Zwischenbilanz einer Rezeption.* Frankfurt am Main, 2003, 52–67.

15 Schroer: Gewalt ohne Gesicht. 156–168.

16 Niklas Luhmann: Inklusion und Exklusion. In Helmut Berding (szerk.): *Nationales Bewußtsein und kollektive Identität, Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins der Neuzeit.* Bd. 2., Frankfurt am Main, 1994, 15–45, itt: 41.; Schroer: Gewalt ohne Gesicht. 152–153.

17 Schroer: Gewalt ohne Gesicht. 168–170.; Claus Offe: Moderne „Barbarei". Der Naturzustand im Kleinformat?. In Miller–Soeffner, Modernität und Barbarei, 258–289, itt: 275; Luhmann: Inklusion und Exklusion. 255.

18 Idézet in Schroer: Gewalt ohne Gesicht. 152–153.

19 Vö. Katharina Inhetveen: Gesellige Gewalt, Ritual, Spiel und Vergemeinschaftung bei Hardcorekonzerten. In von Trotha, Soziologie der Gewalt. 235–261.

20 Simmel: Die Selbsterhaltung der sozialen Gruppe. 336–338.

21 Ehhez lásd még: Dirk Schumann: „Gewalt" als Leitbegriff der historischen Friedensforschung. In Ziemann: *Perspektiven.* 86–100., itt: 89–90.

22 A testi erőszakhoz lásd: Albert Scheer: Körperlichkeit, Gewalt und soziale Ausgrenzung in der „postindustriellen Wisssensgesellschaft". In Heitmeyer–Soeffner: *Gewalt.* 202–223.

23 Uo. 213.

24 Ivan Bunyin: Elátkozott napok. Budapest, 1997

25 Niklas Luhmann: Macht im System. Berlin, 2012, 51.; Popitz: Phänomene der Macht. 20.; Michael Riekenberg: Auf dem Holzweg? Über Johan Galtungs Begriff der „strukturellen Gewalt". In *Zeithistorische Forschungen 5* (2008), Nr. 1., 171–177; Peter Meyer: Grundlagen menschlicher Gewaltbereitschaft. Beiträge evolutionärer Forschung. In Heitmeyer–Soeffner: *Gewalt.* 383–410., itt: 396.

26 Nunner-Winkler: Überlegungen zum Gewaltbegriff. 41.

27 Lásd még Susanne Krasmann: Mafiose Gewalt, Mafioses Verhalten, unternehmerische Mafia und organisierte Kriminalität. In von Trotha, Soziologie der Gewalt, 200–219.

28 Herta Müller: Mein Vaterland war ein Apfelkern. Ein Gespräch. München, 2014, 37.

29 Kim DePaul (szerk.): *Children of Cambodia's Killing Fields, Memoirs by Survivors.* New Haven/Conn. 1997, 156.

30 *Pravda*. 1935. november 22. Lásd még Jeffrey Brooks: Thank you, Comrade Stalin. Soviet Public Culture from Revolution to Cold War. Princeton/N. J. 2000, 83–105.
31 Dmitri Lichatschow: Hunger und Terror. Mein Leben zwischen Oktoberrevolution und Perestroika. Stuttgart, 1997, 237.
32 Vö. Veljko Micunovic: Moskauer Tagebücher 1956–1958. közreadja: Wolfgang Höpken, Stuttgart, 1982, 38., 43–45.; Chruschtschow erinnert sich, közreadja: Strobe Talbott. Reinbek, 1971, 348–359.; William Taubman: Khrushchev, The Man and his Era. New York, 2003, 288–289.; Baberowski: Felperzselt föld.
33 Jochen Hellbeck (szerk.): *Tagebuch aus Moskau 1931–1939*. München, 1996, 94.
34 DePaul: Children of Cambodia's Killing Fields. 157–158.
35 Van Reybrouck: Kongo. Eine Geschichte. 398–403.
36 Müller: Mein Vaterland war ein Apfelkern. 62.
37 Linda Green: Fear as a Way of Life. In Alexander Laban Hinton (szerk.): *Genocide: An Anthropological Reader*. Oxford, 2002, 307–333., itt 307.
38 Vö. Orlando Figes: Die Flüsterer: Leben in Stalins Russland. Berlin, 2008.
39 Alekszijevics: Elhordott múltjaink. Budapest, 2016.
40 Elias Canetti: Tömeg és hatalom. Budapest, 1991, 289.

5. Sors: az erőszak antropológiája

1 Kielar: Anus Mundi. 83–85.
2 Jörg Baberowski: Was sind Repräsentationen sozialer Ordnungen im Wandel? Anmerkungen zu einer Geschichte interkultureller Begegnungen. In Jörg Baberowski (szerk.): *Arbeit an der Geschichte. Wie viel Theorie braucht die Geschichtswissenschaft?* Frankfurt am Main, 2009, 7–18.
3 Von Trotha: Zur Soziologie der Gewalt. 18.
4 Uo. 19.
5 Kühl: Ganz normale Organisationen. 75–80.
6 Sofsky: Zeiten des Schreckens. 25–26.
7 Popitz: Phänomene der Macht. 49–50.
8 Sofsky: Zeiten des Schreckens. 26.
9 Von Trotha: Zur Soziologie der Gewalt. 21.; lásd még: Herbert Jäger: Verbrechen unter totalitärer Herrschaft. Studien zur nationalsozialistischen Gewaltkriminalität. Frankfurt am Main, 1982, 33.
10 Vö. Bourke: The Killing Frenzy. 101–126.
11 Baecker: Form und Formen der Kommunikation. 172.
12 Von Trotha: Zur Soziologie der Gewalt. 26–27.
13 Canetti: Tömeg és hatalom. 233.; Daniel Morat: Zur Tiernatur des Menschen, Elias Canetti: Masse und Macht, In Jensen–Knoch: *Gewalt und Gesellschaft*. 257–265.
14 Von Trotha: Zur Soziologie der Gewalt. 28–29; Jan-Philipp Reemtsma, „Wir sind alles für Dich!" In uő (szerk.): *Folter. Zur Analyse eines Herrschaftsmittels*. Hamburg, 1991, 7–23., 12–17.
15 Jean Améry: A kínvallatásról. In uő: *Túl bűnön és bűnhődésen. Egy letepert ember kísérletei a felülkerekedésre*. Budapest, 2002, 58.
16 Uo. Reemtsma: Vertrauen und Gewalt. 104–105.
17 Litell: Jóakaratúak. 104.
18 Von Trotha: Zur Soziologie der Gewalt. 30–31.
19 Elaine Scarry: Der Körper im Schmerz. Die Chiffren der Verletzlichkeit und die Erfindung der Kultur. Frankfurt am Main, 1992, 57.
20 Thomas Hobbes: Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma. Budapest, 1970, 193.
21 Sofsky: Traktat. 7.
22 Popitz: Phänomene der Macht. 223.
23 Sofsky: Traktat. 12; lásd még: Helmut König: Zivilisation und Leidenschaften. Die Masse im bürgerlichen Zeitalter. Reinbek, 1992, 26–32.
24 Sofsky: Traktat. 10–11.
25 Carl Schmitt: Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souverenität. Berlin, 1979, 54.
26 Sofsky: Traktat. 11.
27 Reich-Ranicki: Mein Leben. 180.
28 Sigmund Freud: Rossz közérzet a kultúrában. Budapest, 1992, 26.
29 Sofsky: Traktat. 14.
30 Popitz: Phänomene der Macht. 239.
31 Sofsky: Traktat. 210.; Sigmund Freud: Az én és az ösztön-én; uő: Rossz közérzet a kultúrában. Budapest, 1992; Christoph Schulte: Böses und Psyche. Immoralität in psychologischen Diskursen. In Carsten Coppe – Wilhelm Schmidt-Biggemann (szerk.): *Das Böse. Eine historische Phänomenologie des Unerklärlichen*. Frankfurt am Main, 1993, 300–322.

32 Sofsky: Traktat. 211.
33 Uo. 211.
34 Sofsky: Zeiten des Schreckens. 27.; Imbusch: „Mainstreamer" versus „Innovateure". 139.
35 Sofsky: Traktat. 16.
36 Gert Ledig: Die Stalinorgel. Frankfurt am Main, 2000, 21–22.
37 Vö. Bourke: The Killing Frenzy. 101–126.; uő: The Emotions in War; Fear and the British and American Military. 1914–1945. In *Historical Research* 74 (2001), 314–330. Lásd még Christoph Nübel első világháborús csataterek katonatetemein végzett vizsgálatait: Christoph Nübel: Durchhalten und Überleben. Raum und Körper im Ersten Weltkrieg. Paderborn, 2014, 166–177.
38 Canetti: Tömeg és hatalom. 233.
39 Uo. 71.; Afflerbach: Die Kunst der Niederlage. 34–35.
40 Zamoyski, 1812, 508–509.
41 Dieter Wellershof: Der Ernstfall, Innenansichten des Krieges. Köln, 1995, 273.
42 Thomas Kühne: Kameradschaft. Die Soldaten des nationalsozialistischen Krieges und das 20. Jahrhundert. Göttingen, 2006, 148.
43 Bourke: The Killing Frenzy. 114–120.
44 1944 decemberében, az ardenneki csatában a szövetséges katonák olyan német katonákkal is végeztek, akik már megadták magukat. Vö. Peter Schrijvers: The Unknown Dead. Civilians in the Battle of the Bulge. Lexington, 2005; vö. még Alan Kramer: The War of Atrocities, Murderous Scares and Extreme Combat. In Lüdtke Weisbrod: No Man's Land, 13–33; Nial Ferguson: Prisoner Taking and Prisoner Killing: the Dynamics of Defeat, Surrender and Barbarity in the Age of Total War. In Kassimeris: *The Barbarization of Warfare.* 126–158.
45 Neitzel–Welzer: Soldaten. 118.
46 Uo. 106.
47 Uo. 133.; Joanna Bourke: An Intimate History of Killing. London, 1999.
48 Mazower: Die Welt regieren. 78–105.
49 Idézet in Sven Oliver Müller: Deutsche Soldaten und ihre Feinde. Nationalismus an Front und Heimatfront. Frankfurt am Main, 2007, 221.
50 Weiner: Something to Die for, a Lot to Kill for. 115.
51 Leonid Rabičev: Vojna vse spišet. In *Znamja* (2005), 29.; lásd még Keith Lowe: Der wilde Kontinent. Europa in den Jahren der Anarchie 1943–1950. Stuttgart, 2014, 76–83.

52 Reemtsma: Vertrauen und Gewalt. 115.
53 Sofsky: Traktat. 62.
54 Vö. Trutz von Trotha: Grausamkeit. In Gudehus–Christ: *Gewalt.* 221–226.; uő: On Cruelty, Conceptual Considerations and a Summary of an Interdisciplinary Debate. In Trutz von Trotha – Jakob Rösel (szerk.): *On Cruelty. Sur la Cruauté. Über Grausamkeit.* Köln, 2011, 1–67; Michel de Montaigne: A kegyetlenségről. In *Esszék*, 2. kötet, Pécs, 2002, 109–126.
55 Vladimir Buldakov: Krasnaja smuta. Priroda i posledstvija revolunnogo masilija. Moszkva, 2010, 495; Sergej Melgunov: Krasnij Terror v Rossii, Moszkva, 1991; Traverso: Im Bann der Gewalt. 75–87., 99–108.; Schnell: Räume des Schreckens; Erik C. Landis: Bandits and Partisans, The Antonov Movement in the Russian Civil War. Pittsburgh, 2008, 122–150., 193–226.
56 Beatrice Heuser: Rebellen, Partisanen, Guerilleros. Asymmetrische Kriege von der Antike bis heute. Paderborn, 2013, 166; Bogdan Musial: Sowjetische Partisanen. Mythos und Wirklichkeit 1941–1944. Paderborn, 2009; Jörg Baberowski: Kriege in staatsfernen Räumen: Rußland und die Sowjetunion 1905–1950. In Beyrau–Hochgeschwender–Langewiesche: *Formen des Krieges.* 291–310.
57 Elwert: Gewaltmärkte. 97.
58 Rolf Pohl: Normalität und Pathologie, Sozialpsychologische Anmerkungen zur Psychogenese von Massenmördern. In Peter Gleichmann – Thomas Kühne (szerk.): *Massenhaftes Töten, Krieg und Genozide im 20. Jahrhundert.* Essen, 2004, 158–179.
59 Kühne: Kameradschaft. 152.
60 Felix Landau háborús bűnös naplói lengyelországi tevékenységéről, Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg B 182/21808, 514–515. Ehhez lásd még: Kühne Kameradschaft, 184–185.
61 Harvey Asher: Ganz normale Täter, Variablen Sozialpsychologischer Analysen. In *Jahrbuch für Genozidforschung* (2001) Nr. 1–2, 81–105.
62 Landau: Napló. 532.
63 Az ölésről mint „munkáról" lásd: Alf Lüdtke: War as Work, Aspects of Soldiering in Twentieth Century Wars. In Lüdtke–Weisbrod: No Man's Land of Violence. 127–151.
64 Landau: Napló. 540.
65 Uo. 521–522.
66 Elliot Aronson – Judson Mills: The Effectof Severity of Initiation on Liking for a Group. In *Journal of Abnormal and Social Psychology* 59

(1959), Nr. 1–3, 177–181; Kühl: Ganz normale Organisationen. 87., 147–165.

67 John Dickie: Cosa Nostra. Die Geschichte der Mafia. Frankfurt am Main, 2006, 37.

68 Omar Bartov állítása szerint a háború a katonák ideológiai fanatizálásának eredményeképpen vált egyre brutálisabbá. Vö. Omar Bartov: Hitlers Wehrmacht: Soldaten, Fanatismus und die Brutalisierung des Krieges. Reinbek, 1995, és Traverso: Im Bann der Gewalt, 124–126; ezzel szemben lásd még: Kühl: Ganz normale Organisationen, 57–60.

69 Asher: Ganz normale Täter. 100.

70 Christopher Browning: Judenmord, NS-Politik, Zwangsarbeit und das Verhalten der Täter. Frankfurt am Main, 2001, 219–257., id.: 229.

71 Vö. Vladimir Solonari: Patterns of Violence, The Local Population and the Mass Murder of Jews in Bessarabia and Northern Bukovina, July-August 1941. In *Kritika* 8 (2007), 749–788.

72 Christ: Die Dynamik des Tötens. 90–195.

73 Niels-Peter Birbaumer: Furcht und Furchtlosigkeit: Zur Neurobiologie des Bösen. Stuttgart, 2002 (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Mathematisch-naturwissenschaftlichen Klasse, 2002, Nr. 1.) 5–27.

74 Donald L. Horowitz: The Deadly Ethnic Riot. Berkeley, 2001; Jörg Baberowski: Die Diktatur der Gerüchte. In *Journal of Modern European History* 10 (2013), 315–319; Stefan Wiese: Lalaevs Haus brennt. Das Februarpogrom von 1905 in Baku – Paralysierter Staat und Massengewalt im Russischen Reich. In *Journal of Modern European History* 10 (2012). 117–138.

75 Idézet in Alison des Forges: Kein Zeuge darf überleben. Der Genozid in Ruanda. Hamburg, 2002, 402; lásd még: Karen Krüger: Worte der Gewalt.

76 Canetti: Tömeg és hatalom. 105.

77 Carlo Gentole: Sant'Anna di Stazzema. In Gerd R. Ueberschär (szerk.): *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg.* Darmstadt, 2003. 231–236.

78 Gustaw Herling: Welt ohne Erbarmen. München, 2000, 249–250., 282–283.

79 Primo Levi: Ember ez? 114.; lásd még: Schalamow: Was ich in den Lagern gesehen habe. 289.

80 Wibke Becker: Von der Kunst zu überleben. In *Frankfurter Allgemeine Zeitung.* 2015. március 20., 8.

81 Warlam Schalamow: Durch den Schnee, Erzählungen aus Kolyma. Berlin, 2007, 289–293.

82 Gilbert: Nürnbergi napló. Budapest, 1967, 380–381.

83 Ulrike Weckel: Beschämende Bilder, Deutsche Reaktionen auf alliierte Dokumentarfilme über befreite Konzentrationslager. Stuttgart, 2012.

84 Primo Levi: Ember ez? 24.

85 Sobolewicz: Aus der Hölle zurück, 46. Hasonló élményt írt le Primo Levi: Ember ez?

86 Kielar: Anus Mundi. 99.

87 Levi: Akik odavesztek és akik megmenekültek. 40.

88 Kielar: Anus Mundi. 99.

89 Wassili Grossman: Treblinka. In Wassili Grossman – Ilja Ehrenburg (szerk.): *Das Schwarzbuch, Der Genozid an den sowjetischen Juden.* Reinbek, 1995, 829–834.; Auschwitzra vonatkozóan lásd Rudolf Höss visszaemlékezéseit: Kommandant in Auschwitz, Autobiographische Aufzeichnungen des Rudolf Höss. Közreadja: Martin Broszat, München, 1992, 127–128. Nemrég magyarul is megjelent: Auschwitz parancsnoka voltam – Rudolf Höss emlékiratai, közreadja Martin Broszat. Budapest, 2017.

90 Grossman: Treblinka. 839; Hilberg: Die Vernichtung der europäischen Juden. 520-525; Friedländer: Die Jahre der Vernichtung. 466–470.

91 Grossman, Treblinka, 836–838.; lásd még Marco D'eramos elbeszélését Chicago modern vágóhídjairól: Das Schwein und der Wolkenkratzer, Chicago: Eine Geschichte unserer Zukunft. München, 1996, 36–42; Kühl: Ganz normale Institutionen. 215–216.

92 Gitta Sereny: A sötétség felé. Budapest, 2013, 258.

93 Reemtsma: Vertrauen und Gewalt. 108–112.

94 Welzer: Täter. 262.; Jacques Sémelin: Säubern und Vernichten. Die Rolle der Massaker und Völkermorde. Hamburg, 2007, 295.

95 Ezt a gondolatot emeli ki Katharina Schmitten: „Eine Hölle voller Teufel". Täuschung und Gewalt im Vernichtungslager Treblinka. In *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 62 (2014), 726–748., itt: 745.; Schmitten hivatkozik Gitta Sereny A sötétség felé c. könyvére. Lásd még: Levi: Akik odavesztek és akik megmenekültek.

96 Sofsky: Die Ordnung des Terrors. 257.

97 Hershl Sperling: Treblinka. In Mark S. Smith: Treblinka Survivor. The Life and Death of Hershl Sperling. The Mill, 2010, 249.; Grossman: Treblinka 837.; Welzer: Täter. 185.
98 Schmitten: „Eine Hölle voller Teufel", 740.; Chil Rajchman: Ich bin der letzte Jude. Treblinka 1942/43. Aufzeichnungen für die Nachwelt. München, 2009, 99.
99 Richard Glazar: Die Falle mit dem grünen Zaun. Frankfurt am Main, 1992, 45.; Grossman: Treblinka, 838.; Schmitten: „Eine Hölle voller Teufel". 745.
100 Sofsky: Ordnung des Terrors. 32.
101 Heinrich Popitz: Realitätsverlust in Gruppen. In uő: *Soziale Normen.* Frankfurt am Main, 2006, 175–186; Sofsky: Ordnung des Terrors. 262.
102 Primo Levi: Ember ez? 170.
103 Kühl: Ganz normale Organisationen. 299.
104 Sofsky: Ordnung des Terrors. 258.
105 Sofsky: Traktat. 18.
106 Friedrich Nietzsche: A morál genealógiája. Máriabesnyő, 2011, 61–62.
107 Sofsky: Traktat. 214.
108 Uo. 224–225.
109 Uo. 111.
110 Uo. 112–114.; Canetti: Tömeg és hatalom. 13.
111 Elwert: Gewaltmärkte. 86–101.; uő: Gewalt als inszenierte Plötzlichkeit. In Jan Koehler–Sonja Heyer (szerk.): *Anthropologie der Gewalt. Chancen und Grenzen der sozialwissenschaftlichen Forschung.* Berlin, 1998. 1–8.
112 Vö. Susanne Michl – Jan Plamper: Soldatische Angst im Ersten Weltkrieg. Die Karriere eines Gefühls in der Kriegspsychiatrie Deutschlands, Frankreichs und Russlands. In *Geschichte und Gesellschaft* 35 (2009), 209–248.
113 L. N. Vojtolovskij: Po slegam vojni: Pohodnyije Zápiszki, 1914–1917., Leningrád, 1925, 69. Idézet in Jan Plamper: Fear: Soldiers and Emotion in Early Twentieth-Century Russian Military Psychology. In *Slavic Review* 68 (2009), 259–283.
114 Benjamin Ziemann: Gewalt im Ersten Weltkrieg. Töten – Überleben – Verweigern. Essen, 2014, 10–11.
115 Popitz: Phänomene der Macht. 48–49; Gottfried Lischke: Ist Agression böse? Zur Ethologie, Soziobiologie und Psychologie des Kampfes und der Moral. In Colpe–Schmidt-Biggemann: Das Böse. 274–299.
116 Gustave Le Bon: A tömegek lélektana. Budapest, 1993, 111.

117 Sofsky: Traktat. 52–53.
118 Hilberg: Die Vernichtung der europäischen Juden. Bd. 2., 237.
119 Uffa Jensen: Gewalt als triebhafte Überwältigung? Sigmund Freud: Das Unbehagen in der Kultur. In Jensen–Knoch: Gewalt und Gesellschaft. 154–162.
120 Popitz: Phänomene der Macht. 223; Manfred Schneider: Die Gabe des Krieges. Eine melancholische Studie. In *Kursbuch, Gewalt.* Heft 147. März 2002, 9–22.
121 Popitz: Phänomene der Macht. 223.
122 Ernst Cassirer: Versuch über den Menschen. Einführung in eine Philosophie der Kultur. Frankfurt am Main, 1990, 283.
123 Uo. 308.
124 Peter Waldmann: Is there a Culture of Violence in Columbia? In *Terrorism and Political Violence* 19 (2007), 593–609.
125 Von Trotha: Zur Soziologie der Gewalt. Das Beispiel Kolumbien. In von Trotha: Soziologie der Gewalt. 141–161.
126 Améry: A kínvallatás. In uő: Túl bűnön és bűnhődésen. Budapest, 2002. 41–63.
127 Weiner: Something to Die For. 107.; Carl Schüddekopf: Krieg, Erzählungen aus dem Schweigen. Deutsche Soldaten über den Zweiten Weltkrieg. Reinbek, 1997, 231–232.
128 Römer: Kameraden. 410.
129 Schumann: „Gewalt" als Leitbegriff der Historischen Friedensforschung. 88–89.
130 Reemtsma: Die Natur der Gewalt als Problem der Soziologie. 18–19.
131 Schroer: Gewalt ohne Gesicht. 161.
132 Uo. 161–162.
133 Herbert Willems: Rezension: Wolfgang Sofsky: Traktat über die Gewalt. In *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 50 (1998), 362–363; Jörg Hüttermann: „Dichte Beschreibung", oder Ursachenforschung der Gewalt? Anmerkungen zu einer falschen Alternative im Lichte der Problematik funktionaler Erklärungen. In Heitmeyer–Soeffner: *Gewalt.* 107–124.; Alfred Hirsch: Inmitten von Gewalt und Barbarei. In *Philosophische Rundschau* 46 (1999)., 116–149; lásd még Imbusch: „Mainstreamer" versus „Innovateure". 125–148; Brigitta Nedelmann: Gewaltsoziologie am Scheideweg. Die Auseinandersetzungen in der gegenwärtigen und Wege der künftigen Gewaltforschung. In von Trotha: *Soziologie der Gewalt,* 59–85; Martin

Steinseifer: Vom Nutzen und Nachteil der Gewalt für ein Verständnis der Medienereignisse – Kritische Überlegungen zu Massaker und Terrorismus in den Arbeiten Wolfgang Sofskys. In Christine Vogel (szerk.): *Bilder des Schreckens. Die mediale Inszenierung von Massakern seit dem 16. Jahrhundert.* Frankfurt am Main, 2006, 15–37, és Martin Endreß: Entgrenzung des Menschlichen. Zur Transformation der Strukture menschlichen Weltbezuges durch Gewalt. In Heitmeyer–Soeffner: *Gewalt.* 174–201.

134 Harald Welzer: Rezension über Sofskys „Ordnung des Terrors". In *Kritische Justiz* 27, 1994, 381–387.

135 Bernard Williams: Wahrheit und Wahrhaftigkeit. Frankfurt am Main, 2002, 361.

136 Az erőszak ábrázolásának problémájához lásd: Michael Riekenberg: Einführende Ansichten der Gewaltsoziologie Georges Batailles. In uő (szerk.): *Zur Gewaltsoziologie von Georges Bataille.* Leipzig, 2012, 9–34.

137 Dieter Wellershof: Das Geschichtliche und das Private. Aspekte einer Entzweiung. Stuttgart, 1986, 5.; Wolfgang Hardtwig: Fiktive Zeitgeschichte? Literarische Erzählung. Geschichtswissenschaft und Erinnerungskultur in Deutschland. In Konrad Jarausch – Martin Sabrow (szerk.): *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt.* Frankfurt am Main, 2002, 99–123.

138 Adam Johnson: Das geraubte Leben des Waisen Jun Do. Berlin, 2013.

139 Vö. von Trotha: Zur Soziologie der Gewalt. 20.; Asher: Ganz normale Täter. 112–113.

140 Popitz: Phänomene der Macht. 61.

6. Az erőszak és a hatalom rejtélye

1 Richard Lourie: Stalin. Die geheimen Aufzeichnungen des Jossif Wissarianowitsch Dschugaschwili. München, 1999, 15.

2 Hobbes: Leviatán, 193.

3 David Hume: A kormányzat alapelveiről. In David Hume összes esszéi. 1. kötet, Budapest, 1992, 42.

4 Elias Canetti: Tömeg és hatalom. Budapest, 1991, 234.; lásd még: Christian Schärf: „Das Reich der Feindschaft ist zu Ende", Elias Canettis „Masse und Macht" als Großessay. In *Merkur* 68 (2014), Heft 1., 51–56.

5 Popitz: Phänomene der Macht. 24.

6 Max Weber: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. kötet, Budapest, 1987. 77.

7 Popitz: Phänomene der Macht. 28.; Hannah Arendt: Vita Activa oder Vom tätigen Leben. München, 2007, 252–253.

8 Carl Schmitt: Beszélgetés a hatalomról. In *Vigilia,* 1991/2., 122.

9 Niklas Luhmann: Gesellschaftliche Grundlagen der Macht. In uő: Soziologische Aufklärung. Bd. 4., Wiesbaden, 2005, 117.

10 Hobbes: Leviatán. 121.; Hannah Arendt: Macht und Gewalt. München, 2008, 53.

11 Canetti: Tömeg és hatalom. 307.

12 Georg Simmel: Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Georg Simmel. Gesamtausgabe, Bd. 11., Frankfurt am Main, 1992, 171.

13 Niklas Luhmann: Macht im System. Frankfurt am Main, 2012, 50–51.; André Brodocz, Mächtige Kommunikation – Zum Machtbegriff von Niklas Luhmann. In Imbusch: *Macht und Herrschaft.* 247–263.; Arnold Gehlen: Soziologie der Macht. In Erwin von Beckerath (szerk.): *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften.* Bd. 7., Göttingen, 1961, 77–81.; Andreas Anter: Theorien der Macht zur Einführung. Hamburg, 2012, 50–51.

14 Simmel: Soziologie. 171.

15 Popitz: Phänomene der Macht. 223.; Simmel: Soziologie. 161.

16 Popitz: Phänomene der Macht. 31; Reemtsma: Vertrauen und Gewalt. 147.

17 Popitz: Phänomene der Macht. 44.

18 Uo. 26.

19 Uo. 236–240.; Jan-Philipp Reemtsma: Die Gewalt spricht nicht. Drei Reden. Stuttgart, 2002, 7–46.; lásd még: Anter: Theorie der Macht zur Einführung. 91–101.

20 Anthony Giddens: „Macht" in den Schriften Talcott Parsons. In Imbusch: *Macht und Herrschaft.* 151–168.

21 Popitz: Phänomene der Macht. 28.

22 Richard Sennett: Autorität. Frankfurt am Main, 1985, 24.; Popitz: Phänomene der Macht. 109–118.

23 Michel Foucault: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Budapest, 1990. 264.

24 Weber: Wirtschaft und Gesellschaft. 28.

25 Uo. 122.; Petra Neuenhaus-Luciano: Amorphe Macht und Herrschaftsgehäuse – Max Weber. In Imbusch: *Macht und Herrschaft.* 97–114.
26 Weber: Wirtschaft und Gesellschaft. 129.
27 Niklas Luhmann: Legitimation durch Verfahren. Frankfurt am Main, 1983, 32.
28 Popitz: Phänomene der Macht. 185.
29 Byung-Chul Han: Was ist Macht? Stuttgart, 2005, 9.
30 Popitz: Phänomene der Macht. 185.
31 Uo. 187.
32 Uo. 188.
33 Reemtsma: Vertrauen und Gewalt. 161.
34 Simmel: Soziologie. 445.
35 Ludolf Herbst: Hitlers Charisma. Die Erfindung eines deutschen Messias. Frankfurt am Main, 2010, 14.; Ian Kershaw: Hitlers Macht, Das Profil der NS-Herrschaft. München, 1992, 136–143.
36 Simmel: Soziologie. 162.
37 Thomas Hobbes: Leviatán. Budapest, 1970, 123.
38 Uo. 123.
39 Schmitt: Beszélgetés a hatalomról. In *Vigilia*, 1991/2., 116–125.; Hobbes: Leviathan. 193.; Anter: Theorien der Macht. 26–32.
40 Gehlen: Soziologie der Macht. 78.
41 Sennett: Autorität. 116.
42 Elias Canetti: Tömeg és hatalom. 289.
43 Uo. 289.
44 Popitz: Phänomene der Macht. 60.
45 Canetti: Tömeg és hatalom. 238.
46 Arendt: Theorien der Macht. 55., 57.
47 Luhmann: Gesellschaftliche Grundlagen der Macht. 119.; Anter: Theorien der Macht. 124–127.
48 Hannah Arendt: Vita Activa oder Vom tätigen Leben. München, 2007, 254–257.; Anter: Theorien der Macht. 96–97.
49 Canetti: Tömeg és hatalom. 289.
50 Uo. 238.
51 Uo. 298.
52 Uo. 300.
53 Reemtsma: Vertrauen und Gewalt. 179–181.
54 Popitz: Phänomene der Macht. 63.
55 Uo. 63.

Felhasznált irodalom

Afflerbach, Holger: Die Kunst der Niederlage. Eine Geschichte der Kapitulation. München, 2013.

Alekszijevics, Szvetlana: Elhordott múltjaink. Budapest, 2015.

Althoff, Gerd: „Besiegte finden selten oder nie Gnade", und wie man aus dieser Not eine Tugend machte, in: Steffen Martus – Marina Münkler – Werner Röcke (szerk.): Schlachtfelder. Codierung von Gewalt im medialen Wandel, Berlin, 2003, 131–145.

Uő: Regeln der Gewaltanwendung im Mittelalter, in: Rolf Peter Sieferle – Helga Breuninger (szerk.): Kulturen der Gewalt. Ritualisierung und Symbolisierung von Gewalt in der Geschichte. Frankfurt am Main, 1998, 154–170.

Aly, Götz: Die Belasteten. „Euthanasie" 1939–1945. Frankfurt am Main, 2013.

Améry, Jean: Die Tortur, in: uő: Túl bűnön és bűnhődésen. Budapest, 2002.

Amis, Martin: Koba, a rettenetes. A nevetés és a húszmillió. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004.

Anders, Kenneth: Fortgeschrittener Humanismus oder humanistischer Fortschritt? Norbert Elias und das Teleologieproblem, in: Annette Treibel – Helmut Kumics (szerk.): Zivilisationstheorie in der Bilanz. Beiträge zum 100. Geburtstag von Norbert Elias, Opladen, 2000, 53–67.

Angiolini, Franco: Der Hof, in: Heinz-Gerhard Haupt (szerk.): Orte des Alltags. Miniaturen der europäischen Kulturgeschichte. München, 1994, 89–95.

Anter, Andreas: Theorien der Macht zur Einführung. Hamburg, 2012.

Arad, Yitzhak: Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Deathcamps, Bloomington/Ind. 1987.

Arendt, Hannah: Über das Böse. Eine Vorlesung über Fragen der Ethik. München, 2009, 3. kiadás.

Uő: Vita Activa oder Vom tätigen Leben. München, 2007, 6. kiadás.

Uő: Eichmann Jeruzsálemben. Osiris, Budapest, 2000.

Uő: Macht und Gewalt. München, 2008, 18. kiadás.

Aronson, Elliot – Judson Mills: The Effect of Severity of Initiation on Liking for a Group, in: *Journal of Abnormal and Social Psychology 59* (1959), Nr. 1–3, 177–181.

Asch, Ronald G. – Adolf M. Birke (szerk.): Princes, Patronage, and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450–1650, Oxford, 1991.
Asher, Harvey: Ganz normale Täter. Variablen sozialpsychologischer Analysen, in: *Jahrbuch für Genozidforschung* (2001), Nr. 1–2, 81–105.
Baberowski, Jörg – Kindler, Robert (szerk.): Macht ohne Grenzen. Herrschaft und Terror im Stalinismus. Frankfurt am Main, 2014.
Baberowski, Jörg: Angst und Macht. Tätergemeinschaften im Stalinismus, in: Uő – Kindler (szerk.): Macht ohne Grenzen, 41–68.
Uő (szerk.): Was ist Vertrauen? Ein interdisziplinäres Gespräch. Frankfurt am Main, 2014.
Uő: Erwartungssicherheit und Vertrauen. Warum manche Ordnung stabil sind, und andere nicht, in: uő (szerk.): Was ist Vertrauen?, 7–29.
Uő: Die Diktatur der Gerüchte, in: Journal of Modern European History 10 (2013), 315–319.
Uő: Das Handwerk des Tötens. Boris Savinkov und der russische Terrorismus, in: *Comparativ* 23 (2013), Nr. 2, 75–90.
Uő: Felperzselt föld. Sztálin erőszakuralma. Európa, Budapest, 2015.
Uő – Gabriele Metzler (szerk.): Gewalträume. Soziale Ordnungen im Ausnahmezustand. Frankfurt am Main, 2012.
Uő: Verwüstetes Land: Macht und Gewalt in der frühen Sowjetunion, in: uő – Metzler (szerk.): Gewalträume, 169–188.
Uő (szerk.): Arbeit an der Geschichte. Wie viel Theorie braucht die Geschichtswissenschaft? Frankfurt am Main, 2009.
Uő: Was sind Repräsentationen sozialer Ordnungen im Wandel? Anmerkungen zu einer Geschichte interkultureller Begegnungen, in: uő (szerk.): Arbeit an der Geschichte, 7–18.
Uő: Gewalt verstehen, in: Zeithistorische Forschungen 5 (2008), 5–17.
Uő: Kriege in staatsfernen Räumen: Rußland und die Sowjetunion 1905–1950, in: Beyrau–Hochgeschwender–Langewiesche (szerk.): Formen des Krieges, 291–310.
Uő (szerk.): Moderne Zeiten? Krieg, Revolution und Gewalt im 20. Jahrhundert, Göttingen, 2006.
Baecker, Dirk: Form und Formen der Kommunikation. Frankfurt am Main, 2005.
Bartov, Omer: Hitlers Wehrmacht. Soldaten, Fanatismus und die Brutalisierung des Krieges. Reinbek, 1995.

Bauman, Zygmunt: Dialektik der Ordnung. Die Moderne und der Holocaust. Hamburg, 2002.
Uő: Moderne und Ambivalenz. Das Ende der Eindeutigkeit. Frankfurt am Main, 1995.
Uő: Dialektik der Ordnung. Die Moderne und der Holocaust. Hamburg, 1992.
Beah, Ishmael: A Long Way Gone. The True Story of a Child Soldier. London, 2008.
Becker, Wibke: Von der Kunst zu überleben, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 20. März 2015, 8.
Beckerath, Erwin von (szerk.): Handwörterbuch der Sozialwissenschaften, Bd. 7., Göttingen, 1961.
Beilharz, Peter: Baumans Moderne, in: Junge – Kron (szerk.): Zygmunt Bauman, 231–245.
Uő (szerk.): Zygmunt Bauman, Bd. 2., London, 2002.
Uő: Über die Rationalität des Bösen: Interview mit Zygmunt Bauman, in: uő (szerk.): Zygmunt Bauman, Bd. 2.
Bellow, Saul: Herzog. Európa, Budapest, 1967.
Berding, Helmut (szerk.): Nationales Bewußtsein und kollektive Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins der Neuzeit, Bd. 2., Frankfurt am Main, 1994.
Beyrau, Dietrich – Hochgeschwender, Michael – Langewiesche, Dieter (szerk.): Formen des Krieges. Von der Antike bis zur Gegenwart. Paderborn, 2007.
Bielefeld Ulrich – Bude Heinz – Greiner Bernd (szerk.): Gesellschaft – Gewalt – Vertrauen. Jan Philipp Reemtsma zum 60. Geburtstag. Hamburg, 2012.
Birbaumer, Niels-Peter: Furcht und Furchtlosigkeit: Zur Neurobiologie des Bösen. Stuttgart, 2002 (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Mathematisch-naturwissenschaftlichen Klasse, 2002, Nr. 1), 5–27.
Bösch, Frank: Präviktorianische Präfigurationen und die Gewalt im 20. Jahrhundert. Joseph Conrad: Heart of Darkness (1899), in: Jensen – Knoch (szerk.): Gewalt und Gesellschaft, 91–100.
Bossert, Helmuth, T. – Willy Storck (szerk.): Das Mittelalterliche Hausbuch. Leipzig, 1912.
Bourke, Joanna: The Killing Frenzy. Wartime Narratives of Enemy Action, in: Lüdtke – Weisbrod (szerk.): No Man's Land of Violence, 101–126.

Uő: The Emotions in War: Fear and the British and American Military, 1914–45, in: *Historical Research* 74 (2001), 314–330.
Uő: An Intimate History of Killing. London, 1999.
Brodocz, André: Mächtige Kommunikation – Zum Machtbegriff von Niklas Luhmann, in: Imbusch (szerk.): Macht und Herrschaft, 247–263.
Brooks, Jeffrey: Thank you, Comrade Stalin. Soviet Public Culture from Revolution to Cold War, Princeton/N. J., 2000.
Browning, Christopher: Judenmord. NS-Politik, Zwangsarbeit und das Verhalten der Täter. Frankfurt am Main, 2001.
Uő: Ganz normale Männer. Das Reserve-Polizeibataillon 101 und die „Endlösung" in Polen. Reinbek, 1996.
Buldakov, Vladimir: Krasnaja smuta. Priroda i posledstvija revoljuionnogo nasilija. Moskau, 2010.
Bunin, Iwan: Verfluchte Tage. Ein Revolutions-Tagebuch. Frankfurt am Main, 2008.
Burkhardt, Johannes: Der Dreißigjährige Krieg. Frankfurt am Main, 1992.
Burkitt, Ian: Civilization and Ambivalence, in: British Journal of Sociology 47 (1996), 135–150.
Butler, Judith: Noch einmal: Körper und Macht, in: Honneth – Saar (szerk.): Michel Foucault, 52–67.
Camus, Albert: Sziszüphosz mítosza. Magvető, Budapest, 1990.
Canetti, Elias: Tömeg és hatalom. Európa, Budapest, 1991.
Carl, Horst – Hans-Jürgen Bömelburg (szerk.): Lohn der Gewalt. Beutepraktiken von der Antike bis zur Neuzeit. Paderborn, 2011.
Cassiday, Julie: The Enemy on Trial. Early Soviet Courts on Stage and Screen, DeKalb/III. 2000.
Cassirer, Ernst: Versuch über den Menschen. Einführung in eine Philosophie der Kultur. Frankfurt am Main, 1990.
Chang, Jung – Halliday, John: Mao. Das Leben eines Mannes. Das Schicksal eines Volkes. München, 2005.
Christ, Michaela: Die Dynamik des Tötens. Die Ermordung der Juden in Berditschew. Frankfurt am Main, 2011.
Collins, Randall: Dynamik der Gewalt. Eine mikrosoziologische Theorie. Hamburg, 2011.
Colpe Carsten – Schmidt-Biggemann Wilhelm (szerk.): Das Böse. Eine historische Phänomenologie des Unerklärlichen. Frankfurt am Main, 1993.

Cramer, John: Belsen Trial 1945. Der Lüneburger Prozess gegen Wachpersonal der Konzentrationslager Auschwitz und Bergen-Belsen. Göttingen, 2011.
Csujev, Feliksz: Szto szorok beszed sz Molotovüm. Moszkva, 1991.
DePaul, Kim (szerk.): Children of Cambodia's Killing Fields. Memoirs by Survivors, New Haven/CT 1997.
D'eramo, Marco: Das Schwein und der Wolkenkratzer. Chicago: Eine Geschichte unserer Zukunft. München, 1996.
Des Forges, Alison: Kein Zeuge darf überleben. Der Genozid in Ruanda. Hamburg, 2002.
Dickie, John: Cosa Nostra. Die Geschichte der Mafia. Frankfurt am Main, 2006, 7. Aufl.
Dinges, Martin: Formenwandel der Gewalt in der Neuzeit. Zur Kritik der Zivilisationstheorie von Norbert Elias, in: Sieferle–Breuninger (szerk.): Kulturen der Gewalt, 171–194.
Duby, Georges: Der Sonntag von Bouvines. Der Tag, an dem Frankreich entstand. Berlin, 2002.
Duerr, Hans Peter: Obszönität und Gewalt. Der Mythos vom Zivilisationsprozeß, Bd. 3., Frankfurt am Main, 1996.
Dülmen, Richard van: Norbert Elias und der Prozeß der Zivilisation. Die Zivilisationstheorie im Lichte der historischen Forschung, in: Rehberg (szerk.): Norbert Elias und die Menschenwissenschaften, 264–274.
Uő: Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit, Bd. 2.: Dorf und Stadt. 16–18. Jahrhundert, München, 1992.
Dunning, Eric: Gewalt und Sport, in: Heitmeyer–Kagan (szerk.): Internationales Handbuch der Gewaltforschung, 1130–1152.
Ehrenreich, Barbara: Blutrituale. Ursprung und Geschichte der Lust am Krieg. München, 1997.
Elias, Norbert: A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások. Gondolat, Budapest, 1987.
Uő: A németekről. Helikon, Budapest, 2002.
Elwert, Jürgen: Sozialanthropolgisch erklärte Gewalt, in: Heitmeyer–Kagan (szerk.): Internationales Handbuch der Gewaltforschung, 330–367.
Uő: Gewalt als inszenierte Plötzlichkeit, in: Koehler–Heyer (szerk.): Anthropologie der Gewalt. Berlin, 1998, 1–8.

Uő: Gewaltmärkte. Beobachtungen zur Zweckrationalität der Gewalt, in: Trutz von Trotha, Soziologie der Gewalt, in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie,* Sonderheft 37 (1997), 86–101.
Endreß, Martin: Entgrenzung des Menschlichen. Zur Transformation der Strukturen menschlichen Weltbezuges durch Gewalt, in: Heitmeyer–Soeffner (szerk.): Gewalt, 174–201.
Evans, Richard: Rituale der Vergeltung. Die Todesstrafe in der deutschen Geschichte 1532–1987, Berlin, 2001.
Ferguson, Niall: Prisoner Taking and Prisoner Killing: the Dynamics of Defeat, Surrender and Barbarity in the Age of Total War, in: Kassimeris (szerk.): The Barbarization of Warfare, 126–158.
Figes, Orlando: Die Flüsterer. Leben in Stalins Russland. Berlin, 2008.
Foucault, Michel: Geschichte der Gouvernementalität, Bd. 1.: Sicherheit, Territorium, Bevölkerung. Vorlesung am Collége des France 1977–1978, Frankfurt am Main, 2004.
Uő: Felügyelet és büntetés: A börtön története. Budapest, 1990.
Uő: Der Wille zum Wissen. Sexualität und Wahrheit, Bd. 1., Frankfurt am Main, 1977.
Freeman, Michael: Genocide, Civilization and Modernity, in: Beilharz (szerk.): Zygmunt Bauman, Bd. 2., 51–66.
Freud, Sigmund: Zeitgemäßes über Krieg und Tod, in: Uő: Gesammelte Werke, Bd. 10., Frankfurt am Main, 1987.
Uő: Zeitgemäßes über Krieg und Tod, in: Uő: Werke, szerk. Alexander Mitscherlich, Bd. 9.: Fragen der Gesellschaft. Ursprünge der Religion. Frankfurt am Main, 1980.
Uő: Rossz közérzet a kultúrában. Budapest, 1992.
Uő: Az ősvalami és az én. Belső Egészség Kiadó, Budapest, 1991. (A mű második része „Az én és az ösztön-én" címmel is megjelent.)
Frevert, Ute (szerk.): Vertrauen. Historische Annäherungen. Göttingen, 2003.
Friedlander, Henry: Der Weg zum NS-Genozid. Von der Euthanasie zur Endlösung. Berlin, 1997.
Uő: Die Jahre der Vernichtung. Das Dritte Reich und die Juden, Bd. 2.: 1939–1945, München, 2006.
Fritze, Lothar: Anatomie des totalitären Denkens. Kommunistische und nationalsozialistische Weltanschauung im Vergleich. München, 2012.

Uő: Täter mit gutem Gewissen. Über menschliches Versagen im diktatorischen Sozialismus. Köln, 1998.
Galtung, Johan: Kulturelle Gewalt. Zur direkten und strukturellen Gewalt tritt die kulturelle Gewalt, in: *Der Bürger im Staat* 43 (1993), 106–112.
Uő: Cultural Violence, in: *Journal of Peace Research* 27 (1990), 291–305.
Uő: Strukturelle Gewalt. Beiträge zur Friedens- und Konfliktforschung. Reinbek, 1975.
Garros, Véronique – Korenewskaja, Natalja – Lahusen, Thomas (szerk.): Das wahre Leben. Tagebücher aus der Stalin-Zeit. Berlin, 1998.
Gehlen, Arnold: Soziologie der Macht, in: von Beckerath (szerk.): Handwörterbuch der Sozialwissenschaften, Bd. 7., 77–81.
Gentile, Carlo: Sant'Anna di Stazzema, in: Überschär (szerk.): Orte des Grauens, 231–236.
Gerwarth, Robert: Reinhard Heydrich. Biographie. Berlin, 2011.
Giddens, Anthony: „Macht" in den Schriften Talcott Parsons, in: Imbusch (szerk.): Macht und Herrschaft, 151–168.
Gilbert, Gustave M.: Nürnbergi napló. Magvető, Budapest, 1967.
Glazar, Richard: Die Falle mit dem grünen Zaun. Frankfurt am Main, 1992.
Gleichmann, Peter – Kühne, Thomas (szerk.): Massenhaftes Töten. Kriege und Genozide im 20. Jahrhundert, Essen, 2004.
Goebbels, Joseph: Tagebücher 1924–1945, Bd. 4.: 1940–1942, hrsg. von Ralf G. Reuth. München, 1992.
Goffman, Erving: Interaktionsrituale. Über Verhalten in direkter Kommunikation Frankfurt am Main, 1986.
Goltermann, Svenja: Die Gesellschaft der Überlebenden. Deutsche Kriegsheimkehrer und ihre Gewalterfahrungen im Zweiten Weltkrieg. München, 2009.
Green, Linda: Fear as a Way of Life, in: Hinton (szerk.): Genocide, 307–333.
Gregory, Paul: Terror by Quota. State Security from Lenin to Stalin. New Haven, 2009.
Groebner, Valentin: Ungestalten. Die visuelle Kultur der Gewalt im Mittelalter. München, 2003.
Grossman, Wassili: Treblinka, in: uő – Ilja Ehrenburg (szerk.): Das Schwarzbuch. Der Genozid an den sowjetischen Juden. Reinbek, 1995, 2. kiadás, 829–834.
Grossmann, Dave: Eine Anatomie des Tötens, in: Gleichmann–Kühne (szerk.): Massenhaftes Töten, 55–104.

Gudehus Christian – Christ, Michaela (szerk.): Gewalt. Ein interdisziplinäres Handbuch. Stuttgart, 2013.
Habermas, Jürgen: A kommunikatív cselekvés elmélete, Gondolat, Budapest, 2011.
Hahn, Alois: Dialektik der Aufklärung Revisited, in: Miller–Soeffner (szerk.): Modernität und Barbarei, 156–174.
Han, Byung-Chul: Was ist Macht? Stuttgart, 2005.
Hardtwig, Wolfgang: Fiktive Zeitgeschichte? Literarische Erzählung, Geschichtswissenschaft und Erinnerungskultur in Deutschland, in: Konrad Jarausch – Martin Sabrow (szerk.): Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt. Frankfurt am Main, 2002, 99–123.
Haupt, Heinz-Gerhard (szerk.): Orte des Alltags. Miniaturen der europäischen Kulturgeschichte. München, 1994.
Hellbeck, Jochen (szerk.): Tagebuch aus Moskau 1931–1939. München, 1996.
Herbst, Ludolf: Hitlers Charisma. Die Erfindung eines deutschen Messias. Frankfurt am Main, 2010.
Herling, Gustaw: Welt ohne Erbarmen. München, 2000.
Heuser, Beatrice: Rebellen, Partisanen, Guerilleros. Asymmetrische Kriege von der Antike bis heute. Paderborn, 2013.
Heitmeyer, Wilhelm – Kagan, John (szerk.): Internationales Handbuch der Gewaltforschung. Wiesbaden, 2002.
Heitmeyer, Wilhelm – Soeffner, Hans-Georg (szerk.): Gewalt. Entwicklungen, Strukturen, Analyseprobleme. Frankfurt am Main, 2004.
Hilberg, Raul: Az európai zsidók elpusztítása, K. u. K., Budapest, 2014.
Die Vernichtung der europäischen Juden, Bd. 2., Frankfurt am Main, 1990.
Hinton, Alexander Laban: Why Did You Kill? The Cambodian Genocide and the Dark Side of Face and Honor, in: The Journal of Asian Studies 57 (1998), Nr. 1, 93–122.
Uő (szerk.): Genocide. An Anthropological Reader. Oxford, 2002.
Hirsch, Alfred: Inmitten von Gewalt und Barbarei, in: Philosophische Rundschau 46 (1999), 116–149.
Hobbes, Thomas: Leviatán. Kolozsvár, 2001.
Hochgeschwender, Michael: The Last Stand: Die Indianerkriege im Westen der USA (1840–1890), in: Klein–Schumacher (szerk.): Kolonialkriege, 44–79.
Hochschild, Adam: Schatten über dem Kongo: Die Geschichte eines fast vergessenen Menschheitsverbrechens. Reinbek, 2002.

Holmes, Richard: Acts of War. The Behavior of Men in Battle. New York, 1985.
Holquist, Peter: Making War, Forging Revolution. Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921. Cambridge, 2002.
Honneth, Axel – Saar, Martin (szerk.): Michel Foucault. Zwischenbilanz einer Rezeption. Frankfurt am Main, 2003.
Horowitz, Donald L.: The Deadly Ethnic Riot, Berkeley, 2001.
Höss, Rudolf: Auschwitz parancsnoka voltam – Rudolf Höss emlékiratai, Budapest, Jaffa, 2017.
Howard, Michael: Der Krieg in der europäischen Geschichte. Vom Mittelalter bis zu den neuen Kriegen der Gegenwart. München, 2010, 2. kiad.
Hume, David: Tanulmány az erkölcs alapelveiről, Osiris, Budapest, 2003.
Uő: in: Politikai tanulmányok.
Über die ursprünglichen Prinzipien der Regierung, in: Uő., Politische und ökonomische Essays, Bd. 1., Hamburg, 1988, 25–30.
Hüttermann, Jörg: „Dichte Beschreibung" oder Ursachenforschung der Gewalt? Anmerkungen zu einer falschen Alternative im Lichte der Problematik funktionaler Erklärungen, in: Heitmeyer–Soeffner (szerk.): Gewalt, 107–124.
Imbusch, Peter (szerk.): Macht und Herrschaft. Sozialwissenschaftliche Theorien und Konzeptionen. Wiesbaden, 2012.
Uő: Machtfigurationen und Herrschaftsprozesse bei Norbert Elias, in: Imbusch (szerk.): Macht und Herrschaft, 169–193.
Uő: Schattenseiten der Moderne: Zygmunt Baumans Perspektive auf den Stalinismus, in: Junge–Kron (szerk.): Zygmunt Bauman, 130–163.
Uő: Moderne und Gewalt. Zivilisationstheoretische Perspektiven auf das 20. Jahrhundert. Wiesbaden, 2005.
Uő: „Mainstreamer" versus „Innovateure" der Gewaltforschung, in: Heitmeyer–Soeffner (szerk.): Gewalt, 125–150.
Inhetveen, Katharina: Körper. in: Gudehus–Christ (szerk.): Gewalt, 203–208.
Uő: Gesellige Gewalt. Ritual, Spiel und Vergemeinschaftung bei Hardcorekonzerten, in: Trutz von Trotha: Soziologie der Gewalt, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 37 (1997), 235–261.
Jacobsen, Michael H. – Poder, Poul (szerk.): The Sociology of Zygmunt Bauman. Challenges and Critique. Aldershot, 2008.
Jäger, Herbert: Verbrechen unter totalitärer Herrschaft. Studien zur nationalsozialistischen Gewaltkriminalität. Frankfurt am Main, 1982.

Jensen, Uffa – Knoch, Habbo (szerk.): Gewalt und Gesellschaft. Klassiker des modernen Denkens neu gelesen. Göttingen, 2011.
Jensen, Uffa: Gewalt als treibhafte Überwältigung? Sigmund Freud: Das Unbehagen in der Kultur, in: Jensen–Knoch (szerk.), Gewalt und Gesellschaft, 154–162.
Johnson, Adam: Das geraubte Leben des Waisen Jun Do. Berlin, 2013.
Johnson, Denis: In der Hölle. Blicke in den Abgrund der Welt, Hamburg, 2008.
Judt, Tony: Nachdenken über das 20. Jahrhundert. München, 2013.
Junge, Traudl: Az utolsó óráig. Hitler titkárnőjének visszaemlékezései, Budapest, 2002.
Junge, Matthias – Kron, Thomas (szerk.): Zygmunt Bauman. Soziologie zwischen Postmoderne, Ethik und Gegenwartsdiagnose Wiesbaden, 2007.
Kapuscinski, Ryszard: Wieder ein Tag Leben. Innenansichten eines Bürgerkriegs. Frankfurt am Main, 2007.
Kassimeris, George (szerk.): The Barbarization of Warfare. New York, 2006.
Kershaw, Ian: Hitlers Macht. Das Profil der NS-Herrschaft München, 1992.
Kielar, Wieslaw: Anus Mundi. Fünf Jahre Auschwitz. Frankfurt am Main, 2004, 10. kiad.
Kiernan, Ben: Erde und Blut. Völkermord und Vernichtung von der Antike bis heute. München, 2009.
Kistjakovskij, Bogdan: Zur Verteidigung des Rechts. Die Intelligencija und das Rechtsbewußtsein, in: Vechi. Wegmarken. Zur Krise der russischen Intelligenz. Frankfurt am Main, 1990, 212–250.
Klee, Ernst: Auschwitz, die NS-Medizin und ihre Opfer. Frankfurt am Main, 1997, 4. kiad.
Klein, Thoralf – Schumacher, Frank (szerk.): Kolonialkriege. Militärische Gewalt im Zeichen des Imperialismus. Hamburg, 2006.
Klüger, Ruth: Élni, tovább. L'Harmattan, Budapest, 2015.
Kneer, Georg: Die Analytik der Macht bei Michel Foucault, in: Imbusch (szerk.): Macht und Herrschaft, 265–283.
Koehler, Jan – Heyer, Sonja (szerk.): Anthropologie der Gewalt. Chancen und Grenzen der sozialwissenschaftlichen Forschung. Berlin, 1998.
Koenen, Gerd: Utopie der Säuberung. Was war der Kommunismus? Berlin, 1998.
Kolb, Eberhard: Bergen-Belsen. Hannover, 1962.
König, Helmut: Zivilisation und Leidenschaften. Die Masse im bürgerlichen Zeitalter. Reinbek, 1992.

Kortüm, Hans-Henning: Über Möglichkeiten und Grenzen einer Typusbildung von „Krieg" im Allgemeinen und von „mittelalterlichem Krieg" im Besonderen, in: Beyrau–Hochgeschwender–Langewiesche (szerk.): Formen des Krieges, 71–98.
Krasmann, Susanne: Mafiose Gewalt. Mafioses Verhalten, unternehmerische Mafia und organisierte Kriminalität, in: Trutz von Trotha: Soziologie der Gewalt, in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie,* Sonderheft 37 (1997), 200–219.
Kramer, Alan: The War of Atrocities. Murderous Scares and Extreme Combat, in: Lüdtke–Weisbrod (szerk.): No Man's Land of Violence, 13–33.
Krippendorf, Ekkehart: Staat und Krieg. Die historische Logik politischer Unvernunft. Frankfurt am Main, 1985.
Krüger, Karen: Worte der Gewalt. Das Radio und der kollektive Blutrausch in Rwanda, in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 51 (2003), Nr. 10, 923–939.
Kühl, Stefan: Ganz normale Organisationen. Zur Soziologie des Holocaust, Frankfurt am Main, 2014.
Kühne, Thomas: Kameradschaft. Die Soldaten des nationalsozialistischen Krieges und das 20. Jahrhundert. Göttingen, 2006.
Kunisch, Joachim: La guerre – c'est moi! Zum Problem der Staatenkonflikte im Zeitalter des Absolutismus, in: *Zeitschrift für Historische Forschung* 14 (1987), 407–438.
Kuss, Susanne: Kriegführung ohne hemmende Kulturschranke: Die deutschen Kolonialkriege in Südwestafrika (1904–1907) und Ostafrika (1905–1908), in: Klein–Schumacher (szerk.): Kolonialkriege, 208–247.
Kuzmics, Helmut: Fragen an das Werk von Norbert Elias: Einige Kriterien zur kritischen Überprüfbarkeit der Zivilisationstheorie, in: Treibel–Kuzmics (szerk.): Zivilisationstheorie in der Bilanz, 261–284.
Lamnek, Siegrid: Individuelle Rechtfertigungsstrategien von Gewalt, in: Heitmeyer–Hagan (szerk.): Internationales Handbuch der Gewaltforschung, 1379–1396.
Landau, Felix: Das Tagebuch des Kriegsverbrechers Felix Landau über seine Tätigkeit während des Krieges in Polen, in: Bundesarchiv. Außenstelle Ludwigsburg, B 182/21808, 514–515.
Landis, Erik C.: Bandits and Partisans. The Antonov Movement in the Russian Civil War. Pittsburgh, 2008
Langewiesche, Dieter: Eskalierte die Kriegsgewalt im Laufe der Geschichte?, in: Baberowski (szerk.): Moderne Zeiten?, 12–36.

Uő: Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa. München, 2000.
Le Bon, Gustave: A tömegek lélektana. Hermit, Budapest, 2004.
Ledig, Gert: Die Stalinorgel. Frankfurt am Main, 2000.
Lenin, Vlagyimir Iljics: Állam és forradalom. Magyar Helikon, Budapest, 1971.
Levi, Primo: Ember ez? Európa, Budapest, 2014.
Uő: Akik odavesztek és akik megmenekültek. Európa, Budapest, 1990.
Lichatschow, Dmitri: Hunger und Terror. Mein Leben zwischen Oktoberrevolution und Perestroika. Stuttgart, 1997.
Lischke, Gottfried: Ist Aggression böse? Zur Ethologie, Soziobiologie und Psychologie des Kampfes und der Moral, in: Colpe–Schmidt-Biggemann (szerk.): Das Böse, 274–299.
Littell, Jonathan: Jóakaratúak, Magvető, Budapest, 2009.
Lohr, Eric: Nationalizing the Russian Empire. The Campaign against Enemy Aliens during World War I. Cambridge/Mass., 2003.
Longerich, Peter: Heinrich Himmler. Biographie. München, 2008.
Lorenz, Maren: Tiefe Wunden. Gewalterfahrung in den Kriegen der Frühen Neuzeit, in: Bielefeld–Bude–Greiner (szerk.): Gesellschaft – Gewalt – Vertrauen, 332–354.
Lourie, Richard: Stalin. Die geheimen Aufzeichnungen des Jossif Wissarionowitsch Dschugaschwili. München, 1999.
Lowe, Keith: Der wilde Kontinent. Europa in den Jahren der Anarchie 1943–1950. Stuttgart, 2014.
Lüdtke, Alf – Weisbrod, Bernd (szerk.): No Man's Land of Violence. Extreme Wars in the 20th Century. Göttingen, 2006.
Lüdtke, Alf: War as Work. Aspects of Soldiering in Twentieth Century Wars, in: Lüdtke–Weisbrod (szerk.): No Man's Land of Violence, 127–151.
Lugovszkaja, Nina: Élni akarok. Egy szovjet iskolás lány naplója 1932–1937. Európa, Budapest, 2008.
Luhmann, Niklas: Macht im System. Berlin, 2012.
Uő: Gesellschaftliche Grundlagen der Macht, in: uő: Soziologische Aufklärung, Bd. 4., Wiesbaden, 2005, 3. kiad.
Uő: Inklusion und Exklusion, in: Berding (szerk.): Nationales Bewußtsein und kollektive Identität, 15–45.
Uő: Legitimation durch Verfahren. Frankfurt am Main, 1983.
Uő: Vertrauen. Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität. Stuttgart, 1968.

MacDonald, Kenneth Iain: Epistemic Violence: The Body, Globalization and the Dilemma of Rights, in: *Transnational Law and Contemporary Problems* 12 (2002), Nr. 1, 65–87.
Mann, Michael: Die dunkle Seite der Demokratie. Eine Theorie der ethnischen Säuberung. Hamburg, 2007.
Margolin, Julius: Reise in das Land der Lager. Berlin, 2013.
Marshman, Sophia: Bauman on Genocide – Modernity and Mass Murder: From Classification to Annihilation?, in: Jacobsen–Poder (szerk.): The Sociology of Zygmunt Bauman, 75–94.
Martus, Steffen – Münkler, Marina–Röcke, Werner (szerk.), Schlachtfelder. Codierung von Gewalt im medialen Wandel. Berlin, 2003.
Marx, Karl: A hegeli jogfilozófia kritikájához
Uő: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája.
Uő – Friedrich Engels: A német ideológia. Magyar Helikon, Budapest, 1974,
Mauntel, Christoph: Gewalt in Wort und Tat. Praktiken und Narrative im spätmittelalterlichen Frankreich. Ostfildern, 2014.
Mazower, Mark: Die Welt regieren. Eine Idee und ihre Geschichte. München, 2013.
Uő: Hitlers Imperium. Europa unter der Herrschaft des Nationalsozialismus. München, 2009.
Uő: Der dunkle Kontinent. Europa im 20. Jahrhundert. Berlin, 2000.
Melgunov, Szergej: Krasznij terror v Rosszii. Moszkva, 1991.
Meyer, Peter: Grundlagen menschlicher Gewaltbereitschaft. Beiträge evolutionärer Forschung, in: Heitmeyer–Soeffner (szerk.): Gewalt, 383–410.
Michl, Susanne – Jan Plamper: Soldatische Angst im Ersten Weltkrieg. Die Karriere eines Gefühls in der Kriegspsychiatrie Deutschlands, Frankreichs und Russlands, in: Geschichte und Gesellschaft 35 (2009), 209–248.
Micunovic, Veljko: Moskauer Tagebücher 1956–1958, hrsg. v. Wolfgang Höpken Stuttgart, 1982.
Miller Max – Soeffner, Hans-Georg (szerk.): Modernität und Barbarei. Frankfurt am Main, 1996.
Montaigne, Michel de: A kegyetlenségről. Európa, Budapest, 1997.
Moore, Barrington: Zur Geschichte der politischen Gewalt. Frankfurt am Main, 1969, 3. kiad.
Morat, Daniel: Zur Tiernatur des Menschen. Elias Canetti: Masse und Macht, in: Jensen–Knoch (szerk.): Gewalt und Gesellschaft, 257–265.

Morlang, Thomas: „Die Wahehe haben ihre Vernichtung gewollt." Der Krieg der „Kaiserlichen Schutztruppe" gegen die Hehe in Deutsch-Ostafrika (1890–1898), in: Klein–Schumacher (szerk.): Kolonialkriege, 80–108.
Müller, Heiner: Shakespeare, eine Differenz, in: Ő: Material, Leipzig, 1989, 105–106.
Müller, Herta: Mein Vaterland war ein Apfelkern. Ein Gespräch. München, 2014.
Müller, Sven Oliver: Deutsche Soldaten und ihre Feinde. Nationalismus an Front und Heimatfront. Frankfurt am Main, 2007.
Münkler, Herfried: Die neuen Kriege. Reinbek, 2002.
Ő: Staat, Krieg und Frieden. Die verwechselte Wechselbeziehung. Eine Auseinandersetzung mit Ekkehart Krippendorff, in: Steinweg (szerk.): Kriegsursachen, 135–144.
Musial, Bogdan: Sowjetische Partisanen. Mythos und Wirklichkeit 1941–1944. Paderborn, 2009.
Naimark, Norman: Flammender Hass. Ethnische Säuberungen im 20. Jahrhundert, München, 2004.
Nedelman, Brigitta: Gewaltsoziologie am Scheideweg. Die Auseinandersetzungen in der gegenwärtigen und Wege der künftigen Gewaltforschung, in: Trutz von Trotha: Soziologie der Gewalt, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 37 (1997), 59–85.
Neiman, Susan: Das Böse denken. Eine andere Geschichte der Philosophie. Frankfurt am Main, 2004.
Neitzel, Sönke – Harald Welzer: Soldaten. Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben. Frankfurt am Main, 2011.
Neuenhaus-Luciano, Petra: Amorphe Macht und Herrschaftsgehäuse – Max Weber, in: Imbusch (szerk.): Macht und Herrschaft, 97–114.
Nietzsche, Friedrich: A morál genealógiája. Attraktor, Máriabesnyő, 2011.
Nübel, Christoph: Durchhalten und Überleben. Raum und Körper im Ersten Weltkrieg. Paderborn, 2014.
Nunner-Winkler, Gertrud: Überlegungen zum Gewaltbegriff, in: Heitmeyer–Soeffner (szerk.): Gewalt, 21–61.
Ő: Gewalt – ein Spezifikum der Moderne?, in: Miller–Soeffner (szerk.): Modernität und Barbarei, 81–95.
Offe, Claus: Moderne „Barbarei". Der Naturzustand im Kleinformat?, in: Miller–Soeffner (szerk.): Modernität und Barbarei, 258–289.
Ortega y Gasset, José: A tömegek lázadása. Nagyvilág, Budapest, 2003.

Pečar, Andreas: Die Ökonomie der Ehre. Der höfische Adel am Kaiserhof Karls VI. (1711–1740). Darmstadt, 2003.
Pellizzari, Valerio: „They all had to be eliminated", in: The Independent, 11. Februar 2008.
Pinker, Steven: Gewalt. Eine neue Geschichte der Menschheit. Frankfurt am Main, 2011.
Plamper, Jan: Fear: Soldiers and Emotion in Early Twentieth-Century Russian Military Psychology, in: *Slavic Review* 68 (2009), 259–283.
Plessner, Helmuth: Die verspätete Nation. Über die politische Verführbarkeit bürgerlichen Geistes. Frankfurt am Main, 1974.
Pohl, Rolf: Normalität und Pathologie. Sozialpsychologische Anmerkungen zur Psychogenese von Massenmördern, in: Gleichmann–Kühne (szerk.): Massenhaftes Töten, 158–179.
Popitz, Heinrich: Phänomene der Macht. Tübingen, 1992, 2. kiad.
Ő: Realitätsverlust in Gruppen, in: Ő: Soziale Normen, Frankfurt am Main, 2006, 175–186.
Pröve, Ralf: Gewalt und Herrschaft in der Frühen Neuzeit. Formen und Formenwandel von Gewalt, in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 47 (1999), Nr. 9, 792–806.
Rabicsev, Leonyid: Vojna vsze szpiset, in: Znamja (2005).
Rajchman, Chil: Ich bin der letzte Jude. Treblinka 1942/43. Aufzeichnungen für die Nachwelt. München, 2009.
Rehberg, Karl-Siegbert (szerk.): Norbert Elias und die Menschenwissenschaften. Frankfurt am Main, 1996.
Reich-Ranicki, Marcel: Mein Leben. Stuttgart, 1999.
Reinhard, Wolfgang: Lebensformen Europas. Eine historische Kulturanthropologie. München, 2004.
Ő: Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart. München, 2003, 3. kiad.
Reemtsma, Jan-Philipp: Vertrauen und Gewalt. Versuch über eine besondere Konstellation der Moderne. Hamburg, 2008.
Ő: Die Natur der Gewalt als Problem der Soziologie, in: Mittelweg 36 (2006), Nr. 5, 2–25.
Ő: Die Gewalt spricht nicht. Drei Reden. Stuttgart, 2002.
Ő: „Wir sind alles für Dich!", in: Ő. (szerk.), Folter. Zur Analyse eines Herrschaftsmittels. Hamburg, 1991, 7–23.
Reese, Willy Peter: „Mir selber seltsam fremd". Die Unmenschlichkeit des Krieges. Russland 1941–1944. München, 2003, 2. kiad.

Reybrouk, David van: Kongo. Eine Geschichte. Berlin, 2013, 7. kiad. (1. kiad. Berlin, 2012).
Riekenberg, Michael: Staatsferne Gewalt. Eine Geschichte Lateinamerikas (1500–1930). Frankfurt am Main, 2014.
Uő: Einführende Ansichten der Gewaltsoziologie Georges Batailles, in: Uő (szerk.): Zur Gewaltsoziologie von Georges Bataille. Leipzig, 2012, 9–34.
Uő: Auf dem Holzweg? Über Johan Galtungs Begriff der „strukturellen Gewalt", in: *Zeithistorische Forschungen* 5 (2008), Nr. 1, 171–177.
Ritter, Henning: Die Schreie der Verwundeten. Versuch über die Grausamkeit. München, 2013.
Röhrig, Herbert (szerk.): Hannoversche Rotröcke in Griechenland. Das Tagebuch des Fähnrich Zehe in den Türkenkriegen 1685–1688, Hildesheim, 1975.
Römer, Felix: Kameraden. Die Wehrmacht von innen, München, 2012.
Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződésről. PannonKlett, Budapest, 1997.
Sandkühler, Thomas – Hans-Walter Schmuhl: Milgram für Historiker. Reichweite und Grenzen einer Übertragung des Milgram-Experiments auf den Nationalsozialismus, in: *Analyse und Kritik* 20 (1998), 3–26.
Scarry, Elaine: Der Körper im Schmerz. Die Chiffren der Verletzlichkeit und die Erfindung der Kultur. Frankfurt am Main, 1992.
Scott, James: Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition have Failed. New Haven/CT, 1999.
Schalamow, Warlam: Was ich im Lager gesehen und erkannt habe, in: Uő: Durch den Schnee. Erzählungen aus Kolyma, Bd. 1., Berlin, 2007.
Uő: Durch den Schnee. Erzählungen aus Kolyma. Berlin, 2007.
Schaporina, Ljubow Wassiljewna: „Diese Inquisition! "Tagebuch von Ljubow Wassiljewna Schaporina, in: Garros–Korenewskaja–Lahusen (szerk.): Das wahre Leben, 346–347.
Scheer, Albert: Körperlichkeit, Gewalt und soziale Ausgrenzung in der „postindustriellen Wissensgesellschaft", in: Heitmeyer–Soeffner (szerk.): Gewalt, 202–223.
Schloßberger, Mattias: Rezeptionsschwierigkeiten. Hans Peter Duerrs Kritik an Norbert Elias' historischer Anthropologie, in: Leviathan 28 (2000), Nr. 1, 109–121.
Schmidt, Christoph: Sozialkontrolle in Moskau. Justiz, Kriminalität und Leibeigenschaft 1649–1785. Stuttgart, 1996.

Schmitt, Carl: Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität, Berlin 1979, 3. Aufl. (erstmals 1922).
Uő: Gespräch über die Macht und den Zugang zum Machthaber, Stuttgart, 2008, 3. kiad. (erstmals 1954 erschienen)
Schmitten, Katharina: „Eine Hölle voller Teufel". Täuschung und Gewalt im Vernichtungslager Treblinka, in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 62 (2014), 726–748.
Schneider, Manfred: Die Gabe des Krieges. Eine melancholische Studie, in: Kursbuch. Gewalt, Heft 147, März 2002, 9–22.
Schnell, Felix: Räume des Schreckens. Gewalt und Gruppenmilitanz in der Ukraine 1905–1933. Hamburg, 2012.
Schnell, Rüdiger: Kritische Überlegungen zur Zivilisationstheorie von Norbert Elias, in: Uő (szerk.): Zivilisationsprozesse. Zu Erziehungsschriften in der Vormoderne. Köln, 2004, 21–83.
Schüddekopf, Carl: Krieg. Erzählungen aus dem Schweigen. Deutsche Soldaten über den Zweiten Weltkrieg. Reinbek, 1997.
Schulte, Christoph: Böses und Psyche. Immoralität in psychologischen Diskursen, in: Colpe–Schmidt-Biggemann (szerk.): Das Böse, 300–322.
Schrijvers, Peter: The Unknown Dead. Civilians in the Battle of the Bulge. Lexington, 2005.
Schroer, Markus: Gewalt ohne Gesicht. Zur Notwendigkeit einer umfassenden Gewaltanalyse, in: Heitmeyer–Soeffner (szerk.): Gewalt, 151–173.
Schumann, Dirk: „Gewalt" als Leitbegriff der historischen Friedensforschung, in: Ziemann (szerk.): Perspektiven der historischen Friedensforschung, 86–100.
Schwerhoff, Gerd: Zivilisationsprozeß und Geschichtswissenschaft. Norbert Elias' Forschungsparadigma in historischer Sicht, in: *Historische Zeitschrift* 266 (1998), 561–605.
Sémelin, Jacques: Säubern und Vernichten. Die Rolle der Massaker und Völkermorde. Hamburg, 2007.
Uő: Elemente einer Grammatik des Massakers, in: *Mittelweg 36* 15 (2006), Nr. 6, 18–40.
Sereny, Gitta: A sötétség felé. Park, Budapest, 2013.
Shephard, Ben: After Daybreak. The Liberation of Belsen, 1945. London, 2005.
Sieferle, Rolf-Peter – Breuninger, Helga (szerk.): Kulturen der Gewalt. Ritualisierung und Symbolisierung von Gewalt in der Geschichte. Frankfurt am Main, 1998.

Simmel, Georg: Die Selbsterhaltung der sozialen Gruppe, in: Uő: Gesamtausgabe, Bd. 5.: Aufsätze und Abhandlungen 1894 bis 1920, Frankfurt am Main, 1992, 336–338.
Uő: Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Georg Simmel Gesamtausgabe, Bd. 11. Frankfurt am Main, 1992.
Sington, Derrick: Die Tore öffnen sich. Authentischer Bericht über das englische Hilfswerk für Belsen mit amtlichen Photos und einem Rückblick von Rudolf Küstermeier. Hamburg, 1948.
Sloterdijk, Peter: Zorn und Zeit. Politisch-Psychologischer Versuch. Frankfurt am Main, 2006.
Sobolewicz, Tadeusz: Aus der Hölle zurück. Von der Willkür des Überlebens im Konzentrationslager. Frankfurt am Main, 2005, 5. kiad.
Sofsky, Wolfgang: Zeiten des Schreckens. Amok, Terror, Krieg. Frankfurt am Main, 2002.
Uő: Moderne und Barbarei, in: uő: Zeiten des Schreckens, 63–77.
Uő: Gewaltzeit, in: Trutz von Trotha: Soziologie der Gewalt, in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie,* Sonderheft 37 (1997), 102–121.
Uő: Traktat über die Gewalt. Frankfurt am Main, 1996, 2. kiad.
Uő: Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager. Frankfurt am Main, 1993.
Solonari, Vladimir: Patterns of Violence. The Local Population and the Mass Murder of Jews in Bessarabia and Northern Bukowina, July-August 1941, in: Kritika 8 (2007), 749–788.
Speitkamp, Winfried: Gewaltgemeinschaften, in: Gudehus–Christ (szerk.): Gewalt, 184–190.
Sperling, Hershl: Treblinka, in: Mark S. Smith: Treblinka Survivor. The Life and Death of Hershl Sperling. The Mill, 2010.
Spittler, Gerd: Volkszählung und bürokratische Herrschaft in Bauernstaaten, in: Christian Giordano – Robert Hettlage (szerk.): Bauerngesellschaften im Industriezeitalter. Zur Rekonstruktion ländlicher Lebensformen. Berlin, 1989, 97–108.
Spivak, Gayatri C.: Can the Subaltern Speak? Postkolonialität und subalterne Artikulation. Wien, 2008.
Steinseifer, Martin: Vom Nutzen und Nachteil der Gewalt für ein Verständnis der Medienereignisse – Kritische Überlegungen zu Massaker und Terrorismus in den Arbeiten Wolfgang Sofskys, in: Vogel (szerk.): Bilder des Schreckens, 15–37.

Steinweg, Reiner (szerk.): Kriegsursachen. Frankfurt am Main, 1987.
Stucki, Andreas: Aufstand und Zwangsumsiedlung. Die kubanischen Unabhängigkeitskriege 1868–1898. Hamburg, 2012.
Taubman, William: Khrushchev, The Man and his Era. New York, 2003.
Tyepljakov, Alekszej: Procedura. Iszpolnenyije smertnyih prigovorov v 1920–1930-h godah, Moszkva, 2007.
Theweleit, Klaus: Artisten im Fernsehstudio, unbekümmert, in: *Die Zeit* 18. August 1995.
Thome, Helmut: Theoretische Ansätze zur Erklärung langfristiger Gewaltkriminalität seit Beginn der Neuzeit, in: Heitmeyer–Soeffner (szerk.): Gewalt, 315–345.
Timm, Uwe: Am Beispiel meines Bruders. Köln, 2003.
Traverso, Enzo: Im Bann der Gewalt. Der europäische Bürgerkrieg 1914–1945. München, 2008.
Treibel, Annette – Kumics, Helmut (szerk.): Zivilisationstheorie in der Bilanz. Beiträge zum 100. Geburtstag von Norbert Elias. Opladen, 2000.
Trotha, Trutz von: Grausamkeit, in: Gudehus–Christ (szerk.): Gewalt, 221–226.
Uő: On Cruelty. Conceptual Considerations and a Summary of an Interdisciplinary Debate, in: von Trotha–Rösel (szerk.): On Cruelty, 1–67.
Uő – Jakob Rösel (szerk.): On Cruelty. Sur la Cruauté. Über Grausamkeit. Köln, 2011.
Uő: Zur Soziologie der Gewalt, in: uő (szerk.): Soziologie der Gewalt, in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie,* Sonderheft 37 (1997), 12–56.
Uő: Koloniale Herrschaft. Zur soziologischen Theorie der Staatsentstehung am Beispiel des „Schutzgebietes Togo", Tübingen, 1994.
Ueberschär, Gerd (szerk.): Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg. Darmstadt, 2003.
Vetlesen, Arne Johan: Evil and Human Agency. Understanding Collective Evildoing. Cambridge, 2005.
Vogel, Christine (szerk.): Bilder des Schreckens. Die mediale Inszenierung von Massakern seit dem 16. Jahrhundert. Frankfurt am Main, 2006.
Voges, Ramon: Macht, Massaker und Repräsentationen: Darstellungen asymmetrischer Gewalt in der Bildpublizistik Franz Hogenbergs, in: Baberowski–Metzler (szerk.): Gewalträume, 29–70.
Vojtolovszkij, L. N.: Po szledam vojni: Pohodnije zapiszki. 1914–1917, Leningrad, 1925.

Waldmann, Peter: Is there a Culture of Violence in Colombia?, in: *Terrorism and Political Violence* 19 (2007), 593–609.
Uő: Zur Asymmetrie von Gewaltdynamik und Friedensdynamik am Beispiel von Bürgerkriegen und bürgerkriegsähnlichen Konflikten, in: Heitmeyer–Soeffner (szerk.): Gewalt, 246–265.
Uő: Veralltäglichung von Gewalt: Das Beispiel Kolumbien, in: Trutz von Trotha (szerk.): Soziologie der Gewalt, in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie,* Sonderheft 37 (1997), 141–161.
Weber, Max: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági, Budapest, 1992.
Weckel, Ulrike: Beschämende Bilder. Deutsche Reaktionen auf alliierte Dokumentarfilme über befreite Konzentrationslager. Stuttgart, 2012.
Wehler, Hans-Ulrich: Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen. München, 2001.
Weiner, Amir: Something to Die for, a Lot to Kill for. The Soviet System and the Barbarization of Warfare 1939–1945, in: Kassimeris (szerk.): The Barbarization of Warfare, 101–125.
Weitz, Eric: A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation. Princeton/N. J., 2003.
Wellershoff, Dieter: Das Geschichtliche und das Private. Aspekte einer Entzweiung. Stuttgart, 1986.
Uő: Der Ernstfall. Innenansichten des Krieges. Köln, 1995.
Weltecke, Dorothea: Gab es „Vertrauen" im Mittelalter? Methodische Überlegungen, in: Frevert (szerk.): Vertrauen, 67–89.
Welzer, Harald: Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden. Frankfurt am Main, 2005.
Uő: Rezension über Ordnung des Terrors, in: Kritische Justiz 27, 1994, 381–387.
Wiese, Stefan: Lalaevs Haus brennt. Das Februarpogrom von 1905 in Baku – Paralysierter Staat und Massengewalt im Russischen Reich, in: Journal of Modern European History 10 (2012), 117–138.
Wieviorka, Michel: Die Gewalt. Hamburg, 2006.
Wildt, Michael: Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes. Hamburg, 2002.
Willems, Herbert: Rezension: Wolfgang Sofsky: Traktat über die Gewalt, in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie,* 50, 1998, 362–363.
Williams, Bernard: Wahrheit und Wahrhaftigkeit. Frankfurt am Main, 2002.
Wimmer, Andreas – Conrad Schetter: Ethnische Gewalt, in: Heitmeyer–Hagan (szerk.), 313–329.

Winkler, Heinrich-August: Geschichte des Westens. Die Zeit der Weltkriege 1914–1945. München, 2011.
Wittram, Reinhard: Peter I. Czar und Kaiser. Zur Geschichte Peters des Großen in seiner Zeit, Bd. 1., Göttingen, 1964.
Zamoyski, Adam: 1812. Napóleon végzetes oroszországi hadjárata. Park, Budapest, 2008.
Ziemann, Benjamin: Gewalt im Ersten Weltkrieg. Töten – Überleben – Verweigern. Essen, 2014.
Uő (szerk.): Perspektiven der historischen Friedensforschung, Essen, 2002.
Zimmerer, Jürgen – Zeller, Joachim (szerk.): Völkermord in Deutsch-Südwestafrika: Der Kolonialkrieg (1904–1908) in Namibia und seine Folgen. Berlin, 2003.
Zimmermann, Martin: Gewalt. Die dunkle Seite der Antike. München, 2013.
Uő: Antike Kriege zwischen privaten Kriegsherren und staatlichem Monopol auf Kriegführung, in: Beyrau–Hochgeschwender–Langewiesche (szerk.): Formen des Krieges, 51–70.

Tartalom

„A MACSKA KARMOL,
A KUTYA UGAT,
AZ EMBER ÖL."

Jörg Baberowski

AZ ERŐSZAK TEREI

EURÓPA

AZ ERŐSZAK TEREI

Jörg Baberowski

EURÓPA